શ્રી વર્દ્ધમાન-સત્ય-નીતિ-હર્ષસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલા-પુષ્પ ૬

ભેટ ॐ અર્હમ્ ॥ ભેટ

સુવિહિત આચાર્યશ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરપાદપદ્મેભ્યો નમઃ

શ્રીમદ્ ચિદાનંદજી મહારાજવિરચિતા

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા

વિવેચનકર્તા—

સન્મિત્ર કર્પૂરવિજયજી મહારાજ

દ્રવ્યસહાયક—

શ્રેષ્ઠી મોહનલાલ સાકલચંદ શેરદલાલ અમદાવાદ

પ્રકાશક—

શ્રી વર્ધમાન-સત્ય-નીતિ-હર્ષસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલાના વ્યવસ્થાપક શ્રેષ્ઠી ભોગીલાલ સાકલચંદ રીચીરોડ—અમદાવાદ

પ્રથમાવૃત્તિ] મૂલ્ય પઠનપાઠન [પ્રત ૧૦૦૦

વીરસં ૨૪૬૬] સત્ય સંવત્ ૨૪૦ [વિ. સં. ૧૯૯૬

મુદ્રક શેઠ દેવચંદ દામજી
આનંદ મુદ્રણાલય-ભાવનગર

संसाराब्धितितीर्षवे निजगुणानादित्सवे साधवे।
पन्यासप्रवराय मानविजयायाहं नमामि ध्रुवम् ॥ ४ ॥

यस्माद् बोधमयीं महोदयवतीं धर्मामृतस्यन्दिनीम् ।
संसारार्णवतारणैकतरणीं दुःखौघप्रध्वंसिनीम् ॥
जीवानन्दविधायिनीं भवभृतिरोगापहन्त्रीं गिरम् ।
श्रुत्वा शान्तरसप्रदां भविगणा शान्तिं परां लेभिरे ॥५॥

संसृत्यर्णववद् दुःखचक्रमकरैः भवस्यमाना जना ।
हस्तालम्बनमाप्य पोतसदृशं भव्यास्तमा सुधा ॥
आत्मोत्थानपथप्रवृत्तमहतो निर्मोरगात् पारगा ।
यस्योदग्रयशोवितानमधुना विस्तारयन्त्यादरात् ॥ ६ ॥

मुन्युद्यानविकाशनोद्यमजुषि सद्देशनाशालिनि ।
सद्भावावलिभारनिर्भरभृति प्रनादृशा शोभिनि ॥
विश्वानन्दविधायिनि स्मरमदोन्मादव्यथाध्वंसिनि ।
पन्यासप्रवरेऽत्र मानविजये भक्त्या न केके नता ॥७॥

कथं मुने! विश्वजनीनवृत्ते! गुणार्णवेन्दो! जनतार्चिताङ्घ्रे!
गुणान् प्रगुण्यानघमर्षिणस्ते नुवेऽखिलान् वन्द्यपदारविन्दे!॥८

मानाष्टकमिदं भक्त्या मूलचन्द्रेण गुम्फितम् ॥
कान्ताचरणमग्नाना कुर्यात् कल्याणमञ्जसा ॥ ९ ॥

શેઠ મોહનલાલ મગનલાલ જૈન શાહ

જન્મ સં. ૧૯૦૮ કાર્તિક શુ. ૭—અમદાવાદ

પરિચય

કેટલાક જીવન એવા હોય છે કે જે પોતાનો જીવન પ્રવાહ નિરતર મૌનપણે લોકકલ્યાણના કાર્યો તરફ યથાશક્તિ વહેતો રાખે છે એમની સેવા મૂગી અને કોઇ પણ જાતની મોટી જાહેરાત વિનાની હોય છે

શે૦ મોહનલાલ માડળચદભાઈનુ જીવન આવા જ પ્રકારનુ ગણાય તેઓશ્રીએ ધીમે ધીમે શેગ બન્દરમા એક પ્રમાણિક વેપારી તરીકે નામના કાઢી છે તેમ લક્ષ્મીની સાર્થકતાનો મત્ર જીવનમા યથાર્થપણે ઊતારી એક ધનવાન તરીકેનો ધર્મ જરા પણ ભૂલ્યા નથી પચાવન વર્ષના આરે પહોચેલી તેઓશ્રીની જીવનયાત્રા યશસ્વી અને પ્રેરણાદાયી છે અને હજુ પણ જીવનની સુવાસ તેઓશ્રી ફેલાવતા રહ્યા છે

દર્દથી પીડાતી દુનિયાના દુ ખ એમને હૈયે વસ્યા અને પાચ હજાર જેવી રકમ એક દવાખાના માટે તેઓશ્રીએ કાઢી આજે અમદાવાદમા તેઓશ્રી તરફથી ખોલવામા આવેલ આ દવાખાનાનો અનેક દરદીઓ લાભ લઇ શેઠની ઉદારવૃત્તિ માટે મૂગો આશીર્વાદ વરસાવી રહ્યા છે

જૈન ધર્મની પ્રભાવના, ગરીઓને મદદ, અભ્યાસપિપાસુ ઓને પોતાના વિકાસમા આવતી આર્થિક મુશ્કેલીનુ નીવારણ અને આવા આવા જનકલ્યાણના ધાર્મિક અને લોકોપયોગી

કાર્યોમાં તેઓશ્રીનો દાનપ્રવાહ હમેશાં કોઈ પણ જાતની જાહેરાત વિના વહેતો જ હોય છે

આ મહાભાગના માર્ગોથી પ્રેરણા દેતું સાહિત્ય જનતામાં પ્રચાર પામે, જ્ઞાન-પિપાસુઓ તેનો વધારે ને વધારે લાભ લેતા થાય, અને એ રીતે સંસ્કૃતિનો સંગીન પ્રચાર થતો રહે એવી શુભ ભાવના પણ તેઓશ્રી અવારનવાર ભાવતા આવ્યા છે અને એ દિશામાં પણ પોતાની લક્ષ્મીની સાર્થકતા કરવાની તક તેઓશ્રીએ જાતી કરી નથી

આવું જ એક 'પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા' નામક ઉપયોગી સાહિત્ય આજે જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ રજૂ થાય છે તેમાં પણ તેઓશ્રીનો જ સહકાર નોંધવાપાત્ર છે

તેઓશ્રીના કુટુંબમાં પણ શ્રીમંતાઇની સાર્થકતા અને જીવનની સાધનાનો પરમ માર્ગ પ્રકાશતા આવા સદ્કાર્યો કરવાની ભાવના જાગૃત થતી આવે છે તે વધુ ને વધુ ફૂલેફાલે એટલું આ સ્થાને ઇચ્છીએ છીએ

—પ્રકાશક

શ્રી ચિદાનંદજીકૃત

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા

પ્રસ્તાવના

ચિદાનંદ [1]પદકજ નમી, ચિદાનંદ [2]સુખહેવ;
ચિદાનંદ સુખમા સદા, મગન કરે તતખેવ ૧
ચિદાનંદ પ્રભુની [3]કળા, કેવળ બિજ [4]અનપાય,
જાણે કેવળ અનુભવી, કિણથી કહી ન જાય ૨
ચિદાનંદ પ્રભુની [5]કૃતિ, અર્થગંભીર અપાર;
મંદમતિ હું તેહનો, પાર ન લહું નિરધાર ૩
તો પણ મુજથી મંદમતિ, તેહ તણે હિતકાજ,
તેમજ સ્વહિત કારણે, ચિદાનંદ મહારાજ ૪.
કૃતિ તેહની નિરખી, [6]ઉત્તરમાળ ઉદાર,
તાસ વિવરણ કરવા ભણી, આત્મ થયો ઉજમાળ ૫.
બુદ્ધિવિકળ પણ ભક્તિવશ, બોલુ સુખકર બોલ,
કાલુ બોલે બાળ જે, કુણ આવે તસ તોલ ૬.

શ્રી કપૂરચંદજી અપરનામ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ આ વીસમી સદીમાં જ વિદ્યમાન હતા, એમ તેમની અનેક

---

૧ ચરણકમળ ૨ સુખને હેતે ૩ જીવનકળા-રેખા ૪ કેવળ જ્ઞાનના અમોઘ ઉપાયરૂપ ૫ ગ્રંથરચના. ૬ પ્રશ્નોત્તરમાળ

કૃતિઓ પરથી જણાય છે આનંદઘનજી મહારાજની પેઠે તેઓશ્રી પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના નિષ્ણાત અને અધ્યાત્મતત્ત્વમાં નિપુણ હતા એ વાતની તેમની કૃતિઓ સારી રીતે સાક્ષી પૂરે છે તેમણે બનાવેલી કૃતિઓમાં ચિદાનંદ બહોંતેરી, સ્વરોદય પુદ્ગલ ગીતા, છૂટક સવૈયા તેમજ આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા મુખ્ય છે તેમની બધી કાવ્યરચના સરલ અને અર્થગંભીર જણાય છે દરેક કૃતિમાં કાવ્યચમત્કૃતિ સાથે અર્થગૌરવ અપૂર્વ હોવાથી તેમની સકલ કૃતિ હૃદયંગમ છે તેમના પ્રત્યેક પદમાં અધ્યાત્મ માર્ગનો ઉપદેશ સમાયેલો છે તેઓશ્રી અષ્ટાંગ યોગના સારા અભ્યાસી હતા, તેથી તેમનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું યોગબળ હતું, તેમજ કોઈ અજબ પ્રકારની શક્તિ-સિદ્ધિ વિદ્યમાન હતી એમ સમજાય છે તેઓ તીર્થપ્રદેશમાં વિશેષે વાસ કરતા હોય એમ અનુમાન થાય છે શત્રુંજય અને ગિરનારમાં તો અમુક ગુફા કે સ્થાન તેમના પવિત્ર નામથી ઓળખાય પણ છે શ્રી સમેતશિખરજી ઉપર તેમનો દેહાંત થયો છે, એવી દંતકથા સંભળાય છે તેઓ નિ:સ્પૃહી હતા એમ તેમના સંબંધી સાંભળવામાં આવતી કેટલીક દંતકથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે લોકપરિચયથી તેઓ અલગ રહેતા અને પોતે જ્ઞાની અને સિદ્ધિસંપન્ન છે એમ લોક ભાગ્યે જ જાણી શકે એવી સારી રીતે પોતાનું જીવન ગાળતા હતા, તેમ છતા કાકતાલીય ન્યાયે જ્યારે કોઈને તે વાતની જાણ થતી ત્યારે પ્રાય પોતે તે સ્થાન તજી જતા હતા તેમને અનેક મતશાસ્ત્રનો પરિચય હતો એમ તેમની કૃતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનાર સમજી શકે તેવું છે તેમની વાણી રસાલ અને અલંકારિક છે અધ્યાત્મ લક્ષ્ય સાથે શાસ્ત્ર અભ્યાસમાં તેમની હોડ કરી શકે એવો કોઈ પ્રબળ પુરુષ તેમની પાછળ ભાગ્યે જ થયો લાગે છે આધુનિક છતા તેમની પ્રઢશૈલી એવી તો અર્થબોધક સાથે આકર્ષક છે કે આનંદઘનજીની બહોંતેરી

આથે ચિદાનદ બહોતેરી અનેક અધ્યાત્મરસિક જનો મુકત કઠથી ગાય છે વિશેષમા ચિદાનદજીની કૃતિમા શબ્દરચના એવી તો સાદી છે કે તે ગામી બાળ જીવોને પણ બહુ સુલભ થઇ પડે છે તે કૃતિમાની **'પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા'** પણ એક છે મૂળ ગ્રથ લઘુ છતા તેમા અર્થગૌરવ એટલુ બધુ છે કે તેમાના એક એક પ્રશ્નના ઉત્તર માટે એક એક સ્વતત્ર ગ્રથની યોજના સમર્થ વિદ્વાન કરી શકે મારી જેવા મદમતિથી તેમ બનવુ અશકય છે, પણ તેનુ સહજ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે યથામતિ ઉદ્યમ કર્યો છે તેમાથી સારમાત્ર ગ્રહણ કરી ભવ્ય જનો સ્વપરહિતમા વૃદ્ધિ કરો એ જ મહાકાક્ષા અને એ જ કર્ત્તવ્યરૂપ સમજી પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરુ છુ

ચિદાનદપદ રસિક કર્પૂરવિજયજી

श्री वर्द्धमान-सत्य-नीति-हर्षसूरि जैनग्रन्थमाला-पुष्प ६

अर्हम्

જિનાગમતત્ત્વવિશારદ સુવિહિતાચાર્ય શ્રી વિજય-
હર્ષસૂરીશ્વરપાદપદ્મેભ્યો નમઃ

श्रीमद् चिदानन्दजी कृत

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા * (વિવેચન સમેતા)

(મંગલાચરણ—દોહા)

પરમ જ્યોતિ પરમાત્મા, પરમાનંદ અનૂપ,
નમો સિદ્ધ સુખકર સદા, કલાતીત ચિદ્-રૂપ ૧

પંચ મહાવ્રત આદરત, પાળત પંચાચાર,
સમતારસ સાયર સદા, સત્તાવીશ ગુણધાર ૨

પંચ મમિતિ ગુપતિધરા, ચરણ કરણ ગુણધાર,
ચિદાન દ જિનકે હિયે, કરુણા ભાવ અપાર ૩

સુરગિરિ હરિ સાયર જીસે, ધીર વીર ગ ભીર,
અપ્રમત્ત વિહારથી, માનુ અપર સમીર ૪

---

* આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા શ્રી ચિદાનંદજી ઊર્ફે કપૂરચંદજી મહારાજે શ્રી ભાવનગરમાં રહીને સંવત ૧૯૦૬ માં બનાવી છે, એમ છેલ્લા કાવ્ય પરથી જણાય છે

ઇત્યાદિક ગુણયુક્ત જે, જગમ 'તીરથ જાણુ,
તે મુનિવર પ્રણમુ સદા, અધિક પ્રેમ મન આણુ ૫
લાખ બાતકી એક બાત, પ્રશ્ન પ્રશ્નમે જાણુ,
એકશત ચૌદે પ્રશ્નકો, ઉત્તર કહુ વખાણુ, ૬
પ્રશ્નમાળ એ કઠમે, જે ધારત નર નાર,
તાસ હિયે અતિ ઉપજે, સાર વિવેક વિચાર ૭

વિવેચન—અનત જ્ઞાન, દર્શનરૂપ જ્યોતિ જેમને જાગી છે, તેમજ રાગ,દ્વેષ, મોહાદિક સકળ દોષ માત્રનો સપૂર્ણ ક્ષય કરવાથી જેમને અનત ચારિત્ર-સ્થિરતા ગુણ પ્રગટયો છે અને તેથી જ જેમની સમાન આખા જગતમા બીજી કોઇ વ્યક્તિ જણાતી નથી એવા નિરૂપમ શ્રી અરિહત પરમાત્માને હુ પ્રણમુ છુ તથા કર્મ-કલકથી સપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલા હોવાથી એટલે દેહાદિક સપૂર્ણ ઉપાધિથી રહિત થયેલા હોવાથી કાયમને માટે સહજ સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપને સપ્રાપ્ત થયેલા અને આત્માર્થી ભવ્ય જનોને એવુ જ સ્વાભાવિક સુખ પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવા સિદ્ધ પરમાત્માને પ્રણામ કરુ છુ ૧

વળી જે અહિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અસગતારૂપ પાચ મહાવ્રતોને સેવે છે, જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર રૂપ પાચ આચારને પાળે છે, મહાસાગરની જેમ અગાધ સમતારસથી ભરેલા છે, તથા સાધુ યોગ્ય સત્તાવીશ ગુણોને સદા ધારી રાખે છે; ઇર્યા, ભાષાદિક પાચ સમિતિ અને મન, વચન, કાયાની ત્રણ ગુપ્તિને, તથા ચરણસિત્તરી (મૂળ ગુણ વીષયક ૭૦ ભેદ) અને કરણસિત્તરી(ઉત્તરગુણ સબધી ૭૦ ભેદ)ને જે સેવે છે, તેમજ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી પૂર્ણ એવા જેના હૃદયમા અત્યત

કલ્પવૃક્ષ ચિંતામણિ, કામગવી શું થાય;
ચિત્રાવેલી હે કહા, શું સાધ્યા દુઃખ જાય ૧૩
શ્રવણ નયન મુખ કર ભુજા, હૃદય કંઠ અરુ ભાળ,
ઇનકા મંડન હે કહા, કહા જગ મ્હોટા જાળ ૧૪
પાપ રોગ અરુ દુઃખના, કહા કારણ શું હોય,
અશુચિ વસ્તુ જગમેં કહા, કહા શુચિ કહા જોય ૧૫
કહા સુધા અરુ વિષ કહા, કહા સંગ કુસંગ,
કહા હે રંગ પતંગકા, કહા મજીઠી રંગ ૧૬

૧૧૪ પ્રશ્નો સૂચક ૧૬ દુહાનો અર્થ

"દેવ, ધર્મ અને ગુરુ કોને કહીએ? સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન ધ્યેય, ધ્યાતા, માન, અપમાન, જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ આશ્રવ, સંવર નિર્જરા, બંધ, મોક્ષ, હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય બોધ, અબોધ વિવેક, અવિવેક ચતુર, મૂરખ, રાય રંક, ગુણવંત જોગી જતિ, સંત મહંત શૂરવીર કાયર પશુ માનવ દેવ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથિર, થિર, છિલ્લર અગાધ, તપ જપ સંજમ ચોર અને સાધુ કોને કહીએ? જગતમાં અતિ દુર્જય (દુખે જીતી શકાય) એવું શું છે? અધિક કપટ કયાં છે? તેમજ નીચ, ઊંચ અને ઉત્તમ કોણ છે? અતિ આકરો અગ્નિ કયો? નિરંકુશ હાથી કયો? જગતમાં (ઉંચ) વિષવેલી કઈ? પ્રબળ તરંગ(મોજા)વાળો સાગર કયો? સદા ય કોનાથી ડરતા રહેવું? અને વેગે જઈને કોને મળવું? વિજળી જેવી ચપળ વસ્તુ કઈ? વળી જગતમાં અચળ, સાર, અને અસાર વસ્તુ કઈ છે? નરકદ્વાર કયું છે? અંધ, બ્હેરો મુંગો કોણ છે? માતા પિતા, શત્રુ, મિત્ર, પંડિત મૂર્ખ, સુખી, દુઃખી અને ભરનહિન કોણ છે? જગમાં સહુથી મોટો ભય કયો છે? અતિ

આકરી જરા કઇ છે? બહુ આકરી વેદના કઇ છે? અને અતિ વાંકો ઘોડો કયો છે? કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિ, કામધેનુ અને ચિત્રાવેલી કોને કહીએ? દુ:ખ માત્ર ટાળવાનો ખરો ઉપાય શો? કાન, આંખ, મુખ, હાથ, ભુજા, હૃદય કંઠ અને ભાલ (લલાટ) એ દરેકનું ભુષણ શું? જગતમાં મ્હોટી જાળ કઇ? પાપ, રોગ અને દુઃખના કારણ ક્યા? જગતમાં પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુ કઇ? અમૃત અને વિષ કયું? સંગ અને કુસંગ કયો? પતંગનો રંગ કયો અને મજીઠી રંગ કો?"

આ સર્વ પ્રશ્નસમુદાય કહ્યો હવે તેના ઉત્તર

અનુક્રમે કહે છે—

અઠયાવીશ પ્રશ્નોના ઉતર નીચે પ્રમાણે.

દેવ શ્રી અરિહંત નિરાગી,
    દયા મૂળ શુચિ ધર્મ સોભાગી;
હિત ઉપદેશ ગુરુ સુસાધ,
    જે ધારત ગુણ અગમ અગાધ ૧

ઉદાસીનતા સુખ જગમાંહી,
    જન્મ મરણ સમ દુ:ખ કોઇ નાહી,
આત્મબોધ જ્ઞાન હિતકાર,
    પ્રબલ અજ્ઞાન ભ્રમણ સંસાર. ૨

ચિત્તનિરોધ તે ઉત્તમ ધ્યાન,
    ધ્યેય વીતરાગી ભગવાન,
ધ્યાતા તાસ મુમુક્ષુ બખાન,
    જે જિનમત તત્વારથ જાન. ૩

લહી ભવ્યતા મ્હોટો માન,
કવણ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન,
ચેતન લક્ષણ કહીએ જીવ,
રહિત ચેતન જાન અજીવ ૪

પરઉપગાર પુણ્ય કરી જાણ
પરપીડા તે પાપ વખાણ,
આશ્રવ કર્મ આગમન ધારે,
સંવર તાસ વિરોધ વિચારે ૫

નિર્મળ હંસ અંશ જિહાં હોય,
નિર્જરા દ્વાદશવિધ તપ જોય,
વેદ ભેદ બંધન દુખરૂપ,
બંધ અભાવ તે મોક્ષ અનૂપ ૬
પરપરિણતિ મમતાદિક હેય,
સ્વસ્વભાવ જ્ઞાન કર જ્ઞેય,
ઉપાદેય આતમ ગુણવૃંદ,
જાણો ભવિક મહાસુખકંદ ૭

પરમબોધ મિથ્યાદૃગ રોધ,
મિથ્યાદૃગ્ દુખ હેત અબોધ,
આતમ હિત ચિંતા સુવિવેક,
તાસ વિમુખ જડતા અવિવેક ૮

૧ દેવ શ્રી અરિહંત નિરાગી—રાગ દ્વેષ અને મોહાદિક દોષ માત્રથી મુક્ત થયેલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રવંત તથા સર્વશક્તિસંપન્ન એવા અરિહંત ભગવાન જ

દેવાધિદેવ છે જે સંપૂર્ણ અતિશયવત છતા અમૃત સમાન વચનોથી ભવ્ય જનોના ત્રિવિધ (મન, વચન અને કાયા સબધી) તાપને ઉપશાત કરે છે

૨ દયા મૂળ શુચિ ધર્મ સોભાગી—કોઇનુ કઇ પણ અનિષ્ટ—અહિત મનથી, વચનથી કે કાયાથી નહીં કરવારૂપ અને સર્વ કોઇનુ એકાત હિત કરવારૂપ સર્વ જીવને સુખદાયી અને વ્હાલુ નિપુણ દયાનુ તત્ત્વ જેમા સમાયેલુ છે એવો અહિસા, સયમ અને તપલક્ષણ ખરો ધર્મ છે

૩ હિત ઉપદેશ ગુરુ સુસાધ, જે ધારત ગુણ અગમ અગાધ—જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતાદિક અનેક ઉમદા ગુણોને પોતે સેવન કરતા છતા જે ભવ્ય જનો પ્રત્યે તેમની યોગ્યતાનુસારે હિત ઉપદેશ દેવામા તત્પર રહે એવા સુસાધુ નિર્ગ્રથ પુરુષો ગુરૂપદને લાયક છે

૪ ઉદાસીનતા સુખ જગમાહી—જગતમા જીવોની વિધ વિધ કર્મ અનુસારે જે વિચિત્રતા પ્રતીત થાય છે, તેમા મુઝાઇ નહિ જતા જ્ઞાનદષ્ટિવડે તેથી નિરાળા રહી સ્વ સ્વરૂપમા સ્થિતિ કરવી એટલે નિજ કર્તવ્યરૂપ ચારિત્રમા રમણતા કરવી એમા જ ખરૂ સુખ સમાયેલુ છે દુનિયામા દશ્ય થતી ખોટી માયિક વસ્તુઓમા કર્તૃત્વ અભિમાન કરી તેમા મુઝાઇ જનારા જનો તેવા સુખથી બેનરીબ જ રહે છે

૫ જન્મ મરણ સમ દુ ખ કોઇ નાહી—મહા દુર્ગધમય સડાસમા કોઇને પરાણે બેસાડી રાખતા અથવા કોઇને અન્યાયથી કેદખાનામા પુરી રાખતા જે દુ ખ થાય તેથી બેશુમાર દુ ખ જીવને ગર્ભાવાસમા થાય છે, કેમકે ગર્ભાવાસમા જીવને મહાદુર્ગધી અને પરતત્રતાનો પૂરતો

ધ્યાસ હરહમેશ આવ્યા કરે છે તેથી તે મૂર્ચ્છિતપ્રાય અવસ્થા ભોગવે છે મકાનમાથી તો માણસ જોરથી પણ નાસી જઇ શકે છે, અને કેદખાનામાથી પણ કોઇની અનુકંપાવડે છૂટી શકે છે અથવા દુખને કમી કરી શકે છે તેવુ ગર્ભાવાસમા નથી, એટલુ જ નહિ પણ તેમા અતિ ઘણી દુર્ગંધી અને પરતત્રનો પૂરતો અનુભવ કરવો પડે છે તેવા ગર્ભાવસના દુખ કરતા પણ માતાની યોનિદ્વારા બહાર નીકળતા જન્મસમયે જીવને ભારે દુખ થાય છે તે વખતનુ દુખ ખરેખર કમકમાટી ઉપજાવે એવુ છે એથી પણ અનતુ દુખ જીવને મરણસમયે પ્રતીત થાય છે આ વાતની કઇક ઝાખી અન્ય જીવોને તે તે સમયે અનુભવવા પડતા દુખ નજરોનજર જોવાથી થાય છે આ તો એક જ વખત જન્મ મરણના દુખની વાત કરી, પરતુ એવા અનત જન્મમરણના ક્લેશમા જીવો ફર્યા જ કરે છે જ્યાસુધી જન્મમરણના બીજભૂત રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન પ્રમુખ દોષને દૂર કરવા જીવ પ્રયત્ન કરે નહીં ત્યાસુધી એવા અનત દુખમાથી તેનો છુટકો થઇ શકે જ નહીં, અને રાગ દ્વેષાદિક દોષોને નિર્મૂળ કર્યા કે તરત જ જન્મ મરણના અનત દુખનો અત જ આવ્યો જાણવો.

૬ **આત્મબોધ જ્ઞાન હિતકાર**—જેથી આત્માનુ સ્વરૂપ ઓળખાય, આત્માને હિતકારી ગુણ અને અહિતકારી દોષનુ ભાન થાય, જેથી હિતકારી વસ્તુનો જ આદર અને અહિતકારી વસ્તુનો ત્યાગ કરવા લક્ષ્ય જાગે તેવુ તત્ત્વજ્ઞાન આત્માને અત્યત હિતકારી છે સત-સુસાધુ જનોની યથાવિધિ ઉપાસના કરીને એ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એથી વિજ્ઞાન-વિવેક જાગે છે કહ્યુ છે કે-“ **સો કહિયે સો પુછિએ, તામે ધરીએ રગ, યાતે મિટે બોધતા, બોધરૂપ વહે રગ** ” જેથી રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકનો તાપ ઉપશમે

અને ઉત્તમ સયમનુ સેવન કરી સહજ શીતળતા અનુભવાય એવુ આત્મજ્ઞાન જ અત્યત હિતકર છે

૭ **પ્રબળ અજ્ઞાન ભ્રમણ સસાર**—જેમ શૂકર (ભુડ) વિષ્ટામા જ રતિ માને, તેને તે જ પ્રિય લાગે પણ બીજી ઉત્તમ ચીજ પ્રિય લાગે નહિ તેમ ભવાભિનદી જીવને ક્ષુદ્રતા, તૃષ્ણા, દીનતા, મત્સર, ભય, શઠતા, અજ્ઞતા અને સ્વચ્છદવૃત્તિ વિગેરે દોષોને લીધે દીર્ઘ કાળ સસારપર્યટન કરવુ પડે તે પ્રિય લાગે, પણ જે સદ્‌ગુણોથી જન્મ-મરણના ભયથી મુક્ત થવાય તે પ્રિય ન જ લાગે, તે પ્રબળ અજ્ઞાનતાનુ જ જોર જાણવુ

૮ **ચિત્ત નિરોધ તે ઉત્તમ ધ્યાન**—જ્યા સુધી જીવને પચ વિષયાદિક પ્રમાદ જ પ્રિય છે ત્યા સુધી ચિત્તનો પ્રવાહ (વ્યાપાર) તે જ દિશામા વહ્યા કરે છે આત્માને પરિણામે અનર્થકારી દિશામા વહેતો મનનો પ્રવાહ રોકીને એકાત હિત કારી દિશામા તે પ્રવાહને વાળવો-વાળવા પ્રયત્ન કરવો તે ઉત્તમ ધ્યાન કહેવાય છે આર્તધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાનના કારણો ટાળી ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનના કારણો સેવવાનો અભ્યાસ કરવો એ જ આત્માને એકાત હિતકારી છે, ચિત્તનો વેગ વિષયાદિકમા વધતો જાય એવા માઠા કારણો સેવવાથી વારવાર સક્લેશ પેદા થાય છે તેનો સમ્યગ્ વિચાર કરી તેવા માઠા કારણોથી થતો સક્લેશ અટકાવવા માટે અરિહતાદિક પદોનુ સ્વરૂપ સમજી તેમા મનને જોડવુ અને તેમા જ તલ્લીન થઇ રહેવુ એજ આત્માને એકાત હિતકારી છે

૯ **ધ્યેય વીતરાગી ભગવાન**—જેને આત્મા-પરમાત્માનુ સ્વરૂપ સમજાયુ છે એવો અતરઆત્મા ધ્યાતા હોઇ શકે છે અને જેમના સમસ્ત દોષ માત્ર દૂર થઇ ગયા છે એવા વીતરાગ પરમાત્મા ધ્યાન કરવા યોગ્ય-ધ્યેય છે પરમાત્માનુ

ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા ધ્યાનના પ્રભાવથી કીટ (ઇલ) ભ્રમરીના દ્રષ્ટાંતે પોતે જ પરમાત્માના રૂપને પામી શકે છે તેથી જેના સમસ્ત રાગાદિક દોષો વિલય પામ્યા છે, અને સમસ્ત ગુણગણ પ્રગટ થયેલા છે એવા અરિહંત-સિદ્ધ પરમાત્માનું જ ધ્યાન કરવું આત્માર્થી જીવોને હિતકર છે

૧૦ ધ્યાતા તાસ મુમુક્ષુ બખાન, જે જિનમત તત્વારથ જાન—જેમણે રાગ દ્વેષાદિક અંતરંગ શત્રુઓને સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધા છે એવા જિનેશ્વર ભગવાને કથન કરેલા તત્ત્વને સારી રીતે જાણી સમજીને જેને જન્મમરણાદિક દુ:ખનો સર્વથા ક્ષય કરી મોક્ષ સંબંધી અક્ષય અવિચળ સુખ મેળવવાની તીવ્ર અભિલાષા જાગી છે એવા મુમુક્ષુ જનો જ ખરેખર પૂર્વોક્ત વીતરાગ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાના અધિકારી છે

૧૧ લહી ભવ્યતા મ્હોટો માન—જન્મ જરા અને મરણના દુઃખથી સર્વથા મુક્ત થઈ મોક્ષ સંબંધી અક્ષય સુખ પામવાને અધિકારી બનવું, એટલે તેની યોગ્યતા મેળવવી એ જ ખરેખર આત્મ સત્કાર (Self respect) સમજવો

૧૨ કવણ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન—પૂર્વોક્ત ભવ્યતાથી વિપરીત અભવ્યતા મોક્ષ સંબંધી શાશ્વત સુખથી સદા બેનસીબ જ રહેવાય એવી અયોગ્યતા એ જ ખરેખર જગતમાં મ્હોટામાં મ્હોટું અપમાન જાણવું, કેમકે તેથી જીવ જ્યાં ત્યાં જન્મ જરા અને મરણ સંબંધી અનંત દાવાનળમાં પચાયા જ કરે છે

૧૩ ચેતન લક્ષણ કહીએ જીવ—ચેતના એ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ છે ચેતના એટલે ચૈતન્ય-સજીવનપણું બાકી જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવના વિશેષ લક્ષણો છે એવા લક્ષણો જીવમાં જ લાભી શકે

૧૪ રહિત ચેતન જાન અજીવ—જેનામા પૂર્વોક્ત ચેતના-ચૈતન્ય-સજીવનતા વિદ્યમાન નથી તે અજીવ અથવા નિર્જીવ કહેવાય છે નિર્જીવ વસ્તુમા સામાન્ય લક્ષણ ચૈતન્ય જ નથી તો વિશેષ લક્ષણ જ્ઞાનાદિક હોય જ ક્યાથી ? એવી રીતે જીવ અને અજીવ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો સુગમ પડે છે

૧૫ પરઉપગાર પુણ્ય કરી જાણ—જેમ અન્ય જીવોનુ હિત થાય એમ મન, વચન અને કાયાનો સદુપયોગ કરવો, અન્ય જીવોને શાતા-સમાધિ ઉપજે એવા કાર્ય પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી કરવા, કરાવવા કે અનુમોદવા, કદાપિ સ્વપ્નમા પણ કોઇ જીવને પીડા-અશાતા-અસમાધિ-અહિત એવુ મનથી પણ નહીં ઇચ્છતા સદા સર્વદા સર્વનુ એકાત હિત-વાત્સલ્ય થાય તેવુ જ મનથી ચિતવવુ, તેવુ જ વચન વાપરવુ અને તેવુ જ કાયાથી પ્રવર્તન કરવુ, એવા પવિત્ર માર્ગથી કદાપિ સ્ખલિત ન થવાય એટલા માટે સાવધાન રહેવુ એવા હિતકારી કાર્ય કરી તેનો બદલો નહીં ઇચ્છતો યશકીર્તિ પ્રમુખનો લોભ નહીં રાખતા સ્વકર્તવ્ય સમજીને સહુની ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખીને એટલે રાગ દ્વેષથી થતી વિષમતા ટાળીને અને મૈત્રી પ્રમુખ ચાર ભાવનાનો અતકરણથી આશ્રય કરીને સ્વપરહિતને માટે પ્રવર્તવુ એ જ ખરેખર પુણ્યનો માર્ગ છે પૂર્વ મહાપુરૂષોએ એજ પુણ્યમાર્ગ આદરેલો છે અને ઉપદિશેલો છે, સ્વપરની ઉન્નતિ ઇચ્છનારે એજ માર્ગ અવલબવા યોગ્ય છે

૧૬ પરપીડાને પાપ વખાણ—ક્રોધથી, માનથી, માયાથી કે લોભથી રાગદ્વેષને વશ થઇ, આત્માનો નિષ્કપાય-નિર્મળ સ્વભાવ ભૂલી જઇ, પરભાવમા પરિણમીને '**સહુ જીવને આત્મ સમાન લેખવા**' એ મહાવાક્યને વિસારી દઇ, પરજીવોને બનતી સહાય કરવાને બદલે ઉલટી પીડા 'કરવા

મનથી, વચનથી કે કાયાથી પ્રવૃત્તિ કરવી, કરાવવી કે અનુમોદવી એના જેવુ બીજુ પાપ—અન્યાયાચરણ શુ હોઇ શકે ? પરભવ જતા જીવને પાપના વિપાક ભોગવવા પડે છે પાપાચરણથી જ જીવને નરક તિર્યંચ ગતિમા કડવા દુ ખની કોટીઓ ખમવી પડે છે તેથીજ ભવભીરૂ જનો તેવા પાપાચરણથી સદંતર દૂર રહે છે સહુને આત્મ સમાન લેખી કોઈ જીવને કઇ પણ પીડા ઉપજે તેવુ કદાપિ તે કરતા કે કરાવતા નથી જે પોતાને જ પ્રતિકૂળ-દુ ખકારી લાગે તેવો અખતરો પારકા ઉપર નજ અજમાવવો જોઇએ ઠડા મગજથી સામાની સ્થિતિનો વ્યાજબી વિચાર કરી લેવામા આવે તો તેને પીડવાની ઇચ્છા થાય જ નહીં વિવેક વિના મિથ્યા અહતા અને મમતામા મુઝાઇ પરને પીડા ઉપજાવવા જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને વિવેકવડે સ્વપરનુ યથાર્થ ભાન થતા સ્વપરને અહિતકારી માર્ગથી પાછો નિવર્તે છે ક્ષમાવત વિવેકી જીવજ અહિસા ધર્મનુ યથાર્થ પાલન કરે છે

૧૭ આશ્રવ કર્મ આગમન દ્વારે—જેથી નવનવા કર્મ આત્માને આવીને વળગે એટલે આત્મા સાથે શુભાશુભ કર્મનુ મિશ્રણ થવાના જે કારણ તેને શાસ્ત્રમા આશ્રવ કહેવામા આવે છે ઇંદ્રિયોના વિષયોનુ સેવન ક્રોધાદિક કષાયને વશ થવુ, અવિરતિપણે રહેવુ, મન વચન તથા કાયાના વિચિત્ર વ્યાપાર કરવા અને નવતત્ત્વપ્રકરણમા કથન કરેલી પચીશ પ્રકારની ક્રિયાનુ સેવન કરવુ એવડે શુભાશુભ કર્મનુ આવાગમન થાય છે

૧૮ સવર તાસ વિરોધ વિચારે—ઉપર કહેલા આશ્રવને અટકાવવા એટલે, ઉપર જણાવેલી વિવિધ કરણીવડે આત્મા સાથે મિશ્રણ થતા શુભાશુભ કર્મને રોકવા તે સવર

કહેવાય છે સમિતિ (સમ્યક્ પ્રવર્તન) ગુપ્તિ (મન વચન અને કાયાનુ ગોપન), પરિસહ (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગાદિક) અને ક્ષમાદિક દશ મહા શિક્ષાનુ પાલન કરવુ, દ્વાદશ ભાવના અને સામાયકાદિક ચારિત્રવડે પૂર્વોક્ત આશ્રવ ટાળી શકાય છે

૧૯ નિર્મળ હંસ અંશ જિહાહોય, નિર્જરા દ્વાદશવિધ તપ જોય—જેમ હંસ ક્ષીર-નીરની વહેચણુ કરી શકે છે, તેમ જેના ઘટમા નિર્મળ જ્ઞાન વૈરાગ્ય પ્રગટયા છે તે બાહ્ય અને અભ્યતર તપવડે નિર્જરા-પૂર્વભવના સચેલા કર્મનો ક્ષય કરી શકે છે ખાનપાન વિના નિરાહાર રહેવુ, આહારમા ઓછાશ કરવી, નિયમિતપણે ખાનપાન વિગેરે કરવુ, નાના પ્રકારના રસનો ત્યાગ કરવો, સમજીને સ્વાધીનપણે શીત તાપાદિકને સહવા, અને નાના પ્રકારના આસનજય પ્રમુખથી દેહને દમવુ, એ સર્વ બાહ્ય તપરૂપ છે એ બાહ્ય તપ ઉત્તમ લક્ષ્યથી કરવામા આવે તો તે અભ્યતર તપની પુષ્ટિને માટે થાય છે જાણતા અણજાણતા ગુપ્ત કે પ્રગટ કરેલા પાપની નિષ્કપટપણે ગુરુ સમીપે શુદ્ધિ કરવી, ગુણી જનોનુ બહુમાન સાચવવુ સદ્ગુણીની સેવા-ચાકરી બજાવવી, અભિનવ શાસ્ત્રનુ પઠન-પાઠનાદિક કરવુ, અરિહતાદિક પદનુ સ્વરૂપ સમજી તેમા પોતાની વૃત્તિ સ્થિર કરવી, અને દેહમૂર્છાનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મસ્વરૂપમા તલ્લીન બની સૂવુ, એ અભ્યતર તપ કહેવાય છે સમતામૂલક શાસ્ત્ર આજ્ઞાનુસારે પૂર્વોક્ત તપ કરવાથી અનેક જન્મના સચેલા કઠણ કર્મ પણ ક્ષય પામે છે, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ આત્મવિશુદ્ધિ કરવા માટે ઉક્ત ઉભય પ્રકારના તપ અવશ્ય સેવવો યોગ્ય છે તીર્થંકરોએ પણ ઉક્ત તપનો આશ્રય લીધેલો છે

૨૦ **વેદ ભેદ બ ધન દુ ખરૂપ**—વેદ ભેદ એટલે ચાર ભેદવાળુ બ ધન (બ ધ) દુ ખદાયક જ છે પરમાર્થ એવો છે કે નવતત્ત્વમા અનુક્રમે કહેલો બધ ચાર પ્રકારનો છે તે બધો આત્મા વિરોધી હોવાથી દુ ખદાયક જ છે ૧ **પ્રકૃતિબ ધ,** ૨ સ્થિતિબ ધ ૩ રસબ ધ ને ૪ પ્રદેશબ ધ આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણને આવરનાર સ્વભાવવાળો **પ્રકૃતિબ ધ,** દીર્ઘ કે હ્રસ્વ કાળની સ્થિતિનો નિશ્ચય કરનાર **સ્થિતિબ ધ,** ૧-૨-૩-૪ ઠાણીઓ અથવા તીવ્રમદાદિક શુભાશુભ રસ જે વિપાકકાળે વેદવો પડે તે **રસબ ધ** અને તે ત્રણેના સમહરૂપ જે કર્મના પ્રદેશનો સચય તે **પ્રદેશબ ધ** આ કર્મબધ શુભ તેમજ અશુભ બન્ને પ્રકારનો હોઇ શકે છે તેનો વિશેષ અધિકાર કર્મગ્રથાદિકથી જાણી લેવો તે શુભ બધ પણ સુવર્ણની બેડી જેવો અને અશુભ બધ લોઢાની બેડી જેવો છે તે ઉભય પ્રકારનો બધ ભારભૂત-દુ ખદાયક જાણી મુમુક્ષુઓએ વર્જવા યોગ્ય છે

૨૧ **બધ અભાવ તે મોક્ષ અનૂપ**—મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ પ્રમુખ કમબધના સામાન્ય હેતુઓ છે, અને તેના વિશેષ હેતુઓ પણ પ્રથમ કર્મગ્રથમા બતાવેલા છે તે લક્ષ્યમા લઇ તેવા બધહેતુઓથી પાછા ઓસરતા આત્મા અનુક્રમે અનુપમ એવા મોક્ષસુખનો અધિકારી થઇ શકે છે રાગદ્વેષ પ્રમુખ ભાવકર્મ છે, એટલે તે કર્મબધને બહુ પુષ્ટિ આપે છે તેથી આત્મા સ્વસ્વરૂપથી ચ્યૂત—ભ્રષ્ટ થઇ પરભાવમા ખુબ પેસારો કરે છે, અને એમ કરવાથી સસારસતતિની વૃદ્ધિ થયા કરે છે વડના બીજની પેઠે તેનો અત આવી શકતો નથી પરતુ જો રાગ, દ્વેષ પ્રમુખ પોષક પદાર્થ મળે નહીં તો તેનો તરત જ અત આવી જાય છે આથી જ તત્ત્વ

જ્ઞાની અધ્યાત્મી પુરુષો રાગ દ્વેષાદિકને જ નિર્મૂળ કરવા મથે છે

૨૨ પરપરિણતિ મમતાદિક હોય—પોતાના આત્માને સારી રીતે ઓળખી શકાય અને તેમા જે અનત-શક્તિ-સામર્થ્ય રહેલુ છે તેની જેથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય એવા સર્વજ્ઞ વચન કે વીતરાગ ભગવાનની પરમ તત્ત્વબોધક પ્રતિમાનુ અતર લક્ષ્યથી આલબન લેવુ અને તેમા જ એટલે સ્વરૂપમા જ રમણ કરવુ એવી પરિણતિ આત્માને અત્યત હિતકારી છે પરતુ તેવી આત્મપરિણતિ તો પરપુદ્ગલિક વસ્તુમા અનાદિ અનતકાળથી લાગી રહેલી પ્રીતિ-મમતાને પરિહરવાથી જ જાગે છે, તેથી આત્માર્થી જનોએ તેવી પૌદ્ગલિક પ્રીતિ તજવી અને આત્માના અતરગ જ્ઞાનાદિક ગુણોમા પ્રીતિ જોડવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે જ્યા સુધી જીવ નકામી પરવસ્તુઓમા મમતાબુદ્ધિ ધારે છે ત્યા સુધી ગમે તેટલુ કાયાકષ્ટ કરે તો પણ તે તેના આત્માને હિતકારક થતુ નથી, અને મમતાબુદ્ધિ તજી કે તરત તેની સકળ કરણી તેના આત્માને એકાત હિતકારક થાય છે, માટે મુમુક્ષુ જનોએ પરવસ્તુઓમાથી મમતા-બુદ્ધિ ઉખેડી નાખી આત્માના સ્વાભાવિક સદ્ગુણોમા જ મમતાબુદ્ધિ ધારવી ઉચિત છે અને એ જ કર્તવ્ય છે

૨૩ સ્વપરભાવ જ્ઞાન કર જ્ઞેય—સ્વ એટલે આત્મદ્રવ્ય અને પર એટલે આત્મા સિવાયના બીજા દ્રવ્યો તેનુ જેમ યથાર્થ જાણપણુ થાય તેમ બની શકે ત્યાસુધી ગુરુગમ્ય અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે આત્મા, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળ અને કાળ એ ષડ્ દ્રવ્યો તેમના ગુણપર્યાયયુક્ત હોય છે તેનો વિશેષ અધિકાર નવતત્ત્વાદિક ગ્રથોથી જાણવો આત્મા ચૈતન્યયુક્ત ચેતન દ્રવ્ય છે, ત્યારે બાકીના બધા ચૈતન્યરહિત જડ દ્રવ્યો છે તેમને ગુણપર્યાય યુક્ત સારી રીતે ઓળખી આત્માને અનુપયોગી એવા

પુદ્ગળ પ્રમુખ પરદ્રવ્યોથી નિવૃત્ત થવુ અને આત્માના જ ગુણમા મધ્યમપણે પ્રવૃત્ત થવુ નેય એટલે જાણવા યોગ્ય સર્વ દ્રવ્યો જાણીને તજવા યોગ્ય તજવા અને આદરવા યોગ્ય જ આદરવા, એ જ સાર વિવેકનુ ફળ છે, બાકી પોપટની પેઠે કેવળ મુખપાઠ માત્રથી તો આત્માનુ કઇ વળે તેમ નથી જ

૨૪ ઉપાદેય આતમગુણ વૃદ, જાણો ભવિક મહા સુખકદ—આત્માના અનત ગુણોનો વૃદ એટલે સમુદાય એ જ ઉપાદેય એટલે આદરવા-આરાધવા યોગ્ય છે, અને એજ આત્માને પરમ સુખકારી છે સ્વગુણવૃદની ઉપેક્ષા કરી અને આત્મગુણના વિરાધી અવગુણોને પોરી પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે તેથી જ તેને ભમા ચક્રમા અનત કાળ પર્યન્ત રઝળવુ પડે છે આવી મહાખેદકારક અને ગભીર ભૂલ સુધાર્યા વિના તેનો છૂટકો જ નથી તે વિના પોતે પોતાના આત્મામા જ સત્તાગત રહેલ અનત સુખનો આસ્વાદ-અનુભવ કરી શકવાનો નથી અનત કાળથી ચાલી આવતી આ પોતાની ભૂલ સુધારી સ્વદોષમા નુ C મૂલન કરી નાખવા જ યત્ન કરવો જરૂરનો છે કે જેથી આત્મામા સત્તાગત રહેલા સકળ ગુણવૃદ સહજ જાગૃત થઇ પ્રકાશિત થઇને રહેશે

૨૫ પરમ બોધ મિથ્યા દગરોધ—મિથ્યાદગ એટલે મિથ્યાત્વ-વિપર્યય-વિપરીત વાસના, તત્ત્વમા અતત્ત્વબુધ્ધિ અને અતત્ત્વમા તત્ત્વબુધ્ધિ, ગુણમા દોષબુદ્ધિ અને દોષમ ગુણબુધ્ધિ, હિતમા અહિતબુધ્ધિ, અને અહિતમા હિતબુદ્ધિ સુદેવમા કુદેવબુધ્ધિ અને કુદેવમા સુદેવબુધ્ધિ, સુગુરુમા કુગુરુબુધ્ધિ અને કુગુરુમા સુગુરુબુધ્ધિ, તેમજ સુધર્મમા કુધર્મબુધ્ધિ અને કુધર્મમા સુધર્મબુદ્ધિ, આવી મિથ્યામતિ એ જ મિથ્યાત્વ, તેને રોધ એટલે અટકાવ કરે તે જ પરમ બોધ છે ઉપર કહેલ

(મિથ્યાત્વ-અનાદિ કુસંગયોગે પ્રભવેલું છે, તેનો રોધ કરવા આત્માર્થી જનોએ સુસંગ સજવા સાવધાન થવું ઘટે છે મહા-સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોના નિષ્પક્ષપાતી વચન ઉપર પૂરતા વિશ્વાસ વિના તે અનાદિ અનંત રોગ ટળવાનો નથી, અને અનંત અવ્યાબાધ અક્ષયસુખ થવાનું નથી

૨૬ **મિથ્યાદૃગ દુઃખ હેત અબોધ**—જેથી મિથ્યાત્વજન્ય અનંત અપાર દુઃખ ઉપજે તેજ અબોધ યા અજ્ઞાન છે મિથ્યાત્વ એ મહાશલ્ય, મહાવિષ, મહાવ્યાધિ અને મહાદુઃખરૂપ છે, જે તેની મહાવ્યથાને ન મટાડે તે જ્ઞાન જ નહીં કિંતુ અજ્ઞાન જ સમજવું જે પોતે જ પૂર્વોક્ત મિથ્યામતિથી મિથ્યા વાસનાથી ભરેલા છે તે બાપડા પરના મિથ્યાત્વને શી રીતે મટાવી શકે? જે પોતે જ ભવોદધિમાં અનેકશઃ ડુમના હોય તે બીજાને શી રીતે તારી શકે? જેમને પોતાને જ સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યું નથી તે બીજા અર્થી જનોને શી રીતે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવી શકે? જે પોતે જ નિરંતર નિર્ધન-દુઃખી સ્થિતિમાં સબડ્યા કરે છે તે બીજાને શાશ્વત સધન સુખી સ્થિતિમાં શી રીતે મૂકી શકે? આથી જ મિથ્યાવાસના દૂર કરવા અંતઃકરણથી ઇચ્છતા હોય તેમણે એવા સમર્થ નિષ્પક્ષપાતી સંત-સુસાધુ જનોની હિતશિક્ષા હૃદયે ધરી, તેનું મનન કરી, સ્વઆચારવિચારમાં બનતો સુધારો કરવા મેદાને પડવું એ જ આત્માને એકાંત હિતકારી માર્ગ છે અને એ જ ઉપાદેય છે.

૨૭ **આત્મહિત ચિંતા સુવિવેક**—જેથી આત્માનું હિત કલ્યાણ થઇ શકે એવું અંતરમાં સદાય ચિંતવન (લક્ષ્ય) બન્યું રહે તેજ સુવિવેક એટલે ખરો વિવેક છે બાકીનો વિવેક તો કેવળ કૃત્રિમ યા નકામો છે આત્મા એ શી વસ્તુ છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેની કેટલી શક્તિ છે? તે કેમ ઢંકાઇ

અવેલ છે? તે કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? દયા
હોય છે? તે અંતરાય કેમ દૂર થઈ શકે? દેહ
સાધન છે? તો તે સાધનનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો?
આ મનુષ્યત્વ કેટલા અમૂલ્ય છે? તેને એને કે
દેવામા આવે છે એ વિગેરે આત્મા સબધી વિચાર
કરી અવિવેક જાગૃત થઈ રહેવુ બહુ જરૂરનુ છે
આત્માનો અનુભવ જાગ્યો છે એવા મત જનોની નેઈ
માન કરવા હવે ઉજમાળ થવાની જરૂર છે સ્વહિત
ગફલત કરવાથી જીવને અત્યાર સુધી બહુ ખમવુ
અને આગળ ખમવુ પડશે, માટે હવે વધારે વખત
સાધનની ઉપેક્ષા નહી કરતા જેમ બને તેમ જલ્દી
અને પ્રેમથી સત્સંગતિ સેવીને સ્વહિત સાધી દેવ
લક્ષ્ય નાખવુ તેમા ગફલત કરવી એ સોનેરી તક
જેવુ કામ છે કેમકે સ્વહિત સાધવા અંતર લક્ષરૂપ
જાગવો જીવને બહુ બહુ દુષ્કર છે

૨૮ તાસ વિમુખ જડતા અવિવેક—

આત્મલક્ષ્ય ત્યજી કેવળ જડ એવી પૌદ્‌ગલિક વસ્તુમાં
ધરવી તેમા નિમગ્ન થઈ રહેવુ, એથી ઉપરાંત બીજુ
કર્તવ્ય અવશિષ્ટ (બાકી) નથી, ખાનપાન એશઆરામ
એ જ આ દુનિયામાં સાર વસ્તુ છે અને એ જ
અહોનિશ ઉદ્યમ કર્તવ્ય છે—આવા … અજ્ઞાનગર્ભિત
ચાર તે જ અવિવેક છે એવા અવિ…
પામે છે, અને એથીજ જીવ સ…
જરા મૃત્યુ આધિ, વ્યાધિ … કર
અનંત દુખ દાવાનળમા પચા… સચો
મોહમદિરાના પ્રબળ વેગ… અને
અથવા એના … ક્ષણિ… સુખી

આવા અયોગ્ય જીવનુ કલ્યાણ શી રીતે થાય?

૨૯ થી ૫૭ સુધીના ૨૯ પ્રશ્નોના ઉત્તર

પરભવ સાધક ચતુર કહાવે,
મૂરખ જે તે બધ બઢાવે,
ત્યાગી અચળ રાજ પદ પાવે,
જે લોભી તે રક કહાવે ૯

ઉત્તમ ગુણરાગી ગુણવ ત,
જે નર લહત ભવોદધિ અ ત,
જોગી જમ મમતા નહિ ગતિ,
મન ઇદ્રિ જીતે તે જતિ ૧૦

સમતા રસ સાગર સો સ ત,
તજત માન તે પુરૂપ મહ ત,
શૂરવીર જે કદ્રપ વારે,
કાયર કામઆણા શિરે ધારે ૧૧.

અવિવેકી નર પશુ સમાન,
માનવ જસ ઘટ આતમ જ્ઞાન,
દિવ્ય દષ્ટિ ધારી જિનદેવ,
કરતા તાસ ઇદ્રાદિક સેવ ૧૨.

બ્રાહ્મણ તે જે બ્રહ્મ પિછાણે,
ક્ષત્રી કર્મરિપુ વશ આણે;
વૈશ્ય હાણિ વૃદ્ધિ જે લખે.
શુદ્ર ભક્ષ અભક્ષ જે ભખે ૧૩

અથિર રૂપ જાણો સંસાર
થિર એક જિન ધર્મ હિતકાર,
ઇંદ્રિ સુખ છિલ્લર જલ જાણો
શ્રમણ અતિ દ્રિ અગાધ વખાણો ૧૪

ઇચ્છારોધન તપ મનોહાર,
જપ ઉત્તમ જગમે નવકાર,
સંજમ આતમ થિરતા ભાવ,
ભવસાયર તરવાકો નાવ ૧૫

છતી શક્તિ ગોપવે તે ચોર,
શિવસાધક તે સાધ કિશોર,
અતિ દુર્જય મનકી ગતિ જોય,
અધિક કપટ નારીમે હોય ૧૬

૨૯ પરભવ સાધક ચતુર કહાવે—બાળકને સ્તનપાનની સહજ વાસના પરભવની સિદ્ધિ કરી આપે છે તે અને તેના જેવા અનેક પુરાવાથી પરભવની પ્રતીતિ કરીને આ ક્ષણિક દેહ તજ્યા બાદ જે પરભવમા પોતાને અમુક પ્રયાણ કરવાનુ છે તેને માટે પ્રથમથી શુભ સાધન કરી રાખવા કટીબધ્ધ રહે તેને જ ખરો ચતુર સમજવો, કેમકે તે પોતાની ચતુરાઈનો સદુપયોગ પોતાનુ હિત સાધવામા કરે છે વળી કેટલાક મુગ્ધ જનો લોકરંજન કરવા માટે જ સ્વચતુરાઈ બતાવે છે પરતુ તે તેનો સદુપયોગ નથી પણ દુરુપયોગ છે

૩૦ મુરખ જે તે બંધ બઢાવે—મિથ્યાત્વ અવિરતિ, કષાય અને યોગ દુ પ્રણિધાન કે રાગદ્વેષાદિક દોષો જે વડે જીવ વિવિધ કર્મબંધન કરી સંસારચક્રમા ભમ્યા જ કરે

છે તે આત્મગુણના વિરોધી દોષોને સેવનાર અને આત્મગુણને હણનાર આત્મદ્રોહી મૂર્ખ છે ' **બુદ્ધિ પામીને તત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઇએ** ' એ મહાવાક્યને અવગણી બુદ્ધિનો અવળો ઉપયોગ કરનાર દુર્બુદ્ધિ વિવેકહીન મૂર્ખ જ ગણાય. **દુર્લભ એવા માનવદેહને પામીને વીતરાગપ્રણીત વ્રતનિયમ પાળવા** એ મહાવાક્યની ઉપેક્ષા કરી તુચ્છ અને ક્ષણિક એવા વિષયસુખમા જ મગ્ન થઇ જવુ તે મોટી મૂર્ખાઇ છે **લક્ષ્મી પામીને પાત્રદાનવડે તેનો લ્હાવો લેવો** એ મહાવાક્યનો મર્મ ભૂલી જઇ પામેલી લક્ષ્મી કેવળ એશઆરામમા જ ઉડાવી દેવી અથવા કૃપણતા દોષથી તેના ઉપર ખોટી મમતાબુધ્ધિ રાખીને તેનો કઇ પણ સદુપયોગ ન કરવો એ પણ મૂર્ખાઇ નહિ તો બીજુ શુ ? અને **જિહ્વા પામીને પરને પ્રીતિ ઉપજે એવુ પ્રિય અને પથ્ય વચન બોલવુ** એ મહાવાક્યને લોપી જેમ આવે તેમ જીભની લવરી કરવી એ ઉન્મત્તતા નહી તો બીજુ શુ ? આ ઉપર જણાવેલા મહાવાક્યોમા જ બહુધા બધો સાર સમાયેલો છે જે તેનો સાર સમજીને તે મુજબ વર્તન કરે છે તેને સંસારચક્રમા વધારે વખત રઝળવુ પડતુ નથી તત્ત્વ રહસ્ય સમજીને તત્ત્વશ્રદ્ધા નિશ્ચલ રાખી જે તત્ત્વરમણતા આદરે છે, એટલે કે જડ ચેતનને સારી રીતે સમજી લઇ સ્વચેતન દ્રવ્યમા રહેલી અનંત અગાધ શક્તિ—સામર્થ્યની દઢ પ્રતીતિ કરી જે પોતાના આત્મામા જ સત્તાગત રહેલી અનંત અપાર શક્તિને પ્રગટ કરવાની પવિત્ર બુદ્ધિથી જ વીતરાગ વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ભાગ્યશાળી ભવ્ય જનને બહુ ભવભ્રમણ કરવુ પડતુ જ નથી પણ ઉપર જણાવ્યુ તેથી અવળી રીતે આપમતિવડે જશ-કીર્તિની ઇચ્છાથી કે ગતાનુ-

ગતિકતાથી કે બીજા કોઇ જાતના બદલાની ઇચ્છાથી દાનાદિક ધર્મક્રિયા કરે છે તે મૂર્ખ આત્મહિત સાધી શકતો નથી, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ જે કઇ ધર્મ અનુષ્ઠાન કરવુ તે કેવળ આત્મકલ્યાણ કરવા માટે જ કરવુ કેમકે એવા પવિત્ર આ મલક્ષ્યથી આત્મા નિર્મળ થાય છે અને વિપરીત લક્ષ્યથી આત્મા મલિન થાય છે, એમ સમજી વિવેકબુધ્ધિવડે વિચારી સ્વહિત આદરવુ

૩૧ ત્યાગી અચળ રાજપદ પાવે—સદ્‌વિવેકવડે તત્ત્વાતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી જે સત્પુરુષ તજવા યોગ્ય તજી દે છે અને આદરવા યોગ્ય આદરી લે છે, તે અતે અવિચળ એવી મોક્ષપદવીને પામે છે જે કારણો સેવવાથી જીવને નાહક ભવ ભ્રમણ કરી અનત દુખ સહેવા પડે છે તે બધા કારણો તજવા યોગ્ય છે, અને જે કારણો સેવીને જીવ સર્વ કર્મબંધ નથી મુક્ત થઇ અતે પરમપદને પામે છે તે સેવ્ય છે મતલબ કે સર્વ પાપસ્થાનકો સમજીને પરિહરવા યોગ્ય છે, અને વીતરાગ સર્વજ્ઞકથિત સર્વ ગુણસ્થાનકો અનુક્રમે સેવવા યોગ્ય છે, એમ વિવેકયુક્ત ત્યાગ-વૈરાગ્યને સેવનાર અનુક્રમે અક્ષય સુખનો ભોગી થઇ શકે છે પોતપોતાના અધિકાર મુજબ ધર્મસાધન કરી અનુક્રમે ઊંચી પાયરી ઉપર ચઢનાર સુખે સ્વઉન્નતિને સાધી અક્ષય અબાધિત સુખને પામી શકે છે

૩૨ જે લોભી તે રંક કહાવે—ગમે તેટલી ભોગ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતા જે લોભાંધ થઇ અધિકાધિકની તૃષ્ણા કર્યા કરે છે તે જ ખરેખર દીન-દુખી છે, અને પ્રાપ્ત સામગ્રીમા સતુષ્ટ રહી જે પ્રસન્નતાથી પરભવને માટે સત્ સાધન સેવવા ઉજમાળ રહે છે તે જ ખરેખર સુખી છે ' न तृष्णाया परो व्याधि न तोषात् परम सुखम ' એ બે મહાવાક્યો ઉપરની વાતને પૂરેપૂરો ટેકો આપે છે, એમ સમજી શાણા જનોએ સતોષવૃત્તિ ધારવી ઉચિત છે

૩૩ ઉત્તમ ગુણરાગી ગુણવંત, જે નર લહંત ભવોદધિ અંત—જે પોતે સદ્દગુણી છતાં બીજા સદ્દગુણીનો રાગી હોય છે તેવો પુરુષ જલદી સંસારનો અંત પામી શકે છે જે પોતે ગુણી હોઇ બીજાના સદ્દગુણોને સહન કરી શકતા નથી અને તેથી તેમના ઉપર અકૃત્રિમ પ્રેમ ધરવાને બદલે દ્વેષ, ઈર્ષા કે મત્સર ધારણ કરે છે તે પોતે સ્વગુણથી ચ્યુત (ભ્રષ્ટ) થઇને ભવ અટવીમાં જ ભટકે છે, મતલબ કે દ્વેષ દોષથી ગમે તેવા ગુણ વિણસે છે અને ઉત્તમ ગુણાનુરાગથી ગુણહીન પણ ઉન્નતિને પામે છે શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે ૧૮ પાપસ્થાનકની સજ્ઝાય પૈકી દ્વેષની સઝાયમાં દ્વેષ દોષથી થતી મહાહાનિ અને ગુણાનુરાગથી થતો એકાન્ત આત્મલાભ સારી રીતે સમજાવેલ છે, તેથી તે સંબંધી વિશેષ મનન કરી કૃષ્ણ વાસુદેવની પેઠે સદ્દગુણગ્રાહી થવાનો ખપ કરવો ઉચિત છે

૩૪ જોગી જસ મમતા નહિ સંગ—જેને રંચ માત્ર પણ પરપૌદ્ગલિક વસ્તુમાં મમતા વર્તતી નથી તે જ ખરા જોગી કહેવાય છે ઉત્તમ પ્રકારના યોગબળથી જેમણે મમતા ગાળી નાખી છે તે જ મોક્ષના અધિકારી થઇ શકે છે મમતા મૂર્ચ્છા એ જ ખરેખર પરિગ્રહ રૂપ છે અને પરિગ્રહવડે ઉન્મત્ત બનેલા બાપડા જીવોની કેવળ દુર્દશા જ થાય છે, તેમાં પણ જે સાધુવેષ ધારીને પરિગ્રહને ધારે છે તેમની તો સર્વત્ર મહા વિટંબના થાય છે, કેમકે તે સાધુના વેષે જગતને ઠગે છે એટલે ધર્મઠગ બની જગતને ધૂતે છે અને સર્વજ્ઞ ભગવાનની પવિત્ર આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે સર્વજ્ઞ ભગવાને સાધુને દ્રવ્યભાવથી નિર્ગ્રંથપણું ધારવા ફરમાવેલું છે દ્રવ્યથી સુવર્ણ વિગેરે અને ભાવથી મૂર્ચ્છા પરિહરવા પ્રભુએ ફરમાવેલું છે, તે

મુજબ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતા પુન પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ થઇ મમતા ધારવી અત્યત અનુચિત છે કહ્યુ છે કે 'મમતા થિર સુખ શાકિની, નિરમમતા અનુકૂળ, મમતા શિવ પ્રતિકૂળ હૈ, નિરમમતા અનુકૂળ"

૩૫ મન ઇદ્રી જીતે તે જતિ—મનને અને ઇંદ્રિયવર્ગને વશ કરી વીતરાગ પરમાત્માએ ફરમાવેલી દશ શિક્ષાને સારી રીતે સમજીને જે આરાધે છે તે જ ખરા યતિ છે, અને એથી ઊલટા ચાલી એટલે મનને અને ઇદ્રિયોને મોકળા મૂકી જે કેવળ સ્વચ્છદપણે આજ્ઞા વિરુધ્ધ વર્તે છે તે તો કેવળ યતિનામને કલક લગાડનાર છે એમ ચોક્કસ જાણવુ જે ઉત્તમ પ્રકારની દશ શિક્ષા સર્વજ્ઞ ભગવાને આત્માના એકાત હિતને માટે ફરમાવેલી છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ક્ષમાગુણ ધારી સહનશીલ થવુ, ૨ મૃદુતા-કોમળતા આદરી સદ્ગુણી પ્રત્યે નમ્રતા ધારવી, ૩ ઋજુતા એટલે સરળતા આદરી નિષ્કપટવૃત્તિ સેવવી, ૪ લોભ તજીને સતોષવૃત્તિ સેવવી, ૫ યથાશક્તિ બાહ્ય અભ્યતર તપવડે આત્મવિશુધ્ધિ કરવી, ૬ સયમ ગુણવડે આત્મનિગ્રહ કરવો અને સર્વ જતુઓને આત્મા સમાન લેખી કોઇના પ્રતિ પ્રતિકૂળ આચરણ ન જ કરવુ, ૭ પ્રિય અને પથ્ય એટલે હિતકારી એવુ જ સત્ય વચન બોલવુ ૮ અન્યાયાચરણ તજીને પ્રમાણિકપણે એટલે **શુદ્ધ અત કરણથી વ્યવહાર** સેવવો મમતાદિક પરિગ્રહને અનર્થરૂપ સમજી-નિર્ધારી નિર્મમત્વપણુ-નિસ્પૃહપણુ સેવવુ ૧૦ મન વચન અને કાયાની પવિત્રતા જાળવી રાખીને ગમે તેવા વિષયભોગથી વિરક્ત રહેવુ ઉક્ત દશ મહાશિક્ષાને યથાર્થ રીતે અનુસરનારા યતિઓ જગતને મહાઆશીર્વાદરૂપ છે અને તે પરમ પવિત્ર માર્ગને ઉલ્લઘી કેવળ આપમતિથી સ્વચ્છદપણે ફરનાર યતિઓ તો જગતને કેવળ શ્રાપરૂપ જ છે.

૩૬ સમતા રસ સાયર સો સત—રાગ દ્વેષ અને મોહજન્ય મમતાદિક વિકારોને તજી જે સદા સમતા રસમા ઝીલ્યા કરે છે તે જ ખરેખર સત પુરુષ છે એવા સમતાવત સાધુઓ ખરેખર વિશ્વવદ્ય છે દુનિયામા એવી કોઇ વસ્તુ નથી કે જેની તેમને ઉપમા આપી શકાય તેથી તેવા સમતાસેવી સત સાધુજને ઉપમાતીત કહેવાય છે જ્ઞાનસારમા કહ્યુ છે કે "જેમનો સમતારસ સ્વયભૂરમણ સમુદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે અને નિરતર વૃધ્ધિ પામતો જાય છે એવા મુનીશ્વરોને જેની સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઇ ઉપમા આ ચરાચર જગતમા જણાતી જ નથી" તેમ છતા ચદ્ર, સૂર્ય, સાયર, ભારડ પ્રમુખની જે ઉપમા આપવામા આવે છે તે એકદેશીય સમજવી

૩૭ તજત માન તે પુરુષ મહત—જે માન માનવીઓમા સામાન્ય નિયમ મુજબ જોવામા આવે છે, અને જેના યોગે જીવોને બહુધા જોખમમા ઉતરવુ પડે છે તેમજ જેથી પરિણામે નરકાદિક દુર્ગતિમા પણ જવુ પડે છે તે દુખદાયી માન-અભિમાનને તજે તે મ્હોટા મહત પુરુષ છે અભિમાન તજવાનો ઉપાય નમ્રતા જ છે જ્યાસુધી આપણે પૂર્ણતા પામ્યા નથી, ત્યાસુધી અભિમાન કેમ કરી શકાય ? તેમજ પૂર્ણતને પામેલાને અભિમાન કરવાની શી જરૂર હોય ? મતલબ કે પૂર્ણને કે અપૂર્ણને અભિમાન કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી તેમા પણ જે તત્ત્વથી પૂર્ણતા પામેલા છે તે તો કદાપિ પણ અભિમાન કરતા જ નથી, એટલુ જ નહિ પણ અભિમાન તજીને નમ્રતા ગુણને સેવવાથી જ પૂર્ણતા પમાય છે, અને જે અપૂર્ણ છતા અભિમાન—મિથ્યા અભિમાન સેવે છે તે પૂર્ણતા પામી શકતા નથી, એટલુ જ નહી પણ હોય તે પણ હારીને પાયમાલ થઇ જાય છે, માટે સહુથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ છે કે જેમ જેમ ગુણની

વૃધ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ નમ્રતાની વૃધ્ધિ થવી જોઇએ—જેમ જેમ નમ્રતા અધિક તેમ તેમ ગુણવૃધ્ધિમા ગતિ શીઘ્ર અને જેમ જેમ તેમા ખામી તેમ તેમ ગુણવૃધ્ધિમા પણ ખામી સમજવી 'લઘુતા ત્યા પ્રભુતા' અને 'પ્રભુતાથી પ્રભુ દૂર' એવો નિયમ છે તેથી જ રાવણ અને દુર્યોધન જેવાના પણ બેહાલ થયા અને રામચદ્ર તથા પાડવોનો અભ્યુદય થયો

૩૮ શૂરવીર જે કદ્રપ વારે—જે કામવિકારને નિવારે અને વિષયવાસનાનો નિર્મૂળ કરે તે જ ખરેખર શૂરવીર એટલે બહાદુર છે, અને જે કામવિકારને વશ થઇ સ્વપરહિતથી ચૂકે છે તે ડરપોક યા કાયર છે લાખો માણસની સામે રહી રણમા યુધ્ધ કરનાર કઠઠ સુભટો હોય છે, પણ એક અબળા–સ્ત્રીના નેત્રકટાક્ષને તે સહી શકતા નથી, સ્ત્રીની પાસે કેવળ કાયર બની જાય છે વળી કામવિકારને વશ થયેલ અધના જેવો અધ બની જાય છે તેથી તે મર્યાદા મૂકી જ્યા ત્યા ભટકે છે અને અનેક સ્થળે માર તથા અપમાન પામે છે વળી પ્રાતે મલિન વાસ નાથી મરીને નીચ ગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે દરેક સ્ત્રીપુરુષે કામવિકારને વશ કરી સ્વમર્યાદા સાચવવા સાવધાન રહેવુ જોઇએ કામવિકારને વશ કરનાર સ્ત્રીપુરુષનુ જ શીલરત્ન દીપી નીકળે છે શીલરત્ન એ જ મનુષ્યજાતનુ ખરુ ભૂષણ છે સતી સ્ત્રી પુરુષોજ શીલરત્નને આદરી શકે છે પૂર્વે એવા અનેક સ્ત્રી–પુરુષ રત્નો હતા કે જેમના પવિત્ર નામ અદ્યાપિ પર્યત પ્રભાતમા ગવાય છે તેવા પવિત્ર સ્ત્રી પુરુષોનુ અનુકરણ કરી મન વચન, કાયાની શુધ્ધિથી શીલરત્ન સાચવવા અને અનુક્રમે વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરવા આત્માર્થી સજ્જનોએ યત્ન કરવો જોઇએ

૩૯ કાયર કામ આણ્ણા શિર ધારે—વિષયવિકારને

વશ થઇ વિવેકરત્ન ગુમાવી નાખી જે સ્વમર્યાદાથી ચુકે છે તે જ કાયરનુ લક્ષણ છે આવા કાયર માણસો સ્વપરનુ જીવન બગાડે છે કામાધ બની પોતે જ મર્યાદા મૂકી બીજાને પણ ઉન્માર્ગે દોરે છે અને એમ કરીને ઉભયનો અધ પાત કરાવે છે કામાધ બનેલી માતા પોતાના પતિને કે પુત્રને ગણુતી નથી પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવાને તેમના કિમની પ્રાણને પણ હરી લે છે, અને ગમે તેવા નીચ નાદાનની સાથે પણ ગમન કરે છે તેમજ કામાધ બનેલો પુત્ર પોતાની કુળમર્યાદાને મૂકી માતા, ભગિની કે પુત્રીની સાથે પણ ગમન કરતા ડરતો નથી તેને કાયર એટલા માટે કહીએ છીએ કે તે મૂર્ખ પોતાના પ્રબળ દોષના કારણથી પોતાને ભવિષ્યમા થનારી આપદાથી બચવાને કઈ પણ પુરુષાર્થ ફોરવતો નથી તેવા કામાધ સ્રીપુરૂષોને પ્રબળ કામ વિકારથી આ લોકમા પણ અનેક પ્રકારના અનર્થ સભને છે, અને ભવાતરમા નરકાદિકના મહા ત્રાસદાયક દુ ખની પરંપરા તેમને બહુ પ્રકારે વેઠવી પડે છે તેમ છતા મનુષ્યજન્મમા સ્વ-પરહિત સાધી લેવાની સોનેરી તક ગુમાવેલી પાછી મળી શકતી નથી કદાચ ઘણે કાળે ઘણા કષ્ટે મનુષ્યજન્મ મળે તો પણ સાઢની જેમ સ્વચ્છદપણે સેવેલા વિષયભોગથી પુષ્ટ થયેલી વિષયવાસના જાગૃત થતાજ જેવોને તેવોજ જીવ વિષયવમળમા પડી જાય છે, માટે જેમ બને તેમ સમજુ શાણા માણસોએ ઉત્તમ સાધનવડે વિષયપાસથી છૂટી નિર્વિકારીપણુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવા પુરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

૪૦ અવિવેકી નર પશુ સમાન—જેનામા વિવેક જાગ્યો નથી તેમજ જે વિવેકરત્ન પેદા કરવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતા નથી તે મનુષ્ય છતા પશુ જેવો જ ગણાય છે કેમકે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ રૂપ સજ્ઞા ચતુષ્ટય તો ઉભયને સમાનજ છે કૃત્યાકૃત્ય, હિતાહિત, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય કે

ગુણદોષ યથાર્થ સમજી શકાય એવો વિવેક ઘટમા પ્રગટ થાય તો જ મનુષ્યજન્મની સફળતા છે પશુમા પ્રાય એવુ વિજ્ઞાન હોઇ શકતુ નથી ત્યારે મનુષ્ય ધારે તો બુદ્ધિબળથી તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરી અતત્ત્વને તજી તત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકે છે જો બુદ્ધિબળ પામ્યા છતા તેનો ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપયોગ નહિ કરતા નાના પ્રકારની વિષયવાસનાને પોષવા માટે જ તેનો અવળો ઉપયોગ કરવામા આવે, તેમજ દુર્લભ માનવદેહ, લક્ષ્મી અને વાણીનો પણ તેવો જ માઠો ઉપયોગ કરવામા આવે તો તે પામેલી શુભ સામગ્રીને હારી જાય છે અને તેવી શુભ સામગ્રી અન્ય જન્મમા પણ એવો ઉદ્યમ નહિ કરવાથી ફરી મેળવવી મુશ્કેલ જ છે માટે ઉત્તમ સ્ત્રીપુરૂષોએ મોહ અજ્ઞાન અવિવેકને તજી જેમ બને તેમ શીઘ્ર સત્સગ મેળવી નિર્મળ જ્ઞાન અને વિવેક પ્રાપ્ત કરવા અચુક પ્રયત્ન સેવન કરવાથી આ માનવ ભવ સફળ થઇ શકે !

૪૨ માનવ જસ ઘટ આતમજ્ઞાન—જેના હૃદયમા વિવેક જાગૃત છે તેજ ખરા માનવ છે કેમકે તેમનોજ જન્મ સફળ છે આત્મજ્ઞાનવડે સ્વપરનો, જડ ચૈતન્યનો ત્યાજ્યાત્યાજ્યનો, કૃત્યાકૃત્યનો હિતાહિતનો, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો પેયાપેયનો તેમજ ગુણદોષનો નિશ્ચય થઇ શકે છે એવી રીતે તત્ત્વ નિશ્ચય થવાથી નિશકપણે સ્વપર હિત સાધી શકાય છે અને તેમાથી ચલાયમાન નહિ થતા સુખે સાધ્ય સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે આથી સમજી શકાશે કે આત્મહિત સાધવા માટે આત્મજ્ઞાન કેટલુ બધુ ઉપયોગી છે આત્મામા જે અનતી શક્તિ સત્તાગત રહેલી છે તેની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા કરાવનાર આત્મજ્ઞાન જ છે, અને એવી દૃઢ આત્મશ્રદ્ધા થતાજ સત્તાગત રહેલી આત્માની અનતી શક્તિને વ્યક્ત (પ્રગટ) કરવાને નિશકપણે સાધનક્રમ સેવી શકાય છે, એટલે અનુક્રમે આત્મરમણતા યોગે અવિચળ એવુ મોક્ષસુખ મેળવી શકાય છે

૪૨. દિવ્યદૃષ્ટિધારી જિન દેવ, કરતા તાસ ઇદ્રાદિક સેવ—જેમણે રાગ દ્વેષ અને મોહાદિક દોષોને દૂર કર્યા છે અને પરમ શાતદશાનો જેમને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે એટલે જેમને પરમ દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રગટ થઇ છે અને તેથી જ ઇદ્રાદિક દેવો જેમની સેવા કરવા ઉજમાળ રહે છે એવા જિન અરિહત તીર્થંકર ભગવાન જ ખરા દેવ છે, એટલે તે જ દેવાધિદેવ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, એમ સ્વબુધ્ધિથી તત્ત્વનિશ્ચય કરી કલ્યાણાર્થી જનોએ ઉક્ત જિનેશ્વર ભગવાનને જ આત્માની સપૂર્ણ વિભૂતિનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે દૃઢપણે (નિશ્ચલપણે) અવલબવા યોગ્ય છે જેમને સપૂર્ણ સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર થયેલ છે એવા જિનેશ્વર ભગવાનને અનન્ય ભાવે અવલબનાર પણ આત્મસાક્ષાત્કાર અનુભવી શકે એમા કઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથીજ

૪૩ બ્રાહ્મણ તે જે બ્રહ્મ પીછાણે—બ્રહ્મ જે પરમાત્મા તેનુ સ્વરૂપ સારી રીતે સમજે તે બ્રાહ્મણ, અથવા બ્રહ્મ જે જ્ઞાન-જ્યોતિ, તેમા જ સ્નાન કરે, જ્ઞાનમા નિમગ્ન રહે, અજ્ઞાનાચરણ ન કરે તે બ્રાહ્મણ, અથવા બ્રહ્મ તે બ્રહ્મચર્ય-શીલ, સતોષાદિક સદ્ગુણો, તેમનુ સદા સેવન કરે તે બ્રાહ્મણ ઉપર કહેલા શબ્દ પરમાર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ આચરણ એ ઉભયને સાથે સેવવાથી જ બ્રાહ્મણ થવાય છે જેમા સમ્યગ્ જ્ઞાન પણ નથી અને સમ્યગ્ આચરણ પણ નથી તે ખરો બ્રાહ્મણ નથી આવા ઉત્તમ આશયથી અન્યત્ર કહ્યુ છે કે 'સર્વ જાતિમા બ્રાહ્મણો પણ છે, તેમ સર્વ જાતિમા ચડાળો પણ છે એટલે કે બ્રાહ્મણ જાતિમા પણ ચડાળો છે, અને ચડાળોમા પણ બ્રાહ્મણ છે, એ મહાવચન ઉપરની વાતને પૂરતો ટેકો આપે છે મતલબ કે નિર્મળ બોધ અને નિર્મળ-નિર્દંભ આચરણવડે જ ખરા બ્રાહ્મણ હોઇ શકે છે

૪૪ ક્ષત્રી કર્મ-રિપુ વશ આણે—રાગદ્વેષ અને મોહાદિક કર્મશત્રુઓનો નિગ્રહ કરી તેમને સ્વવશ કરે તે જ ખરો ક્ષત્રી સમજવો. ક્ષત્રીકુળમા પેદા થવા માત્રથી કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી ખરુ ક્ષત્રિયપણુ કર્મશત્રુઓને વશ કરવામા જ સમાયેલુ છે, એમ ઉપરના વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે, બાકી જે ક્ષત્રી નામધારી રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિક કર્મશત્રુઓને વશ કરવાને બદલે ઊલટા તેમને વશ પડી દીન, અનાથ અને નિરપરાધી એવા જાનવરોને શોખની ખાતર અથવા જીભની લોલુપતાથી શિકારમા હણે છે કે હણાવે છે તે પોતાના ક્ષત્રીનામને કેવળ કલંકિત કરે છે ખરા ક્ષત્રીપુરુષરત્નોમા તો ઉત્તમ પ્રકારની ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા સત્ય, સતોષ અને સયમાદિક ઉત્તમ પ્રકારના સદ્ગુણો હોવા જોઈએ શુદ્ધ શીલ-અલંકારને ધારણ કરી, પરદારાસહોદરપણુ ઉત્તમ નીતિ અને ન્યાયની ધુરાધારીને અનીતિ કે અન્યાયને દેશનિકાલ દેવાપણું અને વિવેકરત્ન જાગૃત કરીને માસ મદિરા દિક દુષ્ટ વ્યસનોને મૂળથી ઉખેડી નાખવાનુ વિગેરે વિગેરે સદ્ગુણો પણ અવશ્ય આદરવા જોઈએ જે જે જનો ગમે તે જાતિમા ઉક્ત સદ્ગુણોનુ સસેવન કરે તે તે સજ્જનો તે તે જાતિમા ઉત્તમ પ્રકારના દૃષ્ટાતરૂપ થઈને અનેક દીન-અનાથ જનોનો ઉદ્ધાર કરવા શક્તિવાન થાય, તેમ જ શીઘ્ર સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવામા પણ પ્રબળ સહાયભૂત થઈ શકે !

૪૫ વેશ્ય હાણિ વૃદ્ધિ જે લખે—જે લાભ-તોટાનો વિચાર કરીને જેમા અચૂક લાભ સમાયેલો હોય તે કાર્ય જ કરે અને જેથી અચૂક તોટો સભવતો હોય તે કાર્ય નજ કરે એજ ખરો વૈશ્ય સમજવો ગમે તે અદૃશ્ય કારણોથી જેમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમા સ્થિતિનો વિપર્યય થયેલો જણાય છે એટલે જેવી તેમની પરમાર્થી સ્થિતિ હોવી ઘટે તેથી બહુધા વિપરીત જ દેખાય છે, તેમ વૈશ્યોમા પણ દેખાય છે જડ ઘાલીને બેઠેલા

ખોટા વહેમો, ખોટા રીત-રિવાજો, ખોટા ઉડાઉ ખર્ચો, મિથ્યા આડંબર, અને તેમા જ પોત, પોતાની જાતની બડાઇ સમજવા ઉપરાંત દેશની દુર્દશા યા વિનાશ કરનાર મહાઅનિષ્ટ ઇર્ષા-અદેખાઇ, દ્વેષ અને મત્સર આદિ દુર્ગુણો બહુ મજબુત થઇ સ્વપરનો વિનાશ કરવા તૈયાર થયેલા છે તેવા જીવલેણ દોષોને દૂર કરવા અને તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા શુ હવે વધારે વખત વિલબ કરવાની જરૂર છે? હવે તો અવશ્ય કુભકરણની નિદ્રામાથી જાગવુ જ જરૂરનુ છે અન્યથા બહુજ ખેદકારક પાયમાલી દિનપ્રતિદિન વધતી જ સભવે છે જાગતા **ને ભય નથી** એ મહાવાકય વૈશ્યવર્ગે હવે ક્ષણે ક્ષણે સભારી રાખવાની જરૂર છે 'ગઇ એ તો ગઇ' હવે રહી તેની સભાળ લેવાની છે તેમા જેટલી ઉપેક્ષા એટલી જ ગભીર હાનિ સમજી લેવાની છે સમજુને વધારે શુ કહેવુ ?

૪૬ શુદ્ર ભક્ષ અભક્ષ જે ભખે—જેને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો કઇ પણ નિયમ જ નથી, જે પરજીવોના કિમતી પ્રાણનો વિનાશ કરી-કરાવીને રાક્ષસોની જેમ માસભક્ષણ કરે છે, સુરાપાન કરે છે, મૃગયાની રમતમા સખ્યાબધ જીવોનો સહાર કરે, કરાવે છે અને એવા જ અનર્થકારક કાર્યોમા ક્ષણિક કલ્પિત સુખ-સ્વાર્થ ખાતર થતી પારાવાર જીવહિંસાની લગારે દરકાર કરતા નથી તેવા નીચ નાદાન જનોને જ્ઞાની પુરુષો શુદ્ર જનોની કોટીમા જ લેખે છે ઉત્તમ પુરુષો તો સ્વપ્નમા પણ પરજીવને પીડા કરવા ઇચ્છે નહિ, શાણા સજ્જન પુરુષો તો સહુના પ્રાણ પોતાના પ્રાણ સમાન કે તેથી પણ અધિક લેખીને પોતાના પ્રાણથી પણ પરપ્રાણની અધિક રક્ષા કરે છે, અને તેથી જ તેઓ મિથ્યા મોજશોખને વશ નહિ પડતા જેમ સ્વપરનુ અધિક શ્રેય સધાય તેમ દિનરાત યત્ન કર્યા કરે છે સજ્જન પુરુષો કદાપિ પણ નીતિ-ન્યાય-પ્રમાણિકતાનો માર્ગ મૂકીને અનીતિ-અન્યાય-

અપ્રમાણિકતાને આદરતા જ નથી અને તેમા જ તેમની ઉત્તમતા સમાયેલી છે ત્યારે શુદ્ર જનો પોતાના કલ્પિત તુચ્છ સ્વાર્થ ખાતર પરના પ્રાણ લેતા પણ ડરતા નથી એવા અનાર્ય આચરણ કરનાર શુદ્ર જનો પોતાનો આ ભવ અને પરભવ બગાડે છે અને દુનિયાને શ્રાપરૂપ થઇ અનેક અજ્ઞાની જનોને ઉન્માર્ગે ચઢાવી દુ ખભાગી કરે છે

૪૭ અથિર રૂપ જાણો સ સાર— સ સાર, સ સારની માયા, સસારનુ સુખ માત્ર અથિર-અશાશ્વત છે, ક્ષણમા એક ગતિમા તો ક્ષણમા બીજી ગતિમા કર્મવશ જીવ સંચરયાજ કરે છે નાથેલા બળદની જેમ જીવને કર્મ જ્યા ખેચી જાય ત્યા જવુ જ પડે, તેમાં તેનુ કઇ ચાલે નહિ એટલે કે કર્મવશ જીવોનો સસારમા અનિયત વાસ છે, તેમા જ જેવી મતિ તેવી ગતિ એ શાસ્ત્રવચનને અનુસારે સારી મતિથી શુભ કરણી કરનારની શુભ ગતિ-દેવ મનુષ્ય રૂપ થાય છે અને કૂડી મતિથી અશુભ કરણી કરનારની માઠી ગતિ-નરક તિર્યંચરૂપ થાય છે. પણ જ્યાસુધી તેના મૂળ રૂપ રાગ દ્વેષ મોહાદિક સમૂળગા ક્ષય પામ્યા નથી ત્યાસુધી સસારપરિભ્રમણ કરવુ જ પડે છે, અને ત્યાસુધી વિકારને વશ થઇ સસારની માયામા મુઝાય અને પરિણામે અતિ દુ ખદાયી એવા કલ્પિત ક્ષણિક સુખમા સુખબુદ્ધિ રાખી મધુબિંદુના દૃષ્ટાંતે તેમાં મુઝાઇ મરે। આવી રીતે મોહવશ વિષયવાસનાના જોરથી એક ભવમાથી બીજા ભવમા અને બીજામાથી ત્રીજા ભવમા એમ ભવપરપરા કરી પોતાની જ ગભીર ભૂલથી ભવચક્રમા ભમ્યા જ કરે છે

૪૮ થિર એક જિન ધર્મ હિતકાર—આ અથિર સસારમા જે કઇ પણ સ્થિર, સાર અને હિતકર વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ શકતી હોય તો તે જિનેશ્વર ભગવાને ભાખેલો ધર્મ જ છે

મનલખ કે દરેક આત્મદ્રવ્યમા જાતિવત રત્નની જ્યોતિની જેમ મત્તાગત વ્યાપી રહેલો શુધ્ધ સનાતન જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિક ધર્મ સદા સ્થિર, સારરૂપ અને એકાત હિતકર છે તેમજ ઉક્ત આત્મધર્મને વ્યક્ત—પ્રગટ કરવા માટે સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ નિમિત કરેલા સાધન પણ પ્રવાહરૂપે સદા વિદ્યમાન વર્તે છે નિર્મળ સ્ફટિક રત્નની જેમ આત્માનો મૂળ મત્તાગત સ્વભાવ નિષ્કષાય એટલે ક્રોધાદિક કષાયવર્જિત છે, પણ જેમ ઉપાધિ (ઉપર મૂકેલા રાતા કાળા ફૂલ) સબધથી સ્ફટિક પણ રાતુ કાળુ માલમ પડે છે, તેમ આત્મા પણ પુણ્ય પાપના યોગથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામને પામે છે, એટલે સકષાયી જણાયછે જેમ સ્ફટિક રત્ન ઉપર મૂકેલ ફૂલરૂપ ઉપાધિસબધ દૂર કરવાથી સ્ફટિક રત્ન જેવુ ને તેવુ ઉજ્જવળ પ્રતીત થાય છે,તેમ આત્માની સાથે લાગેલા પુણ્ય પાપથી થયેલ રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામને દૂર કરવાથી આત્મા નિર્મળ-નિરાવરણ-નિષ્કષાય-નિર્વિકલ્પ બની રહે છે, ત્યારે તરગ વિનાના રત્નાગરમા રત્નની રાશિની જેમ અનત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક સદ્ગુણોનો સમૂહ આત્માના સપૂર્ણ પ્રદેશમા ઝગી રહેલો વ્યક્ત-પ્રગટ થાય છે આત્મપ્રદેશમા સદા મત્તાગત વ્યાપી રહેલા સદ્ગુણસમુદાયને જે રાગદ્વેષાદિક કર્મ આવરણ પ્રગટ થવા દેતા નથી તે રાગદ્વેષાદિકને સમૂળગા દૂર કરવા સદા સાવધાનપણે સર્વજ્ઞદેશિત મતસાધનોને સેવવા સદ્ઉદ્યમ કરવો એજ આત્માર્થી સજ્જનોનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને એજ જિનેશ્વર પરમાત્માએ પ્રરૂપેલી શુદ્ધ સનાતન શૈલી છે

૪૯ ઇદ્રિસુખ છિલ્લર જળ જાણો—જેમ એક મહાસાગર અથવા અગાધ જળવાળા સરોવર પાસે છિલ્લર જળ-વાળુ ખાબોચિયુ કઈ હિસાબમા નથી, તેમ શુધ્ધ નિષ્કષાય આત્માના અતીંદ્રિય સ્વાભાવિક સુખ પાસે ઇંદ્રિયજન્ય વિષયસુખ તુચ્છ

ખાજોઆિયા જેવુ અલ્પ અને તુચ્છ છે એમ જાણવુ આત્માનુ શુદ્ધ સ્વાભાવિક સુખ નિરુપાધિક-ઉપાધિવર્જિત છે ત્યારે ઈંદ્રિયજન્ય સુખ સોપાધિક એટલે ઉપાધિયુક્ત છે આત્માનુ સહજ સુખ નિર્વિકલ્પરૂપ છે, અને ઈંદ્રિયસુખ સવિકલ્પરૂપ છે આત્માનુ સુખ સ્થિર-ચિરસ્થાયી છે અને ઈંદ્રિયસુખ અસ્થિર ક્ષણિક છે આત્માનુ સુખ સપૂર્ણ છે, અને ઈંદ્રિયસુખ અપૂર્ણ છે આત્માનુ સુખ અકૃત્રિમ છે અને ઈંદ્રિયસુખ કૃત્રિમ-કલ્પિત છે આત્માનુ સુખ એકરૂપ છે અને ઈંદ્રિયસુખ નાના રૂપ છે, તેમજ આત્મસુખ શાશ્વત છે, અને ઇંદ્રિયસુખ છેહવાળુ છે ઉક્ત ઉભય જાતના સુખમા આવો પ્રગટ પટાતર સમજીને આત્માર્થી સજ્જનોએ આત્માનુ સહજ શુદ્ધ અખડ અક્ષય નિર્વિકલ્પ નિરુપાધિક અકૃત્રિમ એકાત, અજરામર એવુ શાશ્વત સુખ મપ્રાપ્ત કરવા માટે જ અહોનિશ ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે ઈંદ્રિયસુખનો મોહ તજી મનને સ્થિર કરવાથી તે મેળવવુ સુલભ છે

૫૦ શ્રમણ અતિ દ્રિ અગાધ વખાણો—શ્રમણ એટલે તપસ્વી મુનિરાજ તેમના વડે અનુભવાતુ જે સહજ અતીંદ્રિય આત્મિક સુખ તે જ ખરેખર અગાધ-અપાર-નિ સીમ છે અને ઈંદ્રિયજન્ય વિષયસુખના આશી એવા અવિરતિ જનોનુ ક્ષણિક અને કલ્પિત સુખ તે છિલ્લર જળસમાન અલ્પ અને તુચ્છ છે એમ ઉભયને પરસ્પર સરખાવતા સમજાશે એમ સમજી ઉભયમા જે અધિક હિતકર પ્રતીત થાય તેવા સુખને માટે જ ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે

૫૧ ઇચ્છારોધન તપ મનોહાર—ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમા અટન કરતી ઇંદ્રિયોને અને મનને દમી તે તે વિષયોમા થતા રાગદ્વેષાદિક વિકારોને નિવારવા માટે આત્મનિગ્રહ કરવો એ જ

ખરેખર સુદર મનોહર તપ છે, અને ઉક્ત અનિષ્ટ વિકારોને વારવા માટે જ, સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ નાના પ્રકારના બાહ્ય અને અભ્યતર તપ કરવા ઉપદેશ આપેલો છે એ ઉભય પ્રકારના તપનુ સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક અનેક સ્થળે બતાવેલુ છે ત્યાથી સમજી બની શકે તેટલો તેનો આદર કરવા ખપ કરવો જરૂરનો કે તપવી વિકાર માત્ર બળી જાય છે, અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ સપજે છે તેમજ પરિપૂર્ણ કર્મમળનો ક્ષય કરીને આત્માને ઉજ્જવળ કરી અક્ષય અનત એવા શાશ્વત મોક્ષ-સુખનો ભોકતા બનાવે છે, માટે જ તેમા પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે

પર જપ ઉત્તમ જગમાં નવકાર—જેથી ઉત્તમ કોટિવાળા આત્માનુ સસ્મરણ થાય તે જપ કહેવાય તેવો જપ જગતમા નવકાર મહામત્ર જેવો કોઇ બીજો ઉત્તમ નથી, કેમકે નવકાર મહામત્રમા અરિહતાદિક પચ પરમેષ્ઠીનો સમાવેશ થાય છે, તેમા જે અરિહ ત અને સિદ્ધ ભગવાન અનતગુણના આગર છે આચાર્ય મહારાજ નિર્મળ અખડ બ્રહ્મચર્યાદિક ૩૬ ગુણોવડે, ઉપાધ્યાય મહારાજ ઉત્તમ પ્રકારના વિનય સહિત સતશાસ્ત્રના પઠનપાઠનાદિરૂપ ૨૫ ગુણોવડે અને મનુષ્યલોકવર્તી નિર્ગ્રથ મુનિસમુદાય અહિંસાદિક ઉત્તમ ૨૭ ગુણોવડે જગતત્રય-ને પાવન કરે છે, તેમજ જે અનત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રા-દિક ધર્મવડે અરિહતાદિક વિભૂષિત છે તેવા શુદ્ધ આત્મધ-ર્મનો પણ નવકાર મહામત્રમા સહેજે સમાવેશ થાય છે આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રબળ ઇચ્છાવાળા ભવ્યજનોએ ઉક્ત મહામત્ર વારવાર જપવા યોગ્ય છે, એથી આત્માની શીઘ્ર ઉન્નતિ સાધી શકાય છે

પ૩ સ જમ આતમ થિરતા ભાવ, ભવસાયર

તરવાકો નાવ—આત્મપ્રદેશમા રત્નજ્યોતિની જેમ સહજે વ્યાપી રહેલા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિક સદ્ગુણસમુદાય, તેમા જ અકૃત્રિમ પ્રેમભાવે રમણ કરવુ તેજ સયમ છે જેમ બોટવડે ભવસાગર સુખે તરી શકાય છે તેમ ઉક્ત સયમને સેવવાવડે આત્મા સુખે જન્મ, જરા અને મરણ સબધી અનત અને અગાધ દુ ખરૂપ જળથી ભરેલા આ સસારસમુદ્રનો પાર પામી શકે છે હિસા અસત્ય, અદત્ત, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહથી નિવર્તી, ઇંદ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખી, મન, વચન અને કાયાના કુત્સિત (માઠા) વ્યાપારને તજી અહિસાદિક ઉત્તમ સાધનસતતિને પરમાર્થ ભાવે સેવવી એ આત્મસ્થિરતારૂપ સયમગુણની આરાધના માટે જ છે અને તેથી જ ભવસમુદ્રને તરી મોક્ષપુરીમા પહોચવુ સુલભ થાય છે, એથી વિપરીત હિસા અસત્યાદિક અસયમને અનત પ્રભાવે સેવવાથી આત્મભાવ અત્યત અસ્થિર થઇ મલીનતાને પામે છે, અને તેથી તે અરહટ્ટઘટિકાના ન્યાયે ભવચક્રમા ભટકયાજ કરે છે

૫૪ છતી શક્તિ ગોપવે તે ચોર—ઉક્ત સયમ ગુણને સેવવા માટે અને અસયમથી નિવર્તવા માટે જે પોતાની છતી શક્તિનો સદુપયોગ ન કરે, તેનો ગેરઉપયોગ કરે તે જ ખરેખર ચોર સમજવો લોકપ્રસિદ્ધ ચોર અન્યને અધારામા છેતરી પરદ્રવ્ય સહરે છે, અને તે ગુપ્ત સ્થળે ગોપવે છે પરતુ આ આત્મચોર તો પોતાના જ અત કરણને છેતરી આત્મસાધનની અમૂલ્ય તકથી પોતાને જ વચિત રાખીને અજ્ઞાનવડે પોતે પોતાનુ જ સર્વસ્વ ગુમાવી દે છે અને તે અમૂલ્ય તક ગુમાવી દીધાથી પુન મહાપરિશ્રમે પણ તે ખોટને પૂરી પાડી શકતો નથી આનુ નામ આત્મવચકતા

૫૫ શિવસાધક તે સાધુકિશોર—પ્રમાદ તજી

અપ્રમત્તપણે સિંહની જેમ શૂરવીર થઇ સયમ આચરણવડે જે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે તે જ ખરા સાધુની ગણનામા આવે છે બાકી સાધુવેષ ધારણ કરી પવિત્ર સંયમાચરણ સેવવાને બદલે જે અસયમવડે વેષવિડબના કરે છે તે સાધુનામને કલંકિત કરે છે ઉત્તમ પુરુષો જે જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેનો પ્રથમથી જ પૂરતો વિચાર કરી જેનો સુખે નિર્વાહ થઇ શકે એમ હોય તેવી જ પ્રતિજ્ઞા પોતે જ અગીકૃત કરે છે, અને તે પ્રાણાન્ત સુધી પાળે છે, તેમા કદાપિ પણ પાછીપાની કરતા નથી, તેવી રીતે સકળ મુમુક્ષુ જનોએ સયમ પાળવારૂપ જે પ્રતિજ્ઞા પોતે સઘ સમક્ષ અગીકૃત કરી છે તેનો વિવેકથી જીવનપર્યંત નિર્વાહ કરવો, તેમા લગારે પ્રમાદ ન કરવો એ તે મહાશયોનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને એમા જ સ્વપરનુ હિત સમાયલુ છે

૫૬ અતિ દુર્જય મનકી ગતિ જોય—જેમ બધી ઇંદ્રિયોમા જિહ્વા ઇંદ્રિય જીતવી મુશ્કેલ છે, સર્વ વ્રતોમા જેમ બ્રહ્મચર્ય પાળવુ દુષ્કર છે, તેમ યોગમા મનયોગ જીતવો કઠણ છે મન જીતવુ કઠણ છે, એ વાત ખરી પણ તેને જીતવાના શુભ ઉપાયો શાસ્ત્રમા બતાવેલા છે, તેનો ગુરુગમ્ય બોધ મેળવીને મનને સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે પારાની જેવા ચપળ મનને મારવા માટે બહુ પુરુષાર્થની જરૂર છે, અને તેનુ ફળ પણ કઇ ઓછા મહત્ત્વનુ નથી કહ્યુ છે કે "મન પારદ મૂર્છિત ભયે, અતરગ ગુણવૃદ, જાગે ભાવ નિરાગતા, લગત અમૃતકે બિદ" એટલે મનરૂપી પારો, નિરાગતારૂપી અમૃતનો સ્પર્શ થતા મૂર્છિત થઇ જ્યારે મરી જાય છે ત્યારે આત્માના અતરગ ગુણનો સમુદાય સજીવન થાય છે મતલબ કે મનનો પૂરો જય કરવાથી જ સકળ સદ્ગુણો પ્રગટ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે તેથીજ અતિ ચપળ મનને વશ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે વળી કહ્યુ છે કે મનને મારવાથી

ઇંદ્રિયો સ્વત વશ થાય છે, અને તેમ થવાથી કર્મશત્રુઓનો ક્ષય થઇ જાય છે, માટે મનનેજ મારવું જરૂરનું છે વળી મન જીત્યું તેણે સઘળું જીત્યું એમ આનંદઘનજી કહે છે આથી વધારે શું જોઇએ?

૫૭ અધિક કપટ નારીમેં હોય—પુરુષ કરતા સ્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક રીતે અધિક કપટ હોય છે આ એક સામાન્ય નિયમરૂપે વાત છે બાકી તો અપવાદરૂપે પુરુષથી પણ ન્યૂન કપટવાળી અથવા નિષ્કપટ પ્રવૃત્તિવાળી સ્રીઓ પણ મળી આવે, એ વાત સુસંભવિત છે કપટબહુલ સ્રીઓના ચરિત્ર નોંધવા જવા પડે તેમ નથી, કેમકે એવા ચરિત્રોવાળી સ્રીઓ જ બહુધા નજરે પડે છે, તેમજ શાસ્રથી પણ એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે તેવી જ પુષ્ટિ શાસ્રથી અપવાદરૂપે થયેલી સ્રીઓ માટે પણ મળે છે, પરંતુ એનો પ્રગટ પુરાવો મળે એવા નિષ્કપટ આચરણને સેવનારી સ્રીઓ અત્યારે ભાગ્યે જ મળી શકે છે તેવો પ્રગટ પુરાવો નહિ મળવાનું અથવા બહુ જ ઓછો મળવાનું કારણ સ્રીઓનો જાતિસ્વભાવ જ જણાય છે કહ્યું છે કે

અસત્ય ભાખણું, સાહસ ખેડવું, માયા–કપટ સેવવું, મૂર્ખપણું–અજ્ઞાનાચરણ, અતિ લોભ–તીવ્ર વિષયભોગરૂપ નિર્દયતા (વિષય ભોગરૂપ સ્વાર્થમાં અંતરાય થતાં સ્વાર્થ સાધવા માટે હૃદયની કઠોરતા) અને અશુચિતા–અપવિત્રતા એ ગણાવેલ દોષો સ્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક હોય છે ઉક્ત બાબતમાં અપવાદરૂપે પ્રાય એવી જ ઉત્તમ સતીઓ કે મહાસતીઓ હોઇ શકે કે જે ઉત્તમ પ્રકારની શીલસંપત્તિથી વિભૂષિત છે, તેમજ જેમણે સ્વપતિમાં કે સ્વગુરુમાં જ સર્વસ્વ આરોપેલું છે

નીચ સોઇ પરદ્રોહ વિચારે,
ઉચ પુરુષ પરવિકથા નિવારે,

ઉત્તમ કનક કીચ સમ જાણે,
હરખ શોક હૃદયે નવિ આણે, ૧૭

અતિ પ્રચંડ અગ્નિ હે ક્રોધ,
દુર્દમ માન મતગજ જોધ,
વિષવલ્લી માયા જગમાહી,
લોભ સમો સાયર કોઇ નાહિ ૧૮

નીચ સંગથી ડરીએ ભાઇ,
મળીએ સદા સંતકું જાઇ;
સાધુસંગ ગુણવૃદ્ધિ થાય,
નારીકી સંગતે પત જાય ૧૯

ચંપળા જેમ ચંચળ નર આય,
ખિરત પાન જબ લાગે વાય,
છિલ્લર અંજળિ જળ જેમ છીજે,
ઇણવિધ જાણી મમત કહા કીજે ૨૦

ચપળા તિમ ચંચળ ધનધામ
અચળ એક જગમે પ્રભુનામ,
ધર્મ એક ત્રિભુવનમે સાર,
તન ધન યૌવન સકળ અસાર ૨૧

નરકદ્વાર નારી નિત જાણો,
તેથી રાગ હિયે નવિ આણો·
અંતર લક્ષ રહિત તે અંધ,
જાનત નહિ મોક્ષ અરુ બંધ· ૨૨

જે નવિ સુણત સિદ્ધાંત વખાણ,
  બધિર પુરુષ જગમે તે જાણ,
અવસર ઉચિત બોલી નવિ જાણે,
  તાકુ જ્ઞાની મૂક વખાણે   ૨૩
સકળ જગત જનની હૈ દયા,
  કરત મહુ પ્રાણીકી મયા,
પાલન કરત પિતા તે કહીએ,
  તેનો ધર્મ ચિત્ત સદ્દહિયે   ૨૪

૫૮ નીચ સોઇ પરદ્રોહ વિચારે—પરજીવનુ અનિષ્ટ કેમ થાય, સામો કેમ બેહાલ થાય, સામો કેમ સુખથી ભ્રષ્ટ થાય, સામાની ઉપર કેમ આપદા આવી પડે, એવા પ્રકારની વિચારજાળ ગુંથી કેવળ દુર્ધ્યાનમા જ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે, સૂતા ,ઉઠતા, જતા આવતા કેવળ એવુ જ ખોટુ ચિંતવન કર્યા કરે અને સામાનુ સાક્ષાત્ અનિષ્ટ કરવાની તક શોધ્યા કરે, તક મળે તો કરવા ચૂકે નહિ, બીજાને પણ એવી જ ખોટી સલાહ આપી પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા બનતુ કરે, એક ક્ષણ પણ શુભ વિચારને અવકાશ ન આપે તે પરદ્રોહકારી જ ખરેખર નીચ પાપી સમજવો. જો કે સામાના પ્રબળ પુણ્યયોગે કોઇ દુષ્ટ ફાવી શકે નહિ, યાવત્ તેનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે નહિ, તો પણ દુષ્ટ જન તો પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિથી અવશ્ય નીચગતિગામી થાય છે જ પરદ્રોહકારી દિનરાત દુષ્ટવૃત્તિથી દુખી જ રહે છે ત્યારે સહુનુ ભલુ ઇચ્છનારા સજ્જનો સદા સુખમાજ મગ્ન રહે છે શાશ્વત સુખના અર્થી જનોએ સ્વપ્નમા પણ પરદ્રોહ ચિંતવવો નહિ

૫૯ ઊંચ પુરુષ પરવિકથા નિવારે—જે વાત

કરવામા નથી પોતાનુ હિત કે નથી પરનુ હિત તેવી નકામી વિકથા ઉત્તમ પુરુષો કરતા નથી કુથલી કરનાર પોતાનુ અને પરનુ બગાડે છે પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીનો કઇ પણ લાભ તે પોતે લઇ શકતો નથી તેમ બીજાને પણ લેવા દેતો નથી વિકથા સેવનાર કોઇ વખત નિદ્રાદિકમા ઉતરીને સ્વપરની પાયમાલી કરે છે, તેથી જે વાતમા કઇ માલ જેવુ જ નથી, તેમજ કઇ લાભ પણ નથી તેવી વાત કરવા કરતા પોતાથી બની શકે તેવો કોઇ સદુદ્યમ સેવીને સ્વપરનુ હિત સાધવુ એ જ શ્રેય છે

૬૦ **ઉત્તમ કનક કીચ સમ જાણે, હરખ શોક હૃદયે નવિ આણે**—ઉદારદિલના નિસ્પૃહી પુરુષો આ દુનિયાના દૃશ્ય પદાર્થોમા મોહાઇ જતા નથી સમ્યગ્ જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી જડ ચેતન્યનુ સ્વરૂપ ઓળખી જેમ બને તેમ જડ વસ્તુથી ન્યારા રહે છે તેમને સોનાના ઢગ લોભાવી શકતા નથી, કેમકે નિસ્પૃહતાથી તે સુવર્ણને કીચ સમાન લેખે છે, તેથી જ સુવર્ણ સદૃશ પરવસ્તુઓના સયોગથી તેમને હર્ષઉન્માદ થતો નથી, તેમજ તેના વિયોગે દુખ–દીનતા પણ થતી નથી ઇષ્ટાનિષ્ટ સયોગવિયોગમા તે તત્ત્વદૃષ્ટિ સમાનભાવ રાખી શકે છે અને તેથી જ તે સદા પ્રસન્ન ચિત્તથી સતોષસુખમા નિમગ્ન રહે છે આવા તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોને સ્વપ્નમા પણ દુખનો સ્પર્શ સભવતો નથી તેમને પોતાના આત્મામા અકૃત્રિમ અનહદ સુખનો અનુભવ હોઇ શકે છે આવી ઉત્તમ વૃત્તિ જેના ઘટમા દિનરાત જાગી છે તેનુ અહોભાગ્ય છે, અને તેવી ઉત્તમ વૃત્તિથી શીઘ્ર ભવનો પાર પામી શકાય છે

૬૧ **અતિ પ્રચડ અગ્નિ હે ક્રોધ**— દ્વેષ, ઇર્ષા, અસૂયા, મત્સર, પરદ્રોહ, વૈર, શ્રાપ અને હિસાદિક સર્વે ક્રોધના

જે નવિ સુણત સિદ્ધાંત વખાણ,
બધિર પુરુષ જગમેં તે જાણ,
અવસર ઉચિત બોલી નવિ જાણે,
તાકુ જ્ઞાની મૂક વખાણે ૨૩
સકળ જગત જનની હૈ દયા,
કરત સહુ પ્રાણીકી મયા,
પાલન કરન પિતા તે કહીએ,
તેનો ધર્મ ચિત્ત સદ્દહિયે ૨૪

૫૮ નીચ સોઇ પરદ્રોહ વિચારે—પરજીવનુ અનિષ્ટ કેમ થાય, સામો કેમ બેહાલ થાય, સામો કેમ સુખથી ભ્રષ્ટ થાય, સામાની ઉપર કેમ આપદા આવી પડે, એવા પ્રકારની વિચારણા કરી કેવળ દુર્ધ્યાનમા જ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે, સૂતા ઉઠતા, જતા આવતા કેવળ એવુ જ ખોટુ ચિંતવન કર્યા કરે અને સામાનુ સાક્ષાત્ અનિષ્ટ કરવાની તક શોધ્યા કરે, તક મળે તો કરવા ચૂકે નહિ, બીજાને પણ એવી જ ખોટી સલાહ આપી પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા બનતુ કરે, એક ક્ષણ પણ શુભ વિચારને અવકાશ ન આપે તે પરદ્રોહકારી જ ખરેખર નીચ પાપી સમજવો જો કે સામાના પ્રબળ પુણ્યયોગે કોઇ દુષ્ટ ફાવી શકે નહિ, યાવત્ તેનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે નહિ, તો પણ દુષ્ટ જન તો પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિથી અવશ્ય નીચગતિગામી થાય છે જ પરદ્રોહકારી દિનરાત દુષ્ટવૃત્તિથી દુ ખી જ રહે છે ત્યારે સહુનુ ભલુ ઇચ્છનારા સજ્જનો સદા સુખમાજ મગ્ન રહે છે શાશ્વત સુખના અર્થી જનોએ સ્વપ્નમા પણ પરદ્રોહ ચિંતવવો નહિ

૫૯ ઊંચ પુરુષ પરવિકથા નિવારે—જે વાત

છે અને વિનયગુણ આદેય છે વિનયથી વૈરી પણ વશ થઇ જાય છે

૬૩. વિષવેલી માયા જગમાહિ—આખા જગતમા ફેલાયેલી કોઇ પણ વિષવેલી હોય તો તે માયા-છળવૃત્તિ રૂપ છે જેમ વિષવેલીના મૂળ, પત્ર, ફૂલ, ફળ અને છાયા સર્વે વિષરૂપ જ છે અને તેનુ સેવન કે [illegible] કરનારને વિષ આપે છે, તેમજ માયા આશ્રી [illegible] એટલો જ છે કે વિષવેલીથી દ્રવ્ય [illegible] માનાથી ભા [illegible] વિષમય હોય [illegible]

રૂપ છે તે મહાભયકર અગ્નિસમાન છે તે અગ્નિની પેરે પ્રથમ તા જેના મનમા પ્રગટ થયો હોય તેને જ સતાપે છે અને પછી જેના તરફ વરાળ કાઢવામા આવે છે તેનામા ઉપશમ રસનુ બળ ન હોય તો તેને પણ પ્રજાળે છે, અને એમ અનુક્રમે અનેક જનોને ઉપતાપ કરે છે બીજો અગ્નિ જળના યોગે શમી જાય છે ત્યારે ક્રોધાગ્નિને શનાવવાને પૂરતા શમ, પ્રશમ, ઉપશમ, ક્ષમા, શાતિ, પ્રશાતિ, ઉપશાતિ જેવા ઉપચારની જ જરૂર રહે છે અગ્નિથી દગ્ધ થયેલી ભૂમિમા વાવેલા બીજના અ કુરા તો ઉગી નીકળે છે ત્યારે ક્રોધાગ્નિથી દગ્ધ થયેલી હૃદય-ભૂમિમા પ્રેમાકુર પ્રગટતો જ નથી આમ અનેક રીતે વિચારતા ક્રોધ અત્યત અહિતકર છે, તેથી તે સર્વથા વર્જ્ય છે

૬૨ દુર્દમ માન મત્ત ગજ જોઇ—અત્ર માનને મદોન્મત્ત હાથીની ઉપમા આપવામા આવી છે તેવા હાથીને મહાકષ્ટે દમી શકાય છે આવા મદોન્મત્ત હાથીને સ્ખુસ પ્રસગમા આગળ કરી રાખવાનો રિવાજ સાભળવામા આવે છે તે પોતાના મદમા ઉન્મત્ત થયો છતો નગરના મજબૂત દ્વારને પણ ભાગી નાખે છે 'અહતા અને મમતા' રૂપી મોહમદિરાથી મત્ત થયેલ અહકાર પણ તેવો જ છે તેના પણ ક્રોધની પેઠે જડતા, મદ અભિમાન વિગેરે અનેક અનિષ્ટ પર્યાયો છે મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે તે પણ દુખે દમી શકાય છે, એટલે મિથ્યા અભિમાનીને વશ કરવો મુશ્કેલ છે મિથ્યાભિમાનવડે જીવો નહિ કરવા યોગ્ય કઇક અગમ્ય કાર્ય કરવાને સહસા મેદાને પડે છે તેમા તે ક્વચિત જ ફાવે છે બાકી તો અતિ ઉન્મત્તપણે આદરેલા સાહસ-વાળા કાર્યના કડવા ફળ તેમને જીવિતપર્યન્ત ભોગવવા પડે છે રાવણ અને દુર્યોધન જેવાના દષ્ટાત આ બાબતમા પ્રસિદ્ધ છે તેવા દુષ્ટ અભિમાનથી જે વેગળા રહે તેમને ધ ન્યવાદ ઘટે છે અભિમાનથી વિનય ગુણનો લોપ થાય છે માટે અભિમાન ત્યાજ્ય

છે અને વિનયગુણ આદેય છે વિનયથી વેરી પણ વશ થઈ જાય છે

૬૩ વિષવેલી માયા જગમાહિ—આખા જગતમા ફેલાયેલી કોઈ પણ વિષવેલી હોય તો તે માયા-છળવૃત્તિ-રૂપ છે જેમ વિષવેલીના મૂળ, પત્ર, ફૂલ ફળ અને છાયા સર્વે વિષરૂપ જ છે અને તેનુ સેવન કે આશ્રય કરનારને વિષ વ્યાપે છે તેમજ માયા આશ્રી પણ સમજવુ તફાવત એટલો જ છે કે વિષવેલીથી દ્રવ્યપ્રાણનો વિનાશ થાય છે, ત્યારે માયાથી ભાવપ્રાણનો લોપ થાય છે માયાવી જનોની હરેક ક્રિયા વિષમય હોય છે, અને તે પ્રત્યેક ક્રિયાથી સ્વપરના જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રાદિક અમૂલ્ય ભાવપ્રાણનો નાશ થાય છે મતલબ કે માયાવીની ધર્મક્રિયા પણ નથી તેને સુખદાયી, તેમ નથી અન્યને સુખદાયી, પણ તે સ્વપરને એકાત દુ ખદાયી જ નિવડે છે એથીજ એ હેય છે અને નિષ્કપટવૃત્તિ ઉપાદેય છે કપટ રહિત મન, વચન અને કાયાથી કરાતી વ્યવહારકરણી કે ધર્મકરણી જીવને દુર્ગતિથી બચાવી સદ્‌ગતિગામી બનાવે છે

૬૪ લોભ સમો સાયર કોય નાહિ—લોભને અત્ર સાગરની ઉપમા આપવામા આવી છે તે એવી રીતે કે જીવને જેમ લાભ મળતો જાય છે તેમ લોભ વધતો જાય છે, અને તે અનુક્રમે વધીને સાગર જેવો વિશાળ થાય છે; પરતુ 'लाभमूलानि दुःखानि' એ ન્યાયે લોભમા દુ ખની પરપરા રહેલી છે, તેને લોભાધ જોઈ શકતો નથી, તેથી જ તેમા ખેચાયો જાય છે કહ્યુ છે કે ' કોઉ સ્વય ભૂરમણકો, જે નર પાવે પાર, તે પણ લોભસમુદ્રકો, લહે ન મધ્ય પ્રચાર ' ' આગર સબહી દોષકો, ગુણ ધનકો બડ ચોર; વ્યસનવેલીકો કદ હૈ, લોભ પાસ ચિહુ ઓર '

જ્યા ત્યા લજ્જા વિવેક રહિત રખડતા દેખી તેમની પાપી વૃત્તિ લોકના કળવામા આવી જાય છે, અને તેથી કામાંધ બનેલ સ્ત્રી પુરુષ પોતાની આબરૂ ગુમાવે છે વળી કુળખાપણ, કુળઅંગારક વિગેરે ઉપનામ પણ પામે છે વિવિધ પ્રકારના ચાંદી, પ્રમેહ પ્રમુખ ભયકર વ્યાધિઓમા સપડાઇ જાય છે, અને પ્રાંતે નરકાદિક દુર્ગતિ પામે છે, તેથી સકળ સ્ત્રી પુરુષોને ઉચિત છે કે અધિક વિષયવાસના તજી સ્વપતિ કે સ્વદારાસંતોષી જ થવુ એ વાત ગૃહસ્થઆશ્રી કહી, સાધુઆશ્રી તો તેમને સ્ત્રીસંગતિ સર્વથા ત્યાજ્ય હોય છે, કેમકે સ્ત્રીપરિચયથી વિષયવાસના જાગૃત થાય છે, અને પરિણામે વ્રતભંગ, લોકાપવાદ અને નીચ ગતિરૂપ વિપાક ભોગવવા પડે છે

૬૯ ચપળા જેમ ચંચળ નર આય, ખિરત પાન જબ લાગે વાય, છિલ્લર અંજલિ જળ જેમ છીજે, ઇણ વિધ જાણી મમત કહા કીજે ચપળા તિમ ચંચળ ધન ધામ—ચપળા એટલે વિજળી તે ક્ષણવારમા અદૃશ્ય થઇ જાય છે, કેમકે તેનો સ્વભાવ જ ચપળ છે, તેમ મનુષ્યનુ આયુષ્ય અને લક્ષ્મી પણ ચપળ છે, એટલે આયુષ્ય કે લક્ષ્મી નષ્ટ થતા વાર લાગતી નથી જેમ વાયરો લાગવાથી ઝાડના પાન ખરી પડે છે અને અંજલિમા રહેલુ અલ્પ જળ જેમ તરત ટપકી જાય છે તેમ આયુષ્ય અને લક્ષ્મી પણ ક્ષણમા છે, તેમનો અંત આવતા વાર લાગતી નથી એમ સ્વબુદ્ધિથી સમજતા છતા સંસારની ખોટી માયામા કેમ મુઝાય છે? પરવસ્તુમા ખોટી મમતા કરવાથી જ દુખી થાય છે, અને પોતાનુ ખરૂ સ્વરૂપ તથા ખરૂ કર્તવ્ય ભૂલી જઇ ખરા સુખથી વંચિત રહે છે એટલી જ મમતા જો પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિક આત્મગુણમા જ રાખવામા આવે અને નિર્મળ સ્ફટિક

રત્ન જેવા ઉજ્જવળ આત્મસ્વરૂપમાજ અહતા ધારવામા આવે તો અલ્પ સમયમા સમસ્ત દુખનો અત આવી જાય અજ્ઞાની જીવો પરવસ્તુમા દેહ, સ્ત્રી, લક્ષ્મી પ્રમુખમા જ અહતા અને મમતા કરે છે ત્યારે જ્ઞાની વિવેકી જનો 'શુધ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ હુ, શુધ્ધ જ્ઞાન ગુણ એ જ મારુ' એવીજ સાચી અહતા અને મમતા ધારે છે, તેથી હસની માફક દુખ માત્રને તજી સુખ માત્રનો આસ્વાદ લઇ શકે છે, અને એજ પરમ કર્ત્તવ્ય છે

૭૦ અચળ એક જગમે પ્રભુ નામ—આ ફાની દુનિયામા શ્રી ઋષભાદિક પ્રભુનુ જ નામ અચળ છે, કેમકે તે પૂર્ણ પદવી પામેલા પરમાત્મા છે પૂર્ણતાને નહીં પામેલા બીજા દેવ, દાનવ અને માનવાદિકના નામ અચળ નથી, કેમકે તેઓ જે જે સ્થળે ઉપજે છે ત્યા ત્યા તેમના નામ જુદા જુદા હોવા ઘટે છે તે પણ એક વખત સારુ તો બીજી વખત માઠુ, સ્વસ્વ શુભાશુભ કર્માનુસારે હોય છે અને તેથી જ તેમના નામ અચળ કહી શકાતા નથી, ત્યારે જેમણે પૂર્વલા ત્રીજા ભવમા અતિ નિર્મળ અધ્યવસાયયોગે તીર્થ કર નામકર્મ બાધ્યુ છે, તેથી જેમનો અનુક્રમે આ મનુષ્યલોકમા, આર્ય દેશમા, ઉત્તમ કુળમા અવતાર થાય છે, ત્યા તેમનુ ઉત્તમ ગુણનિષ્પન્ન સાર્થક નામ રાખવામા આવે છે, અને તેમને નિશ્ચે તેજ ભવમા મોક્ષ જવાનુ નિમિત છે, તેથી પુનર્ભવ થવાનો નથીજ એવા એવા કારણોથી પ્રભુનુ જ નામ અચળ કહી શકાય છે એટલુ જ નહીં પણ પ્રભુનુ ગુણનિષ્પન્ન મત્રરૂપ નામ નિર્મળ શ્રદ્ધાથી સ્મરણ કરનાર પણ અનુક્રમે કર્મકલકને દૂર કરી અપુનર્ભવી થઇ, સિધ્ધ બુધ્ધ અને મુક્ત થાય છે તેથી પ્રભુના પવિત્ર નામને એકનિષ્ઠાથી સ્મરણ કરનારના નામ પણ એવીજ રીતે અચળ થઇ શકે છે, કેમકે ફરી તેમને જન્મ લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

૭૧ ધર્મ એક ત્રિભુવનમે સાર--જે સત્ સાધન-

વડે આત્મા અવિચળ સુખ પામે એટલે જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ તેમજ સંયોગ-વિયોગજન્ય અનંત દુઃખોદધિ તરી અનંત અક્ષય અવ્યાબાધ અપુનર્ભવ એવું અચળ મોક્ષ સુખ પામે તે સાધન, દાન, શીલ, તપ, ભાવના, દેશવિરતિ યા સર્વવિરતિરૂપ ધર્મ જ જગત્રયમાં સારભૂત છે જો જીવને જન્મ-મરણના દુઃખથી ત્રાસ છૂટતો હોય અને નિરુપાધિક સુખની જ ચાહના હોય, તો જગતવત્સલ શ્રીજિનરાજ ભગવાને ભવ્યજનોના એકાંત હિતને અર્થે ભાખેલો પૂર્વોક્ત સાધનરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ ગુરુગમ્ય જાણી નિર્ધારી તેનો યથાશક્તિ આદર કરવા પ્રમાદરહિત પ્રવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ

૭૨ **તન ધન યૌવન સકળ અસાર**--શરીર, લક્ષ્મી અને યૌવન એ બધા અસાર એટલે ક્ષણિક અને ભયયુક્ત છે, શરીર અશુચિથી ભરેલું, ક્ષણમાં વિણસી જાય એવું અને રોગાકુળ એટલે રોગથી ભરેલું છે લક્ષ્મીનું બીજું નામ ચપલા છે તે જાતે જ ચપલસ્વભાવી છે, તે સ્થિર રહેશે જ એવો ભરોસો રાખવા જેવો નથી તેમજ તેના સંયોગે મોહાદિક કંઈક ઉન્માદ ઉપજવા સંભવ રહે છે વળી ચોર પ્રમુખનો પણ ભય કાયમ રહે છે યૌવનની પાછળ જરા અવસ્થા જોર કરતી ચાલી આવે છે, તેમજ યૌવનવયમાં વિષયલાલસાદિક કંઈક વિકારો ઉપજે છે, તેથી જ તેમાં વિશેષે કાળજી રાખી રહેવા જ્ઞાની ફરમાવે છે યૌવનવય જે નિષ્કલંક રીતે પસાર કરે છે અને તેનો સ્વપરહિત અર્થે જ ઉપયોગ કરે છે તે મહાભાગ્યવાન ગણાય છે તેવીજ રીતે લક્ષ્મી અને શરીરઆશ્રી પણ સમજવાનું છે જ્યાંસુધી પૂર્વકૃત પુણ્યનો પ્રબળ ઉદય હોય છે ત્યાં સુધી જ લક્ષ્મી સ્થિર રહે છે તેટલા અરસામાં જો તેનો સદુપયોગ થઈ શકે તો જ સ્વપરહિતરૂપ થાય છે, નહિતો તેની કેવી ગતિ થશે તે કંઈ કળી શકાતું નથી, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે

કૃપણના દોષવાળાને તો તે કઇ પણ હિતકર નથી, પણ કેવળ ક્લેશરૂપ જ થાય છે, કેમકે તે દીન અનાથ છતો સદા ય તેની રક્ષા માટે સચિત રહે છે, તેમ છતા તેના પૂર્વપુણ્યનો ક્ષય થતા જ તે લક્ષ્મી હતી ન હતી થઇ જાય છે, અને ત્યારે વળી તે બાપડો શોકસાગરમા ડુબી જાય છે શરીરનો સ્વભાવ જ વિણસવાનો છે તેની વિણસન સ્વભાવવાળી વસ્તુ માટે મોહ રાખી આત્મ સાધનની અમૂલ્ય તક હારી જવી અને અત વખતે તેને માટે ઝૂરી મરવુ એ કેવળ અઘટિત છે સુજ્ઞ વાત તો એ છે કે માટીરૂપ શરીરમાથી આત્મસાધનરૂપ સુવર્ણ શોધી લેવુ, એજ ખરુ કિમિયાપણુ છે મતલબ કે ઉકત સર્વ વસ્તુઓની અસારતા શાસ્ત્રયુક્તિ અને અનુભવપૂર્વક નિર્ધારી તેમા લાગી રહેલો મિથ્યા અધ્યાસ નિવારી સ્વપરહિત અર્થે તેનો સદુપયોગ કરે તેને જ ધન્યવાદ ઘટે છે જો કે આવા શ્રી પુરુષરત્નો વિરલ જ હોય છે, પરતુ એવી નિર્મળ પરિણતિ વિના કલ્યાણ નથી જ

૭૩ નરકદ્વાર નારી નિત જાણો, તેથી રાગ હિયે નવિ આણો—જે સ્રીજાતિના સ્વાભાવિક દુર્ગુણો શાસ્ત્રમા વર્ણવેલા પ્રથમ પ્રસગોપાત બતાવ્યા છે તેવી સ્રીને નરકના દ્વારરૂપ—નરકમા જવાના સાધનરૂપ સમજીને તેમા રાગ, મોહ, આસક્તિ થવા ન પામે તેમ સદા ય સાવધાન થઇ રહો તે એટલા માટે કે જો તમે એક ક્ષણભર ગફલત કરી તો પરિણામે તમારે નરકના અનત દુ ખ દાવાનળમા પચાવુ પડશે ! સ્રીજાતિમા પણ અપવાદરૂપે કઇક સ્રીરત્નો પ્રથમ પાકયા છે, અત્યારે પાકે છે, અને ભવિષ્યમા પણ પાકશે

૭૪ અતર લક્ષ રહિત તે અધ, જાનત નાહી મોક્ષ અરુ બધ—કયા કયા કારણોથી આત્મા કર્મથી

મૂકાય છે અને કયા કયા કારણોવડે આત્મા કર્મથી બંધાય છે તેને યથાર્થ જાણવા રૂપ અંતરલક્ષ્ય જેને નથી તે ખરેખર અંધ છે તેવા અંતરલક્ષ્ય વિનાના અંધ જનો ક્રિયા કરતા છતા બંધાય છે અને સંસારચક્રમાં અટન કરે છે, ત્યારે અંતરલક્ષ્ય સહિત સતક્રિયા કરનાર જલદી સંસારનો અંત કરી મોક્ષપદને પામી શકે છે. જેમ અંધ માણસ આંખના અભાવે ગમનક્રિયા કરતો છતો અરહોપરહો અથડાય છે, પણ ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચી શકતો નથી, તેમ આંતરલક્ષ્ય વિના ઉપયોગશૂન્ય ધર્મકરણી કરનાર આશ્રી પણ સમજવું જેને સ્વપરનું જડ ચૈતન્યનુ, કે ગુણદોષનું યથાર્થ ભાન થયું છે તે અંતરલક્ષ્યથી આત્મ હિત સાધવા ઉજમાળ રહેનાર શીઘ્ર શિવસુખ સાધી શકે છે, માટે મુમુક્ષુ મોક્ષાર્થી જનોએ અંતરલક્ષ્ય જગાવવાની જરૂર છે

૭૫ **જે નવિ સુણત સિદ્ધાન્ત વખાણુ, બધિર પુરુષ જગમે તે જાણુ**--જે સર્વજ્ઞવીતરાગપ્રણીત સિદ્ધાન્ત વચન શ્રવણે સાંભળતો જ નથી અથવા સાંભળ્યું તો નહીં સાંભળ્યા જેવું કરે છે, મતલબ કે જે આપ્તવચનની ઉપેક્ષા કરે છે અથવા કદાચ દૈવવશાત્ તે સાંભળવા પ્રસંગ મળ્યો તો તેને તેના રહસ્યાર્થને હૃદયમાં ધારતો નથી, એવી રીતે જે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું કરે છે તેને જ જ્ઞાની પુરુષો બધિર (બ્હેરો) કહીને બોલાવે છે; કારણ કે આપ્તવચનામૃત આસ્વાદવાની અમૂલ્ય તક મળ્યે છતે તેમ જ શ્રવણેંદ્રિય આબિત છતે તે મંદભાગી જનો પ્રમાદવશાત્ તેવો અપૂર્વ લાભ લેવો ગુમાવી દે છે જે બાપડા મૂળથી જ બધિર હોવાથી જિનવાણી સાંભળી શકતા નથી તે દૈવહત જનોનો આકરો અપરાધ નથી, કેમકે તેમના દિલમાં શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની લાગણી કદાચિત્ જ હોઇ શકે છે, પણ જે છતી સામગ્રીએ તેનો સદુપયોગ કરી

આગમવાણીનો અપૂર્વ લાભ મેળવતા નથી તેવા ભાવબધિર જનો જ ખરેખર અપરાધી ઠરે છે, કેમકે તેમને તો આખો જન્મ નકામો ગમાવવાથી ભવાંતરમા પણ તેવો લાભ મળવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થતો નથી

૭૯ અવસર ઉચિત બોલી નવિ જાણે, તાકુ જ્ઞાની મૂક વખાણે—જે અવસરે જે બોલવુ ઉચિત હોય, હિતકર હોય, સ્વપરને લાભદાયી હોય, અનુચિત, અહિતકર કે સ્વપરને નુકશાનકારક ન જ હોય એવુ સમય અનુકૂળ વચન ણતો નથી, બોલી શકતો નથી અથવા બોલવાની ઉપેક્ષા કરે છે, તેને જ જ્ઞાની પુરુષો મૂક [મુગો] કહે છે અવસર ઉચિત એક પણ વચન અમૂલ્ય થઇ પડે છે એટલે લાખો વચનની ગરજ સારે છે ત્યારે 'અવસર ચૂકયા મેહુલા' ની જેમ ખરી તક વીત્યા પછી કહેલા ગમે તેવા અને ગમે તેટલા સારા વચન પણ નિષ્ફળ જાય છે જેને મૂળથી જ જીભ નથી અથવા તો જે જન્મથી કે કોઇ રોગાદિકથી મૂગો થઇ ગયો છે, અને તેથી જે વચનનો ઉચ્ચાર કરી શકતો જ નથી તેનો કઇ આકરો અપરાધ નથી, કેમકે તે દૈવહત છે છતા તેના મનમા કોઈ અનુકૂળ પ્રસગે અવસર ઉચિત વચન બોલવાની લાગણી તો થાય છે, પણ તે બાપડો બોલી શકતો નથી અને જે છતી જીભે અવસર ઉચિત બોલી જાણતો નથી પણ વગર વિચાર્યું અનુચિત પ્રતિકૂળ ભાષણ કરી રગનો ભગ કરે છે તે જ ખરો અપરાધી ઠરે છે પ્રિય, પથ્ય અને સત્ય વચનજ સ્વપરને હિત કરી શકે છે, તેથી વિપરીત વચન ઊલટુ નુકશાન કરે છે કટુક બોલા માણસ અન્યમા અળખામણા થાય છે, માટે સ્વપર ઉભયનુ હિત સચવાય તેવુ મિષ્ટ અને સત્ય જ બોલવાની ટેક રાખવી બહુ જ જરૂરની છે

૭૭ સકળ જગત જનની હૈ દયા, કુગત સહુ પ્રાણીકી મયા—દયા રહેમ, જયણા અને અહિંસા એકાર્થ રૂપ છે દયા જગતવત્સલા જનની (માતા) છે દુનિયામા જે દેવ, માનવ કે પશુ પર્યંત સુખ પ્રતીત થાય છે તે દયાનો જ પ્રતાપ છે દયાનો મહિમા અચિંત્ય અપાર છે, દયા જ ઇંદ્રના, ચક્રવર્તીના કે એવા જ ઉત્તમ ઐહિક સુખ અર્પે છે અને પ્રાંતે દયા જ આત્માને શાશ્વત સુખનો ભોક્તા બનાવે છે દેહ લક્ષ્મી પ્રમુખ જડ વસ્તુ ઉપરનો મોહ તજી પરમ દયાળુ શ્રી વીર પરમાત્માના પવિત્ર વચનાનુસારે નિઃસ્વાર્થપણે અહિંસા ધર્મનુ આચરણ કરવા જે જે સદુદ્યમ સેવવામા આવે છે તે મહાકલ્યાણકારી થાય છે જગતના જીવો જે જે સુખશાંતિનો અનુભવ કરે છે તે તે પૂર્વજન્મમા આચરેલા અહિંસા ધર્મનુ જ ઉત્તમ ફળ સમજવુ તેવી જ રીતે વર્તમાન કાળમા અહિંસા ધર્મને સાક્ષાત્ સેવે છે અને ભવિષ્યકાળમા જે તેની સેવા કરશે તે સર્વે અહિંસા ધર્મના પસાયે સ્વસ્થાનમા પણ પ્રગટ સુખ અનુભવી અનુક્રમે અક્ષયસુખના ભોક્તા થઈ શકશે આવી રીતે સર્વ પ્રકારના સુખને પ્રગટ કરનારી, તેનુ પાલનપોષણ કરનારી અને એકાંત અમૃત વૃષ્ટિને કરનારી જગદંબા જનની અહિંસા જ છે એમ સમજી સુખના અર્થી સકળ જનોએ તેનુ જ આરાધન કરવા અહોનિશ ઉજમાળ રહેવુ તેનુ કદાપિ પણ કુપુત્રની પેરે વિરાધન તો કરવુ જ નહિ જે ઉક્ત માર્ગને ઉલ્લંઘશે નહીં તે અવશ્ય સુખી થશે

૭૮ પાલન કરતા પિતા તે કહિયે, તે તો ધર્મ ચિત્ત સદ્દહિયે—જે આપણુ પાલનપોષણ કરે છે તે પિતા કહેવાય છે તે તો એક ભવઆશ્રી જ પ્રાય હોય છે પણ જે આપણને ભવભવમા નિવાજે, આપણુ સમીહિત સાધે,

આપણને આનદમા રાખે, લગારે દુખનો સ્પર્શ થવા ન આપે અને પરિણામે આપણને દુર્ગતિના દાવમાથી બચાવી સદ્ગતિમા જોડે અને અનુક્રમે અક્ષય સુખસમાધિના ભાગી બનાવે એ ધર્મપિતાનો જ પરમ ઉપગાર છે એ અમાપ ઉપગાર કદાપિ વિસારી ન શકાય એવો છે નીતિ-અનીતિનો ભેદ બતાવીને, અનીતિ-અન્યાયના માર્ગથી નિવર્તાવી આપણને નીતિ-ન્યાયના માર્ગે દોરી સત્ય, અસ્તેય, શીલ અને સતોષાદિકના ઉત્તમ તત્ત્વ સમજાવી, સર્વ પાપથી વિમુખ કરી, નિર્મળ ચારિત્રયુક્ત બનાવે છે અને તેમા જ આપણા ઉપયોગને ઓતપ્રોત પરોવી આપણને પરમાનદમા નિમગ્ન કરી દે છે તે પૂજ્ય ધર્મપિતા જ સદા શરણ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) છે દુનિયામા કહેવાતા પિતા ભ્રાતાદિક સબધીઓ સ્વાર્થી હોય છે તે સ્વાર્થ સિદ્ધ થયા બાદ અથવા સ્વાર્થમા અતરાય પડવાથી છેહ દે છે ત્યારે ખરો ધર્મ અને ખરા ધર્મી જનોનો સબધ કેવળ નિસ્વાર્થ અને એકાત સુખદાયી છે એમ ચિત્તમા દૃઢ શ્રદ્ધાન રાખી કલ્પિત સબધમા નહિ મુઝાતા ધર્મના અવિહડ સબધને માટે જ યત્ન કરવો ઉચિત છે

૭૯ થી ૧૦૧ સુધીના ૨૩ પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે—

મોહ સમાન રિપુ નહીં કોઈ,
દેખો સહુ અતરગત જોઈ,
સુખમે મિત્ત સકલ સસાર,
દુખમે મિત્ત નામ આધાર ૨૫

ડરત પાપથી પડિત સોઈ,
હિસા કરત મૂઢ સો હોઇ,

સુખિયા સંતોષી જગમાહી,
જાકુ ત્રિવિધ કામના નાહી ૨૬

જાકુ તૃષ્ણા અગમ અપાર,
તે મ્હોટા દુ ખિયા તનુ ધાર,
થયા પુરુષ જે વિષયાતીત,
તે જગમાહે પરમ અભીત ૨૭

મરણ સમાન ભય નહીં કોઇ,
પંથ સમાન જરા નવિ હોઇ,
પ્રબળ વેદના ક્ષુધા વખાણો,
વક્ર તુરંગ ઇંદ્રિ મન જાણો ૨૮

કલ્પવૃક્ષ સંજમ સુખકાર,
અનુભવ ચિંતામણિ વિચાર,
કામગવી વર વિદ્યા જાણ,
ચિત્રાવેલિ ભક્તિ ચિત્ત આણ ૨૯

સંજમ સાધ્યા સવિ દુ ખ જાવે,
દુ ખ સહુ ગયા મોક્ષપદ પાવે,
શ્રવણશોભા સુણીએ જિન વાણી,
નિર્મળ જીમ ગંગાજળ પાણી ૩૦

નયન શોભા જિનબિંબ નિહારો,
જિનપડિમા જિન સમ કરી ધારો,
સત્ય વચન મુખ શોભા સારી,
તજ તંબોળ સત તે વારી. ૩૧

કરકી શોભા દાન વખાણો,
ઉત્તમ ભેદ પંચ તસ જાણો,
ભુજાબળે તરીએ સંસાર,
ઇણવિધ ભુજ શોભા ચિત્ત ધાર ૩૨

નિર્મળ નવપદ ધ્યાન ધરીજે,
હૃદય શોભા ઇણવિધ નિત કીજે,
પ્રભુગુણ મુક્તામાળ સુખકારી,
કરો કંઠ શોભા તે ભારી ૩૩

૭૯ મોહ સમાન રિપુ નહિ કોઇ, દેખો સહુ અંતરગત જોઇ —મોહ જેવો કોઇ પણ કટ્ટો શત્રુ દુનિયામાં નથી એ વાત આત્મામાં જ ઊંડો આલોચ કરતાં સમજી શકાય એવી છે રાગ, દ્વેષ, કષાય, વિષયલાલસા, અહંતા અને મમતાદિક સર્વ મોહનો જ પરિવાર છે તે જીવને જુદી જુદી રીતે ઘેરી તેની વિધવિધ રીતે વિડંબના કરે છે ' હું અને મારું' એવા મંત્રથી મોહે આખી આલમને અંધ કરી દીધેલ છે, અને એજ મંત્ર જગતના જીવો સુખબુદ્ધિથી ગણે છે, પણ તેથી પરિણામે કેટલું બધું દુ ખ થાય છે તે તો કોઇક વિરલાજ સમજી શકે છે જો અનંતી વાર જન્મમરણના ફેરામાં ફરવાનું કંઇ પણ સબળ કારણ હોય તો તે રાગ, દ્વેષ અને મોહ જ છે તેનો અંત (ક્ષય) થયે છતે જન્મમરણ સંબંધી સમસ્ત દુ ખનો સહેજે જ અંત થઇ જાય છે એ વાત શાસ્ત્રથી, ગુરુગમથી કે જાતિઅનુભવથી જ સારી રીતે સમજી શકાય એવી છે આપણો આત્મા પ્રમાદવશાત્ મોહાદિક શત્રુઓના પાશમાં સપડાઇ ગયો છે તેમાંથી મુક્ત થવાની તેને પૂરેપૂરી જરૂર છે, અને તે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી જ જો આપણને આપણા શુદ્ધ સ્વરૂપનું

શકાય, અને જેમ જેમ તે વાત વધારે દયાર્દ્ર લાગણીથી વિચારવામા આવે તેમ તમ નિર્દય કામ કરતા ઠપારી છૂટે, અને છેવટે નિર્દય કામ કરી શકાય જ નહિ જે મૂઢ માનવીઓ રાક્ષસોની પેઠે રસનાની લોલુપતાથી માસભક્ષણ અને આખેટક (મૃગયા–જીવવધ) કરે છે તે કઠોર દિલવાળા નરપશુઓ પોતાની સમીપે મરણને શરણ થતા જાનવરોની દુ ખભરી લાગણીઓ શુ જોઇ શકતા નથી ? શુ તે દીન અનાથ જાનવરો પોતાના બાળબચ્ચાને મૂકી તે નર દૈત્યોને અર્થે પોતાની ખુશીથી મરણને શરણ થવા ઇચ્છે છે ? જેમ નિર્દયતાથી તેમને તેમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ રીબાવીને મારી નાખવામા આવે છે, તેમ આ નરદૈત્યોને તેમના બાળબચ્ચાંને કે તેમના વ્હાલા બીજા સબધીઓને મારી નાખવામા આવે તો કેટલો બધો ત્રાસ જણાય ? તેટલો જ બલકે તેથી પણ અધિક ત્રાસ ઉક્ત પશુઓને નિર્દયપણે મારતા થવો જ જોઇએ. તેની દયાજનક અપીલ કોની પાસે જઇ કરવી ? આ ભારતભૂમિ દયાના પ્રતાપથી આગળ જેવી દયાર્દ્ર અને પવિત્ર હતી તેવી જ અત્યારે નીચ સસર્ગથી નિર્દય અને અપવિત્ર બની ગઇ છે ફક્ત નિર્દયતા (નિરપરાધી પ્રાણીઓ ઉપર ગુજરતુ ક્રૂર શાસન–ઘાતકીપણુ) જ અત નિયામક છે તેને જ દૂર કરવા પૂરતો પુરુષાર્થ સેવવામા આવે તો પુન આ આર્યભૂમિ જેવી ને તેવી દીપી રહે એમ સમજી પોતાની માતૃ–ભૂમિના ઉધ્ધાર માટે દરેક ભારતવર્ષી જને હિંસા–પ્રતિબધ માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઇએ

૮૩ સુખિયા સતોષી જગમાંહી જાકુ ત્રિવિધ કામના નાહિ—જેને કોઇ પણ પ્રકારની વિષય વાછા રહી નથી એવા સતોષી સત સુસાધુજનો જ જગતમા ખરા સુખીયા સમજવા વિષયવાછા એ જ દુ ખરૂપ છે જેમ ક્ષુધા, તૃષા વિગેરે દુ ખરૂપ છે અને તેને શાન્ત કરવાને અન્ન

પાનાદિકનો ઉપચાર કરવામા આવે છે તે ઉપચાર જો યથાવિધિ લક્ષ્યપૂર્વક કરવામા આવે તો તે દુ ખ ઉપશાંત થાય છે, પરતુ જો તેમા અતિમાત્રાદિક અવિધિદોષ સેવવામા આવે છે તો વ્યાધિ પ્રમુખથી ઊલટી નવી ઉપાધિ ઉભી થાય છે અને તેને ટાળવા માટે અનેક પ્રકારના ઉપચાર કરવા પડે છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન જાતની વિષયવાછના પણ દુ ખરૂપ જ છે અને તે દુ ખને ઉપશમાવવા તેનો યોગ્ય પ્રતીકાર શાસ્ત્રનીતિથી સભાળપૂર્વક કરવાની જરૂર રહે છે, અને જો તેમા અતિચાર થાય તો તે દુ ખ શમવાને બદલે વધવાનો જ સભવ રહે છે મન, વચન અને કાયાના નિખિલ વિકારોને વશ કરવાને શાસ્ત્રકારે સમિતિ–ગુપ્તિ, રૂપ મુનિધર્મ અને સ્વદારાસતોષાદિ રૂપ ગૃહસ્થધર્મ બતાવ્યો છે તેની સદ્‌ગુરુ સમીપે સારી રીતે સમજ મેળવી તે પ્રમાણે આચરણ કરનાર આત્માર્થી જન અવશ્ય અનુક્રમે ત્રિવિધ કામનાથી મુક્ત થઇ શકે છે; અને એ જ સુખ–સતોષની પરાકાષ્ઠા હોવાથી શાશ્વત સુખના અર્થી જનોએ આદરવા યોગ્ય છે કહ્યું પણ છે કે **न तोषात् परम सुखं એટલે સતોષ જેવું શ્રેષ્ઠ સુખ નથી** અને **' न तृष्णाया परो व्याधि ' વિષય-તૃષ્ણા સમાન કોઇ વ્યાધિ નથી.** આથી જ શાસ્ત્રકારે જણાવ્યુ છે કે ' વિષય-ઇંદ્રિયોને મોકળી મૂકવી એ આપદાનો માર્ગ છે અને તેને કાબૂમા રાખવી એ સુખ-સંપદાનો માર્ગ છે, એ બેમાથી તમને જે માર્ગ પસદ પડે તે માર્ગ ગમન કરો '

૮૪ જાકુ તૃષ્ણા અગમ અપાર, તે મ્હોટો દુ ખીયા તનુ ધાર—જેની તૃષ્ણાનો પાર જ નથી અર્થાત્ જેની તૃષ્ણા અનત અપાર છે તેના દુ ખનો પણ પાર નથી, એટલે તેનુ દુ ખ પણ અનત અપાર હોય છે જ્ઞાની પુરુષોએ લોભને અગ્નિની અને તૃષ્ણાને તેની જ્વાળાની ઉપમા આપી

છે, કે પરભવનું સાધન કરવા મનમા પ્રેરણા થાય છે, જ્યારે ક્ષુધાના પ્રબળ ઉદય વખતે એ બધુ હોય તે પણ પ્રાય ભૂલાઈ જાય છે એ ક્ષુધા પરિષહને સહન કરનાર કોઈ વિરલ જ્ઞાની તપસ્વી સાધુ જનો જ હોય છે તેવા સમભાવત તપસ્વી સાધુઓ શિરસાવદ્ય છે શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ તપસ્યા ઉક્ત વેદનાને શમાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

૮૯ વક્ર તુરગ ઇંદ્રિ મન જાણો—શાસ્ત્રમા ઇંદ્રિયો ને તથા મનને અવળી ચાલના ઘોડા જેવા કહ્યા છે જેમ અવળી ચાલનો ઘોડો અસ્વારને અણધારી વિષમ વાટમા એથી જઈ વિડબનાપાત્ર કરે છે, પણ જો તેને કેળવનાર કોઈ કુશળ (અશ્વવિદ્યામા નિપુણ) પુરુષ મળે તો તેને એવો સુધારી શકે છે કે તે જ વાંકો ઘોડો અલ્પ વખતમા તેના સ્વામીને ધારેલા સ્થાને પહોચાડી દે છે, તેમ અણકેળવાયેલી અશિક્ષિત ઇંદ્રિયો તથા મન સ્વચ્છદપણે મોજમા આવે તેવા વિષયપ્રદેશમા દોડીને આત્માને અનેક પ્રકારે દુખી કરે છે અને છેવટ દુર્ગતિમા લઈ જઈને નાખે છે, પણ જો સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનાનુસાર તેમને સારા કેળવ્યા હોય તો તે સન્માર્ગમા ચાલે છે અને સન્માર્ગમા ટેવાઈ તે પોતાના સ્વામી-આત્માને સદ્ગતિનો ભોક્તા બનાવે છે, માટે શાસ્ત્રકાર ઉપદિશે છે કે 'જો તમે ભવભ્રમણના દુખથકી ડરતા હો અને અચળ અવિનાશી અક્ષય અનત અજરામર એવા મોક્ષસુખની ચાહના કરતા હો તો ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવો 'જો વિષય-સુખનો જય કર્યો તો સર્વ દુખનો અત આવ્યો જાણવો' આથી સમજાય છે કે સકળ સુખ સ્વાધીન કરવાની ખરી કુચી મન અને ઇંદ્રિયોને શાસ્ત્રયુક્તિથી સ્વવશ કરી તેમને સન્માર્ગમા દોરવામા-ટેવવામા સમાએલી છે, તેથી એ જ કર્તવ્ય છે

૯૦ કલ્પવૃક્ષ સંજમ સુખકાર—જેમ સર્વ વૃક્ષોમા કલ્પવૃક્ષ ઉત્તમ દેવતરુ ગણાય છે અને તેની છાયા, મૂળ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સર્વે ઉત્તમ છે, તેમ 'સયમ સુખ ભડાર' સર્વજ્ઞદેશિત સયમ સર્વ સુખનુ નિધાન છે વીતરાગ પ્રભુના નિષ્પક્ષપાતી વચન ઉપર અચળ આસ્થા એ સયમનુ મૂળ છે, યમ નિયમ વિગેરે તેના પત્ર છે, સહજ સમાધિરૂપ તેની શીતળ છાયા છે, ઉત્તમ દેવ મનુષ્ય ગતિ તેના સુગધી પુષ્પ છે અને મોક્ષરૂપ તેનુ સર્વોત્તમ ફળ છે આવા એકાત સુખદાયી સયમની કોને ચાહના ન હોય? પરતુ અનાદિ કાળથી આત્મક્ષેત્રમા ઊગી નીકળેલા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિરૂપ (Weeds demerits) દુર્ગુણોરૂપી નકામા હાનિકારક રોપાઓને ઉખેડી નાખી, પ્રથમ હૃદયભૂમિની શુદ્ધિ કરવા અક્ષુદ્રતાદિક યોગ્યતા સપાદન કરી, અનુક્રમે સર્વજ્ઞદેશિત સયમના યા અધ્યાત્મના અવધ્ય બીજરૂપ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન રોપી, તેમા નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ અમૃતનુ સિંચન કરવામા આવે છે, તો તેમાથી પરમ સુખદાયક યમ નિયમાદિક સયમયોગનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તેથી સ્વર્ગના તથા મોક્ષના ઉત્તમોત્તમ સુખ સપ્રાપ્ત થઇ શકે છે, એમ સમજી આત્માર્થી જનોએ ઉક્ત દિશામા વિશેષે ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે

૯૧ અનુભવ ચિતામણિ વિચાર—અનુભવજ્ઞાન ચિતામણિ રત્ન જેવુ અમૂલ્ય છે, તેથી ચિતિત સુખ સાધી શકાય છે તેનુ ગ્રથાકારે એવુ લક્ષણ બતાવ્યુ છે કે **વસ્તુ વિચારત ધ્યાવત, મન પાવે વિશરામ, રસ સ્વાદન સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ'** અર્થાત્ અમુક ધ્યેય વસ્તુને વિચારતા કે ધ્યાવતા મન શીતળતાને પામે અને તે વસ્તુના રસનુ આસ્વાદન કરવા રૂપ સહજ સ્વાભા-

વિક સુખ જેથી વેદવામા આવે તેનુ નામ અનુભવ '' ' શાસ્ત્ર તો વસ્તુની દિશા માત્ર બતાવે છે, ત્યારે તેનો પાર તો અનુભવજ પમાડે છે ' '**અનુભવજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો અરૂણોદય છે**' કોની કોની કલ્પનારૂપી કડછી શાસ્ત્રરૂપી ક્ષીરમા ફરતી નથી, પરતુ અનુભવરૂપી જીભવડે તે શાસ્ત્રક્ષીરનુ આસ્વાદન કરનાર કોઇક વિરલા જ હોય છે ' આ બધા સૂક્ત વચનો અનુભવજ્ઞાનનો અપૂર્વ મહિમા પ્રદર્શિત કરે છે, એમ સમજી જેથી પોતાના શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય તેવા અનુભવજ્ઞાન માટે જ યત્ન કરવો ઉચિત છે

૯૨ કામગવી વર વિદ્યા જાણુ—અત્ર સદ્‌વિદ્યાને કામધેનુ જેવી સુખદાયી કહી છે જેમ કામધેનુ સહુ જાતની મનકામના પૂરે છે તેમ સદ્‌વિદ્યા પણુ પૂરે છે' '**તત્ત્વધીર્વિદ્યા**' એ વચનાનુસારે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જેથી જાણી શકાય, એટલે વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાવનારી વિદ્યા સદ્‌વિદ્યા કહેવાય છે, અને તેથી વિપરીત વિદ્યા અવિદ્યા કહેવાય છે તે **અવિદ્યાનુ** સ્પષ્ટ લક્ષણુ આવુ કહ્યુ છે કે 'અનિત્ય, અશુચિ અને પરવસ્તુને નિત્ય, પવિત્ર અને પોતાની માનવી આવી અવિદ્યા, મિથ્યા ભ્રાતિ યા અજ્ઞાનને પરિહરવા પ્રયત્ન કરવો એ પ્રથમ જરૂરનુ છે તે વિના કામધેનુ સમાન શ્રેષ્ઠ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ શક્તી જ નથી, અને તે વિના આત્મકલ્યાણુ પણુ સાધી શકાતુ નથી, માટે આત્માર્થી જનોએ સદ્‌ગુરુ સગે સદ્‌વિદ્યા જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે

૯૩ ચિત્રવેલી ભક્તિ ચિત્ત આણુ—અત્ર ભક્તિને ચિત્રાવેલી સાથે સરખાવી છે જેમ ચિત્રાવેલીથી સુવર્ણસિદ્ધિ થાય છે તેમ ભક્તિથી પણુ ભવ્ય જનોની મનકામના પૂર્ણ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણુ તેથી સ્વર્ગ અને અપવર્ગ(મોક્ષ)ની પણુ પ્રાપ્તિ

થઇ શકે છે બીજા સાધન કરતા ભક્તિનુ સાધન સુલભ છે એટલુ જ નહિ પણ અગીત સુખ આપનારુ પણ છે જ્ઞાનાદિક અન્ય સાધનમા મદ આવવાનો ભય છે ત્યારે ભક્તિમા એવા ભયને અવકાશ જ મળતો નથી. ભક્તિથી તો નમ્રતાદિક સદ્ગુણશ્રેણિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે ભક્તિની ધુનમા મચેલા ભદ્રિક જીવ પોતાનુ ભાન ભૂલી જઈ ભગવ ત સાથે એકમેક થઇ જાય છે, તેથીજ અનેક ભક્ત જનો ભક્તિના સુલભ માર્ગે વળેલા જણાય છે

૯૪ સ જમ સાધ્યા સવિ દુ ખ જાવે, દુ ખ સહુ ગયા મોક્ષપદ પાવે–સયમ એટલે આત્માનો નિગ્રહ કરવો તે આવી રીતે કે–અનાદિ અવિદ્યાના યોગે જીવ જે ઉન્માર્ગે ચડી ગયો છે—હિંસા, અસત્ય, અદત્ત, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહમા લુબ્ધ બન્યો છે, પાચે ઇંદ્રિયોને પરવશ પડ્યો છે, ક્રોધાદિક કષાયને સુખબુદ્ધિથી સેવે છે અને મન, વચન તથા કાયાના યથેચ્છ વ્યાપારમા જ સુખબુદ્ધિ માની બેઠો છે તે તેની અનાદિની ભૂલ સુધારી તેને સન્માર્ગમા જોડવો, એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અસગતા(નિ સ્પૃહતા) રૂપ મહાવ્રતોનુ યથાવિધ સેવન કરવુ, વિષય–ઇંદ્રિયોને કાબૂમા રાખવી એટલે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શરૂપ પચ વિષયમા થતી વિકારબુદ્ધિને ટાળવી, ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા અને સતોષવૃત્તિથી કષાયનો જય કરવો અને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપવડે મન, વચન તથા કાયાના દુષ્ટ વ્યાપારનો રોધ કરવો, એવી રીતે ૧૭ પ્રકારે સયમને યથાર્થ પાળનારના ભવભ્રમણ સબધી સકલ દુ ખ દૂર જાય છે; એટલે તેને ભવભ્રમણ કરવુ પડતુ જ નથી, અને સકળ કર્મમળનો સપૂર્ણ ક્ષય કરીને તે અજરામર સુખને પામે છે

૯૫ શ્રવણ શોભા સુણિયે જિનવાણી, નિર્મળ જેમ ગંગાજલ પાણી—જેમ ગંગાજળ નિર્મળ મળરહિત છે તેમ જિનેશ્વર પ્રભુની વાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ રૂપ મળથી સર્વથા મુક્ત છે, કેમકે સર્વજ્ઞ પરમાત્મામાં ઉક્ત દોષનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે, અને તેથી જ તેમની વાણી નિર્મળ કહી છે એવી નિર્મળ જિનવાણીનું કર્ણપુટવડે પાન કરવું એ જ શ્રવણ ઇંદ્રિયની ખરી શોભા છે અજ્ઞાની જનો પોતાના કાનને કલ્પિત સુવર્ણાદિક ભૂષણોથી શોભાવવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તત્ત્વરસિક જનો પોતાના કર્ણને સહજ નિરુપાધિક સુવર્ણ(ઉત્તમ વર્ણ—અક્ષરાત્મક વચનપંક્તિ)વડે સુશોભિત કરે છે, અને એમ કરીને પોતાની સુકર્ણતા સાર્થક કરે છે

૯૬ નયન શોભા જિનબિંબ નિહાળો, જિન પડિમા જિન સમ કહી ધારો—જેવી રીતે જિનવાણીનું શ્રવણ કરવું એ કર્ણની શોભા છે, તેવીજ રીતે જિનમુદ્રા—જિનપડિમાનાં દર્શન કરવા એ નયનનું ભૂષણ છે જેમ જિન વાણીથી હૃદયમાં વિવેક પ્રગટે છે તેમ જિનદર્શનથી પણ વિવેક પ્રગટે છે તે એવી રીતે કે પ્રભુમુદ્રા જોતાં પ્રભુનું મૂળ સ્વરૂપ સ્મરણમાં આવે છે, અને પ્રભુના સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન થતાં તેવું જ આપણું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ સત્તાગત રહેલું છે તેની ઝાંખી પડે છે અને સ્થિર અભ્યાસે પ્રભુસ્વરૂપના સાનિધ્યથી આપણે પણ પ્રભુ સદૃશ થવાને શીખીએ છીએ જેમ જેમ આપણે પ્રભુમુદ્રાથી પ્રતીત થતા ગુણનો અભ્યાસ કરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આપણે આપણા અંતરમાં ઢંકાઇ રહેલા ગુણોને પ્રગટ કરવામાં સફળ થઇએ છીએ, અને એવી રીતે અંતે પ્રભુ સાથે અભેદભાવે મળી જતાં પ્રભુ સંદેશ અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવતાં આપણે પ્રભુરૂપ થઇ શકીએ છીએ આવી સર્વોત્તમ પદવી

प्राप्त करवानु श्रेष्ठ साधन जिनवाणी अने जिनमुद्रा छे अने तेथी ज तेने साक्षात् जिनेश्वर सदृश गणेल छे एवो निर्णय थाय छे

९७ सत्य वचन मुखशोभा भारी, तज तंबोळ मत ते वारी—जेम नयननी शोभा जिनबिंबने निहाळी जोवामा कही तेम मुखनी शोभा मिष्ट, पथ्य अने सत्य वचन बोलवामा ज कही छे केटलाक मुग्ध जनो तंबोळ चाववाथी मुखनी शोभा वधे छे एम माने छे अने ते प्रमाणे करे छे, पण, ज्या ते शोभा केवळ कृत्रिम अने क्षणिक छे त्यारे मत् शास्त्र अनुसारे सत्य वचन उच्चारथी थती मुखशोभा सहज अने चिरस्थायी छे तेथी ज **उपदेशमाळाकारे** वचन बोलता आ प्रमाणे उपयोग राखवा सूचव्यु छे के ' मधुर वचन बोलवु, पण कटुक नहि, डहापणभरेलु बोलवु पण मूर्खवत् नहि, थोडु बोलवु पण घणु नहि, प्रसग पुरतु बोलवु पण अति प्रसग थाय तेवु नहि, नम्र वचन वदवु पण गर्वयुक्त नहि, उदार वचन उच्चरवु पण तुच्छ नहि, आ वचननु केवु परि णाम आवशे एम प्रथम विचारीने बोलवु पण वगरविचार्यु नहि, अने जेथी स्वपरने हित थाय तेवु सत्य वचन बोलवु पण असत्य अहितकर एवु अधमयुक्त नहि विवेकी पुरुषो एवु ज वचन वदे छे अने एज मुखनु मडन छे **प्रश्नोत्तर रत्नमालिकाकारे** पण कह्यु छे के कि 'वाचा मडन ? सत्य' एटले वाणीनी शोभा शी ? उत्तर–सत्य आ वात उपर वधारे भार मूकीने कहेवा योग्य छे के आजकाल कारणे के अकारणे लोको सत्य उपर प्रहार करे छे–प्रहार करवा टेवायेला छे तेमणे स्वपरना हित माटे असत्य पक्ष तजीने सत्य पक्ष अगीकार करवा ज यत्न करवो उचित छे एम करवाथी ज स्वपरनो उदय थशे यत सत्यमेव जयति.

૯૮ કરકી શોભા દાન વખાણો, ઉત્તમ ભેદ પચ તમ જાણો—જેમ મુખની શોભા સત્ય બોલવામા છે તેમ હાથની શોભા દાન દેવામા છે તે દાનના શાસ્ત્રમા પાચભેદ બતાવેલા છે અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકપાદાન, કીર્તિદાન અને ઉચિતદાન તેના પણ દ્રવ્યભાવથી બે બે ભેદ થઇ શકે છે લક્ષ્મી પ્રમુખ દ્રવ્ય સાધનથી દાન તે દ્રવ્ય દાન છે, અને જ્ઞાનાદિક ભાવ સાધનથી દાન તે ભાવદાન છે જે લક્ષ્મી પ્રમુખનો દુર્વ્યસનોમા વ્યય કરવો તે દુર્ગતિનુ કારણ છે, અને તેજ લક્ષ્મી પ્રમુખનો સમ ક્ષેત્રાદિક શુભ માર્ગે વ્યય કરવો તે સદ્ગતિનુ કારણ છે તેમા પણ સદ્વિવેકયોગે જે જે સ્થળે દ્રવ્ય-વ્યય કરવાની વિશેષે જરૂર જણાય તે તે સ્થળે તેનો વ્યય કરવામા અધિક લાભ છે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રમુખનુ દાન તે ભાવદાન કહેવાય છે, અને તેનુ ભાવ દાન દ્રવ્યદાન કરતા ઘણુ જ ચઢિયાતુ છે, તેથી તે ઉભય પ્રકારનુ દાન અનુક્રમે આરાધવા યોગ્ય છે, અને એજ સદ્ભાગ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી શુભ સામગ્રીનુ ઉત્તમ ફળ છે

૯૯ ભુજા બળે તરીએ સસાર, ઇણ વિધ ભુજ શોભા ચિત્ત ધાર—ભુજાબળે એટલે નિજ પરાક્રમથી-પુરુષાર્થથી જ સસારસમુદ્ર તરી શકાય છે તેવી ઉત્તમ ભુજા પામીને જો પોતાનુ પરાક્રમ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીનુ આરાધન કરવા માટે ફોરવવામા આવે તો તેથી સસારસમુદ્ર તરવો સુકર પડે છે આ દુનિયામા સ્પર્ધા, દ્વેષ, ઇર્ષા અને મોહને વશ થઇ રણસગ્રામ વિગેરેમા પોતાની ભુજાનો ઉપયોગ કરનાર અનેક જનો નીકળે છે, પરતુ પૂર્વોક્ત દોષસમૂહને દળી પવિત્ર રત્નત્રયીનુ યથાવિધ આરાધન કરવામા સ્વવીર્યનો સદુપયોગ કરનારા કોઇ વિરલા જ નરરત્નો નીકળી

આવે છે, અને એ જ ખરુ ભુજાબળ શોભાકારી અને પ્રશસનીય છે આત્માર્થી જનોએ પોતાના ભુજબળનો સદુપયોગ કરવો ઉચિત છે

૧૦૦ નિર્મળ નવપદ ધ્યાન ધરીજે, હૃદય શોભા ઇણવિધ નિત કીજે—હૃદય એ વિવેકનુ સ્થાન છે જે એ હૃદયને કેળવી જાણે છે તેનામા સદ્દવિવેક જાગે છે, અને તેથી તે હિતાહિતનો નિશ્ચય કરીને અહિતનો ત્યાગ કરી, હિત ભણી પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે મોહવશ જગત્ અસત્પ્રવૃત્તિ પસદ કરે છે ત્યારે વિવેકી હૃદય સત્પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ જ પસદ કરે છે તે સત્પ્રવૃત્તિને પણ નિવૃત્તિને માટે જ સેવે છે નિવૃત્તિમા જ સાચુ સુખ, શાતિ યા સમાધિ સમાયેલ છે તેથી જ જેમણે સપૂર્ણ સુખ-શાતિ-સમાધિને સ્વાધીન કરેલ છે એવા અરિહતાદિક નવપદનુ વિવેકવત નિજ હૃદયમા અપૂર્વ શાતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા એકાગ્રપણે ચિતવનરૂપ ધ્યાન કરે છે, અને દૃઢ અભ્યાસયોગે અરિહતાદિક નિર્મળ નવપદમા લયલીન થઇ આત્માની અપૂર્વ શાતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે હૃદયકમળ ધ્યાન કરવા માટે એક નિમિત સ્થાન છે, તેમા અરિહતાદિક ધ્યેયનુ વિવેકપૂર્વક ધ્યાન કરવાથી અનુક્રમે દૃઢ અભ્યાસથી તે ધ્યાનની સિધ્ધિ થાય છે એટલે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો ભેદભાવ મટી તેમાથી સમરસી ભાવ પ્રગટે છે એ સમરસી ભાવનુ સુખ સમરસીભાવવેદી જ જાણે છે, અર્થાત્ તે અનુભવગમ્ય હોવાથી વચનઅગોચર છે પણ તેની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય નિજ હૃદયકમળમા નવપદને સમજપૂર્વક એકાગ્રપણે ધ્યાવવા એ છે, તેથી આત્માર્થી જનોએ બીજી બધી ધમાલ મૂકીને શાતવૃત્તિથી પોતાના હૃદયમા એ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે

૧૦૧ પ્રભુગુણ મુક્તામાળા સુખકારી, કરો

કંઠશોભા તે ભાગી—મુક્તમાળ એટલે મોતી તેની માળા (મોતીની માળા) જેમ કંઠે ધરવામાં આવે છે તો કંઠ સારી શોભાને પામે છે, તેમ જો જિનેશ્વર પ્રભુના કેવળ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રમુખ અનંત ઉજ્વળ ગુણરૂપી મુક્તાફળની માળા કંઠે ધરવામાં આવે છે, એટલે જો પ્રભુના સદ્ગુણોનું જ રટન કરવામાં આવે છે અથવા મધુર કંઠથી પ્રભુના પરમ ઉજ્વળ ગુણોનું ગાન કરવામાં આવે છે તો તેથી કંઠની સાર્થકતા થાય છે સ્વાર્થવશ જીવ કોની કોની ખુશામત કરતો નથી? જેનામાં સદ્ગુણની શ્રેણિ પ્રગટી નથી અને જે દોષમાં ડૂબેલા છે તેવાની ખુશામતથી કંઇ વળતું નથી જે ખરી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે તે કોઇની ખુશામત ઇચ્છતા પણ નથી, એવા પૂર્ણાનંદ પ્રભુના જ ગુણગ્રામ અહોનિશ ગાવા ઉચિત છે કે જેના ગુણ ગાન કરવાથી એવા જ ઉત્તમ ગુણની આપણને પ્રાપ્તિ થઈ શકે કહ્યું છે કે 'જિન ઉત્તમ ગુણ ગાવતા, ગુણ આવે નિજ અંગ'-ઉત્તમ લક્ષ્યથી પ્રભુના ગુણ ગાનાર પોતાના સકળ દોષોનો અંત કરીને પ્રભુના પવિત્ર પદને પામી શકે છે એમ સમજી કૃપણ અને નીચ—નાદાન જનોની સંગતિ તજી સત્સંગથી પ્રભુનું સ્વરૂપ યથાર્થ ઓળખી, પ્રભુભક્તિમાં પોતાનું ચિત્ત જોડી દઈ, પરમાત્મ ગુણોનું સ્મરણ, ચિંતવન, રટણ કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ પાડી તેવા જ અનંત અપાર સદ્ગુણો આપણામાં જ પ્રકટે એવો અચળ પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે

૧૦૨ થી ૧૧૪ સુધી (૧૩) પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે—

સતગુરુ ચરણરેણુ શિર ધરીએ,
બાળ રોળા ઇણુવિધ ભવિ કરીએ,

મોહજાલ મ્હોટો અતિ કહીએ,
તાકુ તોડ અક્ષયપદ લહીએ ૩૪

પાપકા મૂળ લોભ જગમાહી,
રોગ મૂળ રસ દુજા નાહી,
દુખકા મૂળ સનેહ પિયારે;
ધન્ય પુરૂષ તેનાથી ન્યારે ૩૫

અશુચિ વસ્તુ જાણો નિજ કાયા,
શુચિ પુરુષ જે વશજિત માયા,
સુધા સમાન અધ્યાતમ વાણી,
વિષ સમ કુકથા પાપ કહાણી ૩૬

જિહા બેઠા પરમારથ લહીએ,
તાકુ સદાય સુસગતિ કહીએ,
જિહા ગયા અવલક્ષણ આવે,
તે તો સદા ય કુસગ કહાવે ૩૭

રગ પતગ દુરજનકા નેહા,
મધ્ય ધાર જે આપત છેહા,
સજ્જન સ્નેહ મજીઠી રગ,
સર્વ કાળ જે રહત અભગ ૩૮

પ્રશ્નોત્તર ઇમ કહી વિચારી,
અતિ સક્ષેપ બુદ્ધિ અનુસારી,
અતિ વિસ્તાર અરથ ઇણુ કેરા,
સુણત મિટે મિથ્યાત અધેરા ૩૯

કળશ—

રસપૂર્ણનંદસુચંદમ વત(૧૯૦૬),માસ કાર્તિક જાણીએ,
પક્ષ ઉજ્જવળ તિથિ ત્રયોદશી,વાર અચળ વખાણીએ;
આદીશ પાસ પસાય પામી, ભાવનગર રહી કરી,
ચિદાનંદ જિણંદ વાણી, કહી ભવસાયર તરી ૪૦

૧૦૨ સતગુરૂ ચરણરેણુ શિર ધરિએ, ભાલ શોભા ઇણવિધ ભવિ કરીએ—સદ્ગુરુની ચરણ જ મસ્તક ઉપર ધારી ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે કરવાં એ સુજ્ઞ જનોનું કર્તવ્ય છે ભાલ(લલાટ)મા તિલક કરવાનો પણ એ જ ઉત્તમ ઉદ્દેશ સભવે છે 'પોતે તત્ત્વના જાણકાર સતા ભવ્ય જનોના હિત માટે સતત ઉજમાળ હોય, જે નિષ્પાપવૃત્તિને સેવનાર હોય અને અન્ય આત્માર્થી જનોને પણ નિષ્પાપ માર્ગ બતાવનાર હોય, પોતે ભવસમુદ્રથી તરે અને અન્યને પણ તારી શકે એવા હોય તે સદ્ગુરૂનેજ આત્મહિતૈષી જનોએ સેવવા ' કહ્યું છે કે 'પવિત્ર કરીજે જીભા તુઝ ગુણે, શિર વહિયે તુઝ આણ, મનથી કદીએ રે પ્રભુ ! ન વિસરિયે, લહીએ પરમ કલ્યાણ ' એવા પરમ ગુરુના ગુણગ્રામથી જિહ્વા પાવન થાય છે, તેમની પવિત્ર આજ્ઞાને વહન કરવાથી આપણુ ઉત્તમાગ દીપી નીકળે છે અને તેમનુ સદા ય સ્મરણ કરવાથી અત કરણ ઉજ્જ્વળ થાય છે, યાવત્ તેથી જન્મમરણની સર્વ વ્યથા ટળે છે અને અક્ષય અનત એવુ મોક્ષસુખ મળે છે

૧૦૩ મોહજાળ મ્હોટો અતિ કહીએ, તાકુ તોડ અભયપદ લહીએ—આપણને મુઝાવે તે મોહ ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનનુ આચ્છાદાન કરનાર અને અશુદ્ધ વૃત્તિને પેદા કરનાર જ મોહ છે રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષા, ખેદ, મત્સર

એ સર્વે એના જ ઘરના છે જૂદા જૂદા રૂપ ધારનાર ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ તેનો ગાઢો પરિવાર છે દુર્ગતિના કારણરૂપ ૧૮ પાપસ્થાનકોમા પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મોહ જ છે તે મ્હોટામા મ્હોટો જગજાહેર ચોર છે તે ધોળે દહાડે ધાડ પાડી પ્રાણીઓનુ સર્વસ્વ હરી જાય છે જે કઇ પણ આત્મસાધન કરવા ઇચ્છે છે તેને તે જાતે પજવે છે અથવા પોતાના પરિવારને તેને પજવવા ફરમાવે છે તેમા પણ કોઇ ધર્માત્માનુ તો છિદ્ર દેખી બહુ જ ખુશી થાય છે મોહ આવી વિવિધ રીતે જગતની વિડબના કરે છે 'હુ અને મારુ' એવો મત્ર ભણાવી સહુને અધ કરી નાખે છે એવા અતિ દુષ્ટ અને પ્રબળ મોહને હણ્યા વિના કોઈ મોક્ષપદ પામતો નથી, અને તે મોહનો ક્ષય કર્યા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિ અતિ શીઘ્ર થાય છે તેનો અમોઘ ઉપાય આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મરમણરૂપ રત્નત્રયીનુ યથાર્થ આરાધન કરવુ એજ છે 'આત્મજ્ઞાનવડે પોતાનુ સ્વરૂપસામર્થ્ય યથાર્થ રીતે ઓળખી શકાય છે એટલે પોતાની શક્તિનુ યથાર્થ ભાન થઇ શકે છે, આત્મશ્રદ્ધાવડે પોતાની પૂર્ણ શક્તિની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ આવે છે, અને આત્મરમણવડે પોતાની પૂર્ણ શક્તિ પ્રકટ કરવામા બાધકભૂત રાગ, દ્વેષ, મોહ પ્રમુખ અતરગ શત્રુઓને દૂર કરવા અને સાધકરૂપ સત્સગ પ્રમુખ અનેક સદગુણોને સચવાને પોતે સાવધાન રહે છે એવી રીતે ઉજ્જવળ રત્નત્રયીનુ યથાવિધિ આરાધન કરીને અતે સકળ કર્મમળનો ક્ષય કરી આત્મા અવિચળ એવી મોક્ષપદવીને પ્રાપ્ત કરે છે

૧૦૪ પાપકા મૂળ લોભ જગમાહી—દુનિયામા સર્વ પાપનુ મૂળ લોભ જ જણાય છે લોભ જુદી જુદી જાતનો હોય છે કદાચ એક જાતનો તો કદાચ બીજી જાતનો, લોભ અતરમા પેસી નહિ કરવાનુ કામ કરવા પ્રેરણા કરે છે, અને

એમ આત્માને પાપથી મલિન બનાવે છે શ્રી લક્ષ્મી પ્રમુખના લોભ માટે તો લોકો કઇક પ્રકારના યુદ્ધાદિક અનર્થો કરે છે તે પ્રકટ વાત છે, પણ યશકીર્તિના લોભથી પણ કોઇ કોઇ પ્રસગે અજ્ઞ જનો બહુ અનર્થ સેવે છે, છતા પોતાની ભૂલ લોભાંધ તાથી પોતે સમજી શકતા નથી. વળી દુનિયામા પણ મોટે ભાગે આ દોષ વ્યાપેલો હોય છે, તેથી ભાગ્યે જ કોઇ કોઇની ભૂલ સુધારવા કહી શકે છે કેવળ નિસ્પૃહી સત ગુસાધુ જનો જ આવી ભૂલ સુધારી શકે છે, તેમનુ અવસર ઉચિત હિતવચન લોભી ઉપર પણ સારી અસર કરી શકે છે, તેથી જેમને લોભનુ ઔષધ મેળવવા પ્રબળ ઇચ્છા હોય તેમણે તેવા નિસ્પૃહીની જ સેવા કરવી

૧૦૫ રોગ મૂળ રસ દુજા નાહી—'રસમૂલાશ્ચ વ્યાધય' જૂદી જૂદી જાતના રોગ પેદા થવાનુ ખાસ કારણ વિષયવૃદ્ધિ-વિષયાસક્તિ-વિષયલોલુપતા છે દરેક ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા અત્યાસક્તિ અવશ્ય દુખદાયી થાય છે આ ભવમા પ્રગટ વ્યાધિ પ્રમુખ આપદા ઊભી થાય છે, અને પરભવમા નરકાદિક યાતના સહવી પડે છે, તેથી જ્ઞાની પુરુષો વિષયસુખને વિષવત્ લેખી તે વિષયસુખથી વિમુખ રહે છે, અને જે વિષયાસક્તિથી દૂર રહે છે તે જ ખરા જ્ઞાની છે, તેમજ જ્ઞાની પુરુષોના પવિત્ર માર્ગે ચાલવુ એ આપણુ પણ પરમ કર્ત્તવ્ય છે એમ વિચારી જેમ બને તેમ વિષયાસક્તિ ટાળવા પ્રયત્ન સેવવો

૧૦૬ દુખકા મૂળ સનેહ પિયા રે, ધન્ય પુરુષ તેનુથી ન્યારે—'स्नेहमूलानि दुखानि' દુખનુ મૂળ સ્નેહ છે સ્નેહ કરતા સહેલો લાગે છે, પણ તેનો નિર્વાહ કરવામા કષ્ટનો અનુભવ થાય છે સ્નેહ કરવામા પણ ઘણી વખત જીવ ઠગાઇ જાય છે અસ્થાને સ્નેહ કરવાથી ઊલટી ઉપાધિ ખડી થાય

છે જો કોઇ ઠેકાણે સ્નેહ થયો હોય તો તેનો વિયોગ ન થાય તેની ચિંતા રહે છે, અને દૈવવશાત્ વિયોગ થયો તો અત્યંત કલેશ પેદા થાય છે, તેથી સાંસારિક સ્નેહ માત્ર સોપાધિક ગણાય છે જેને નિરુપાધિક સુખની ચાહના હોય તેને એવો સ્નેહ કરવો કે વધારવો ઉચિત નથી, તેમને માટે તો શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીના વચન અતિ ઉપયોગી થઇ પડશે શ્રીમાન્ કહે છે કે '**રાગ ન કરજો કોઈ નર કોઇશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે, મણિ જેમ ફણી વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું ભેષજ સુજસ સનેહો રે**' તેનો પરમાર્થ એવો છે કે 'કૃત્રિમ સુખ માટે તો કોઇ સાથે રાગ કરવો ઉચિત જ નથી અને જો કોઇ સાથે રાગ કરવાની જ ઇચ્છા થાય તો શમદમાદિક સદ્ગુણસંપન્ન મુનિરાજ સાથે જ ઉચિત છે જેમ મણિથી ફણિધરનું ચઢેલું વિષ દૂર થઇ જાય છે તેમ મુનિજન ઉપરના પ્રશસ્ત નિ:સ્વાર્થ રાગથી અનાદિ અપ્રશસ્ત રાગનું વિષ દૂર થઇ જાય છે' એવો સદુપદેશ દિલમાં ધારી અપ્રશસ્ત રાગને દૂર કરવાને માટે ઉક્ત ઉપાયને સેવવા વિશેષે ખપ કરવો ઉચિત છે એમ દૃઢ અભ્યાસયોગે આત્માને અધિક લાભ થવા સંભવ છે વળી જેમણે સંપૂર્ણ રાગનો જય કરીને વીતરાગ દશા પ્રગટ કરી છે તેમની તો બલિહારી જ છે

૧૦૭ અશુચિ વસ્તુ જાણો નિજ કાયા—અશુચિમાં અશુચિ વસ્તુ આપણી કાયા છે તે વાતની પ્રતીતિ સ્ત્રી-પુરુષના શરીરમાંથી નીકળતા દુર્ગંધી પદાર્થો ઉપરથી થઇ શકે છે એક અન્નનો કવળ પણ અલ્પ કાળમાં કોહાઇ જાય છે તો જેમાં પ્રતિદિન અન્ન પ્રક્ષેપવામાં આવે છે તેવા શરીરનું કહેવું જ શું ! એ વાત શ્રી મલ્લિકુમારીએ પોતાના પૂર્વ ભવના

મિત્ર રાજાઓને પ્રતિબોધવા યુક્તિથી મિથ્ય કરી બતાવી છે, અને આપણે આપણા જાતઅનુભવથી જાણી શકીએ છીએ પ્રથમ તો આ શરીર અશુચિથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે પિતાનું વીર્ય અને માતાનું રુધિર એ બેનું જ્યાં મિશ્રણ થાય છે ત્યાં આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે પાછું પણ તે શરીર માતાએ ભક્ષણ કરીને રસરૂપે પરિણમાવેલા અને અશુચિરૂપ થયેલા પદાર્થથી જ પ્રતિદિન પોષાય છે આવી રીતે અશુચિથી ઉત્પન્ન થયેલા, અશુચિથી વૃદ્ધિ પામેલા અને પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરી નાખનારા અશુચિમય દેહને જળ પ્રમુખથી શુદ્ધ કરવું જોઇએ, એવો આકરો ભ્રમ કેવળ મૂઢ પુરુષને જ હોવો ઘટે છે, તત્વજ્ઞને એવો ભ્રમ હોઇ શકતો જ નથી. આ અશુચિમય દેહમાં કર્મવશાત્ વ્યાપી રહેલું ચેતન-રત્ન યુક્તિથી કાઢી સમતા રસમાં બોળી સાફ કરી લેવું જરૂરનું છે કહ્યું છે કે ‘ જે સમતા રસના કુંડમાં સ્નાન કરીને પાપરૂપી મળને ધોઇ નાખી ફરી મલિનતાને પામતા જ નથી તે અંતર આત્મા જ પરમ પવિત્ર છે ’ આ અશુચિમય દેહમાંથી ઉપર કહેલી આગમ-યુક્તિથી આત્મતત્વ શોધી લેવાની જ જરૂર છે પછી પુન-ર્જન્મ મરણની ભીતિ રાખવાનું કંઇ પણ કારણ નથી.

૧૦૮ શુચિ પુરુષ જે વરજિત માયા—જે મોહ માયા રહિત નિર્માયી-નિષ્કપટી-નિર્દંભી છે તે જ ખરો પવિત્ર પુરુષ છે મોહ માયાવડે જ જીવ મલિન થયેલો છે તે મોહ માયા ટાળવાનો ખરો ઉપાય આત્મજ્ઞાન, આત્મશ્રધ્ધા અને આત્મરમણરૂપ ચારિત્ર છે પાયા વિનાની ઇમારતની પેરે તત્વ-જ્ઞાન અને તત્વશ્રધ્ધા વિનાની લોકરંજન અર્થે પૂજાવા મનાવા અર્થે અથવા સ્વદોષ ઢૂંપાવવા અર્થે આડંબરરૂપે કરવામાં આવતી માયામય ધર્મકરણી કંઇ પણ હિતરૂપ થતી નથી, માટે પ્રથમ આત્માની ઉન્નતિમાં કેવળ અંતરાયરૂપ એવી મોહમાયાને પરિ-

હરવા પૂરતો પ્રયત્ન સેવવો જોઇએ આત્મજ્ઞાન અને આત્મ શ્રધ્ધા યોગે તે પ્રયત્ન સફળ થાય છે 'સરલાશય નિર્માયીનુ જ કલ્યાણ થઇ શકે છે ' જેની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સરલ-માયા રહિત છે તે જ પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાને આરાધી અક્ષય સુખ સાધી શકે છે, તેથી જેમને જન્મમરણના અનત દુ ખથી ત્રાસ લાગતો હોય અને અક્ષય અનત એવા નિર્ભય મોક્ષસુખની ખરી ચાહના હોય તેમણે માયા-કપટ તજી નિષ્ક પટ વૃત્તિ આદરવા પૂરતી કાળજી રાખવી જરૂરની છે ઉદય-રત્ન કહે છે કે '**મુક્તિપુરી જાવાતણો જીરે, એ મારગ છે શુદ્ધ રે પ્રાણી ! મ કરીશ માયા લગાર**' જેમ કાજળથી ચિત્ર કાળુ થઇ જાય છે તેમ માયાથી ચારિત્ર મલિન થઇ જાય છે, એમ સમજી શાણા આત્માર્થી જનોએ મોહમાયાનો સર્વથા ત્યાગ કરવા પૂરતુ લક્ષ્ય રાખવુ

૧૦૯ સુધા સમાન અધ્યાત્મવાણી—અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ અમૃત સમાન કહ્યો છે, તેથી પ્રગટ આત્મામા પરમશાતિ અનુભવાય છે અને અનુક્રમે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે અધ્યાત્મ માર્ગ બતાવે તે અધ્યાત્મ વચન છે જે વચન એકાત આત્મહિતને જ અર્થે પ્રવર્તે છે, જે વચન રાગ દ્વેષાદિક વિકારવર્જિત વીતરાગ પ્રભુની અમૃતમય વાણીના અનુવાદક હોય છે, જે વચન જ્ઞાન કે ક્રિયાનો એકાત પક્ષ ખેચતા નથી, જે વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયાને સાથે જ પુષ્ટિ મળે છે, અને જે વચનવડે શુધ્ધ સમજપૂર્વક શુધ્ધ ક્રિયા સેવવા જ પ્રવર્તાય છે તેનુ નામ ' અધ્યાત્મ વચન ' કહી શકાય છે જેમ પખી બે પાંખોવડે જ ઊડી શકે છે અને જેમ રથ બે ચક્રવડે જ ચાલી શકે છે, તેમ ' અધ્યાત્મ ' પણ શુધ્ધ જ્ઞાન ક્રિયાના સમેલનથી જ

પ્રવર્તે છે તે વિના આ થાય કહી શકાય જ નહીં વસ્તુતત્ત્વની યથાર્થ સમજ એથી હિતાહિતનો યથાર્થ વિવેક કરી જે સ્વહિત સાધનમા પ્રવૃત્ત થાય છે અને અહિત કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે તે જ અતે સ્વઇષ્ટ સિદ્ધિ કરી શકે છે, તે વિના એકાત જ્ઞાન કે ક્રિયાના પક્ષમા પડી સ્વપરને ભારે નુકશાનીમા ઉતારવામા આવે છે અધ્યાત્મમાર્ગ આત્મકલ્યાણનો અમોઘ ઉપાય છે, તેથી તેમા જે કઇ કર્તવ્ય કરવામા આવે છે તે લોકદેખાવ માટે નહિ, પણ કેવળ પોતાના જ આત્માને લક્ષી તેની શુદ્ધિ અને તેની જ ઉન્નતિ અર્થે કરવામા આવે છે આવી અતરદૃષ્ટિ જેને જાગી છે તે 'અધ્યાત્મદૃષ્ટિ' વા 'અધ્યાત્મી' કહેવાય છે આનુ વિશેષ વર્ણન 'પ્રશમરતિ'મા અધ્યાત્મ સબધી ઉલ્લેખથી સમજી શકાય તેવુ છે

૧૧૦ વિષ સમ કુકથા પાપ કહાણી—રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, અને ભક્ત(ભોજન)કથા એ ચાર વિકથા પ્રસિદ્ધ છે જે કથા કરતા, નથી તો કઇ સ્વહિત થવાનુ કે નથી તો કઇ પરહિત થવાનુ, એવી નકામી નિદાદિક પાપ ગર્ભિત યા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ સ્વકપોલકલ્પિત કુકથા કરવી એ કેવળ પાપને જ પુષ્ટિ આપનારી અને દુર્ગતિદાયક હોવાથી વિષ સમાન જાણી વર્જવી જ યોગ્ય છે સ્વપર હિતઇચ્છક ભવ્ય જનોએ એવી વિકથામા પોતાનો અમૂલ્ય વખત નહિ ગુમાવતા તેનો સદુપયોગ થાય તેમ હિત આચરણ પ્રતિ ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે વિકથાવડે તો હિત આચરણથી વિમુખ થવાય છે અને પ્રમાદને પુષ્ટિ મળે છે પ્રમાદની પુષ્ટિથી અનેક જનો આપદા ના મુખમા આવી પડે છે એમ સમજી પ્રમાદના અગભૂત વિકથા નિવારી જેમ સ્વપરહિતાચરણમા અધિક વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવુ ઘટે છે

૧૧૧ જિહા બેઠા પરમારથ લહીએ, તાકુ સદાય સુસગતિ કહીએ—જેમની સગતિથી પરમાર્થ

तत्त्व पामीએ ते ज ખરી સત્સગતિ સમજવી, અને એવી સત્સગતિ જ સદા ય સેવવા યોગ્ય છે સત્સગતિને શાસ્ત્રકારે **'શીતલ સદા સ ત સુરપાદપ'** વિગેરે પદોથી કલ્પવૃક્ષાદિકની ઉપમા આપી છે, અને તે તેમને યથાર્થ છાજે છે જેમ કલ્પવૃક્ષની છાયા શીતલ હોય છે, તેની નીચે બેસનાર શાતિ પામે છે તેમ સત-સુસાધુ જનોની સગતિથી ભવ્ય જનોનો ત્રિવિધ તાપ ઉપશમે છે, અને સહજ શાન્તિ-સમાધિનો લાભ થાય છે વળી "सत्सगति कथय कि न करोति पुनाम' એ વચનાનુસારે સત્સગતિથી કયા કયા લાભ નથી સભવતા? સત્સગતિથી સર્વે ઉત્તમ લાભ સપજે છે 'બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાણીમા સત્યનુ સિચન કરે છે, એટલે સહુને પ્રિય લાગે એવુ મિષ્ટ અને હિતકર સત્ય શીખવે છે, પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાપના ઓઘ દૂર કરે છે' એ વિગેરે અનેક ઉત્તમ લાભ સત્સગતિ યોગે સાપડે છે, એમ સમજી કુબુદ્ધિ વધારનારી કુસગતિનો ત્યાગ કરી, સુબુદ્ધિને જગાડી, સદાચરણ શીખવી, સદ્ગતિ મેળવી આપનારી સત્સગતિનેજ સેવવા સદાય લક્ષ્ય રાખવુ

૧૧૨ જિહા ગયા અપલક્ષણ આવે, તે તો સદા ય કુસ ગ કહાવે—જેની સગતિથી કઇ ને કઇ અપલક્ષણ-અવગુણ શિખાય તેને શાસ્ત્રકાર કુસગ કહે છે, અને તેવા કુસગનો સદા ય ત્યાગ કરવા ઉપદિશે છે કુસગથી કયા કયા અવગુણ જીવમા આવતા નથી? મતલબ કે અવગુણ માત્ર કુસગથીજ ઉપજે છે, અને તેથીજ શાસ્ત્રકાર સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી સત્સગતિને અનન્યભાવે સેવે છે તે અતે સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઇ નિરુપાધિક અને નિર્દ્વદ્વ એવુ મુક્તિનુ સુખ પામે છે, એમ સમજી શાણા જનોએ નીચ નાદાન જનોની સગતિથી દૂર રહેવા તેમજ તેવા નબળા કાર્યોથી પણ દૂર રહેવા સદા સાવધાન રહેવુ

૧૧૩ રંગ પતંગ દુરજનકા નેહા, મધ્ય ધાર જો આપત છેહા—જે ઉત્તમ પુરુષોના પણ છિદ્ર જુએ છે, સહુનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, પ્રસંગે અન્યને અપાય-અહિત કરવા ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, તેમાં દૈવયોગે ફાવે તો ખૂબ ફુલાય છે અને કદાચ ન ફાવે તો દિનરાત તેની ચિંતા કરી તંદુલીયા મચ્છની જેમ દુર્ગતિના ભાતા બાંધે છે, તેવી અનિષ્ટ કોટિના જીવો ક્ષુદ્ર-દુર્જન કહેવાય છે તેમનો સ્નેહ કેવળ કૃત્રિમ-પતંગના રંગ જેવો જ હોય છે પોતાનું ઇચ્છિત કાર્ય સાધવા માટે જ તે ઉપરઉપરથી રાગ બતાવે છે ખુશામત કરે છે, સેવા બજાવે છે અને સામા માણસ ન કળી શકે એવી દરેક કળા કેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા તે દરેક તક શોધતો રહે છે અને તેમ કરવાને કદાચ જોઇને કૂવામાં કે દરિયામાં નાખવો પડે તો પણ તે ડરતો નથી મતલબ કે પોતાની ક્ષુદ્ર-સ્વાર્થ વૃત્તિને પોષવા તે દરેક નીચ કાર્ય કરવા તત્પર રહે છે અને તેમ કરતા તે મનમાં કંઇ શરમાતો નથી આવા માણસોનો વિશ્વાસ કરવો એ કાળા નાગનો વિશ્વાસ કરવા કરતા પણ વધારે જોખમવાળો છે ઝેરી નાગને બે જ જીભ હોય છે ત્યારે દુર્જનની જીભની સંખ્યા કોઇ કહી શક્યું નથી. મતલબ કે તે લાગ મેળવીને અનેક ઉત્તમ જનોને અનેક રીતે અનેક વાર દંશ દેવા પ્રવર્તે છે જો કે દુર્જનની વિષમય ઊર્મિઓ સજ્જન પુરુષોનું શુદ્ધ ચૈતન્ય હરવા-નષ્ટ કરવા સમર્થ થઇ શકતી નથી સજ્જન પુરુષો સદાય સ્વકર્તવ્ય કર્મમાં સાવધાન હોય છે, તેથી તેમને દુર્જન લોકોનો કંઇ ડર નથી તેમ નામાં તો અપૂર્વ અપૂર્વ જાગૃતિથી ઉલટું નવનવું ચૈતન્યબળ રેડાતું જાય છે સજ્જનોનું દિલ દુખવાનું જો કંઇ પણ સબળ કારણ હોય તો તે એ છે કે દુર્જનો નિષ્કારણ પોતાના આત્માને ... દુરંત દુર્ગતિગામી થાય ... અને દુર્જન

નો સાચો અને ખોટો સ્નેહ સરખાવવાને શ્રીપાળકુમાર અને ધવલ શેઠનુ દષ્ટાન્ત પ્રસિધ્ધ છે,

૧૧૪ સજ્જન સ્નેહ મજીઠી રગ, સર્વ કાળ જે રહત અભગ—જ્યારે દુર્જનનો સ્નેહ પતગના રગ જેવો ફીક્કો, કારમો અને કૃત્રિમ છે, ત્યારે સજ્જનનો સ્નેહ ચોળ મજીઠના રગ જેવો ઉમદા, અવિહડ અને અકૃત્રિમ એટલે સ્વાભાવિક છે તેથી તે ગમે તેવા સમવિષમ સયોગોમા ગમે તેવી કસોટીના વખતે પણ બદલાતો નથી, તેમ ફિક્કો પડતો નથી સજ્જન પુરુષોનો સ્નેહસમાગમ ગગાના પ્રવાહ જેવો પવિત્ર છે, તેમની દૃષ્ટિ અમૃતમય હોય છે, તેમની વાણી મધુર હોય છે, તેથી તે યોગ્ય જીવોને અનેકધા ઉપકારક થાય છે અત્યત અયોગ્ય જનોનુ હિત સાધી ન શકાય તેમા સજ્જનો નો લેશ માત્ર દોષ નથી, કેમકે તેમની દૃષ્ટિ તો સહુનુ હિત કરવા ભણી જ વળેલી હોય છે, પણ તેવા જીવો પોતાના દુર્ભાગ્યથી સજ્જનોના લાભને મેળવી શકતા નથી જ્યારે ઝગહળતો સૂર્ય દશે દિશાઓને દીપાવી જગત માત્રનુ મમીહિત સાધે છે ત્યારે ઘુવડની આખો મીચાય છે, વર્ષામા જ્યારે બધા વૃક્ષો નવપત્રિત થઇ રહે છે ત્યારે જવાસો સૂકાઇ જાય છે, વસત ઋતુમા જ્યારે સકળ વનરાજી ખીલી નીકળે છે ત્યારે કરીર વૃક્ષ (કેરડો) કરમાઇ જાય છે, અને જ્યારે ચદ્રથી સહુ કોઇ શીતળતા મેળવી શકે છે ત્યારે વિરહી જનોને વિરહાગ્નિ વ્યાપે છે તેમા કોનો દોષ ? શુ સૂર્ય, વર્ષા, વસત કે ચદ્રનો તેમા દોષ છે ? નહિ જ કિતુ સામાના દુર્ભાગ્યનો જ દોષ છે, એમ સમજવુ એવી રીતે સજ્જન પુરુષોથી આપણે ઉત્તમ લાભ મેળવી ન શકીએ એમા સજ્જનોનો લેશ માત્ર દોષ નથી, પણ આપણો જ દોષ છે સજ્જન પુરુષો તો પૂર્વોક્ત ઉત્તમ ઉપમાને જ લાયક છે તેમનો જન્મ, તેમનો સ્વભાવ, તેમનો સમાગમ અને તેમની કૃતિ

ઉપસંહાર

હવે ગ્રથની સમાપ્તિ કરતા શ્રી ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે કે-આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા ગ્રથ સક્ષેપ રુચિવત જનોના હિતને માટે ઉચિત વિચારીને સ્વબુધ્ધિ અનુસારે મક્ષેપમા રચ્યો છે તેનો અર્થ અતિ ગભીર છે તે વિસ્તારથી રુચિપૂર્વક ગુરુ મુખે સાભળવાથી હૃદયમા વિવેકરૂપ દીપક પ્રગટે છે એટલે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અધકાર આપોઆપ નાશ પામી જાય છે

આ ગ્રથનુ વિક્રમ સવત ૧૯૦૬ના કાર્તિક માસની ઉજ્જ્વળ ત્રયોદશીને દિવસે અચળ (શનિ) વારે શ્રી આદીશ્વર તથા પાર્શ્વપ્રભુના પસાયે ભાવનગરમા રહીને ભવસાગરથી તરવા માટે નૌકા સમાન શ્રીજિનવાણીને અનુસારે રચેલો છે

આ ગ્રથનુ વિવેચન લખતા જે કાઇ વીતરાગની વાણીથી વિરુદ્ધ લખાયુ હોય અથવા કર્ત્તાનો આશય નહી સમજાવાથી મતિકલ્પનાપૂર્વક લખાણુ હોય તેને માટે સજ્જનો પાસે ક્ષમા યાચના છે

ઇતિશ્રી કર્પૂરચદજી અપરનામ ચિદાનદજી કૃતા
પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા વિવેચન
સહિતા સમાપ્તા
શ્રી ચિદાનદપદરસિક.

જગતજંતુઓના એકાંત હિતને અર્થે જ હોય છે તેમનો સ્નેહ-પ્રેમ-વાત્સલ્ય અભંગ અને અલૌકિક હોય છે ફક્ત તેમના ઉત્તમ સમાગમનો લાભ લેવાને આપણે યોગ્યતા સંપાદન કરવાની જ જરૂર છે જો ક્ષુદ્રતાદિક દોષ ટાળી અક્ષુદ્રતાદિક ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ શકે તો સર્વ સમીહિત સધાઇ શકે છે અને સજ્જનોની કૃપાનો પણ પૂર્ણ લાભ મળી શકે છે એવી સદ્વૃત્તિ સહુ કોઇ આત્મહિતૈષીજનોના અંતઃકરણમાં સ્ફુરાયમાન થાઓ અને તેનો યથેચ્છ લાભ મેળવવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થાઓ !

તથાસ્તુ

॥ श्रीमद् चिदानदजी महाराजकृता ॥

प्रश्नोत्तररत्नमाला

हिन्दी भाषानुवादक

कु० सुमित्रसिंहजी लोढा जैन-माडलगढ-मेवाड

॥ श्रीमद चिदानदजी महाराजकृता ॥

प्रश्नोत्तररत्नमाला

हिन्दी भाषानुवादक

कु० सुमित्रसिहजी लोढा जैन-माडलगढ-मेवाड

श्रीमद् चिदानदजीकृत

प्रश्नोत्तररत्नमाला

प्रस्तावना

चिदानद पदकज[1] नमी, चिदानद सुखदेन[2] ।
चिदानद सुखमा सदा, मगन करे ततखेव ॥ १ ॥

चिदानद प्रभु की कला[3], केवल निज अनपाय[4] ।
जाने केवल अनुभवी, किससे कही न जाय ॥ २ ॥

चिदानद प्रभु की कृति[5], अर्थगभीर अपार ।
मदमति हु तेहनो, पार न लहु निरधार ॥ ३ ॥

तो पण मुझथी मदमति, तेह तणे हितकाज ।
तमन स्वहित कारणे, चिदानद महाराज ॥ ४ ॥

कृति तेहनी निरखी, उत्तरमाल[6] उदार ।
तासु विवरण करवा भणी, आतम थयो उजमाल ॥ ५ ॥

बुद्धिविकल पण भक्तिवश, बोलु सुखकर बोल ।
कालु बोले बाल जे, कुण आवे तस तोल ? ॥ ६ ॥

---

१ चरणकमल । २ सुख के लिये । ३ जीवनकला-रेखा । ४ केवलज्ञान के प्रभाव उपायरूप । ५ ग्रंथ रचना । ६ प्रश्नोत्तरमाल ।

श्रीमद् चिदानदजीकृत

प्रश्नोत्तररत्नमाला

प्रस्तावना

चिदानद पदकजे[1] नमी, चिदानद सुखदेन[2] ।
चिदानद सुखमा मदा, मगन करे ततखेन ॥ १ ॥
चिदानद प्रभु की कला[3], केवल निज अनपाय[4] ।
जाने केवल अनुभवी, किमसे कही न जाय ॥ २ ॥
चिदानद प्रभु की कृति[5], अर्थगभीर अपार ।
मदमति हु तेहनो, पार न लहु निरधार ॥ ३ ॥
तो पण मुझथी मदमति, तेह तणे हितकाज ।
तमन स्वहित कारणे, चिदानद महाराज ॥ ४ ॥
कृति तेहनी निरखी, उत्तरमाल[6] उदार ।
तासु विवरण करवा भणी, आतम थयो उजमाल ॥ ५ ॥
बुद्धिविकल पण भक्तिवश, बोलु सुखकर बोल ।
कालुं बोले बाल जे, कुण आवे तस तोल ? ॥ ६ ॥

---

1 चरणकमल । 2 सुख के लिये । 3 जीवनकला–रेखा । 4 केवलज्ञान के अमाघ उपायरूप । 5 ग्रंथ रचना । 6 प्रश्नोत्तरमाल ।

श्री कर्पूरचन्दजी उपनाम श्री चिदानन्दजी महाराज इस बीसवीं सदी में विद्यमान थे ऐसा अनेक ग्रन्थों से ज्ञात पड़ता है। आनन्दघनजी महाराज के समान ये भी अध्यात्म शास्त्र के रसिक और अध्यात्म तत्त्व में निपुण थे, ऐसा उनकी कृतियों से भलीभांति विदित है। उनकी बनाई हुई कृतियां में चिदानन्द बहोतरी, स्वरोदय, पुद्गलगीता, छुटक सवैया इसी प्रकार यह प्रश्नोत्तररत्नमाला मुख्य है। उनकी सब काव्यरचना सरल एवं गंभीर है। प्रत्येक कृति में काव्य चमत्कृति के साथ साथ अर्थगौरव अपूर्व होने से उनकी सारी कृति हृदयंगम है। उसके प्रत्येक पद्य में अध्यात्म मार्ग के उपदेश का समावेश है। ये अष्टांग योग के अच्छे अभ्यासी थे। इससे उनमें उत्तम प्रकार का योगबल था तथा अनेक प्रकार की शक्ति-सिद्धि विद्यमान थी ऐसा भी सुना जाता है। ऐसा अनुमान होता है कि ये तीर्थप्रदेश में विशेषतया वास करते थे। शत्रुंजय और गिरनार में तो अमुक गुफा या स्थान उनके पवित्र नाम से भी पुकारी जाती है। ऐसी दंतकथा प्रचलित है कि श्रीसम्मेतशिखरजी पर उनका देहान्त हुआ था। उनके सम्बन्ध में प्रचलित कई दंतकथाओं से यह सिद्ध होता है कि ये निस्पृही थे। लोकपरिचय से ये अलग रहते थे और ये अपना जीवन ऐसा सादा रखते थे कि लोग भाग्य से ही जान सकते थे कि ये ज्ञानी और सिद्धिसम्पन्न थे, तिस पर भी काकतालीय न्याय से जब किसी को उस बात का पता चल जाता तो उस समय शीघ्र ये उस स्थान को छोड़कर चले देते थे। उनकी कृति को सूक्ष्म दृष्टि से अवलोकन करनेवाले समझ सकते हैं कि वे अनेक सद्शास्त्र से परिचित थे। उनकी वाणी रसाल एवं अलंकारिक है। अध्यात्म लक्ष्य के

साथ साथ शास्त्राभ्यास में उनकी समता करनेवाला कोई प्रबल पुरुष भाग्य से ही उनके बाद हुआ होगा ऐसा जान पड़ता है। आधुनिक होने पर भी उनकी ग्रन्थशैली ऐसी अर्थबोधक एवं आकर्षक है कि आनन्दघनजी की बहोतरी के साथ साथ अनेक अध्यात्मरसिक जन चिदानन्द बहोतरी को मुक्त कंठ से गाते हैं। विशेषतया चिदानन्दजी की कृति में शब्दरचना इतनी सादी है कि उनका गाना बालजीवों के लिये भी बहुत सुलभ है। उन सब कृतियों में से 'प्रश्नोत्तररत्नमाला' भी एक है। मूल ग्रंथ छोटा होने पर भी उसमें अर्थगौरव इतना बड़ा है कि उसके एक एक प्रश्न के उत्तर के लिये समर्थ विद्वान एक एक स्वतंत्र ग्रंथ की योजना कर सकता है। मेरे जैसे मंदमति से ऐसा करना तो अशक्य है, परन्तु उसका सहज स्पष्टीकरण करने के लिये यथामति उद्यम किया है। उसमें से सार मात्र ग्रहण कर के भव्यजन स्वपरहित में वृद्धि करें, ये ही महाकांक्षा और ये ही कर्त्तव्यरूप समझ कर प्रस्तुत प्रस्तावना समाप्त करता हूं। इस ग्रंथपर श्रीमान् कर्पूरविजयजी महाराज साहिबने गुजराती भाषा में विवेचन लीखा था और वह श्रेयस्कर मंडल की तरफ से छप गया है उस पर से मैंने हिन्दी भाषा में अनुवाद लीखा है।

अर्हम्

जिनागमतत्त्वविशारद–सुविहिताचार्य श्री विजयहर्षसूरीश्वर–
पादपद्मेभ्यो नमः ।

श्रीमद् चिदानदजी कृता

प्रश्नोत्तररत्नमाला

विवेचन समेत

(मंगलाचरण–दोहा)

परम ज्योति परमातमा, परमानन्द अनूप ।
नमो सिद्ध सुखकर सदा कलातीत चिद्रूप ॥ १ ॥

पंच महाव्रत आदरत, पालत पंचाचार ।
समता रस सागर सदा सूरीश्वर गुणधार ॥ २ ॥

पंच समिति गुप्ति धरत, चरण करण गुणधार ।
[illegible], करुणा भाव अपार ॥ ३ ॥

सुमति [illegible] धीर वीर गंभीर
[illegible] समीर ॥

इत्यादिक गुणयुक्त जे, जंगम तीरथ जाण ।
ते मुनिवर प्रणमु सदा, अधिक प्रेम मन आण ॥ ५ ॥

लाख बात की एक बात, प्रश्न प्रश्न मे जाण ।
एक शत चौदे प्रश्न को, ऊत्तर कहु बखाण ॥ ६ ॥

प्रश्नमाल ए कंठ म, जे धारत नर नार ।
तास हिये अति उपजे, सार विवेक विचार ॥ ७ ॥

विवेचन—जिनके हृदय मे अनन्त ज्ञान, दर्शनरूप ज्योति का प्रकाश हुआ है, जिनको राग,द्वेष, मोहादिक सर्व दोषमात्र का सम्पूर्ण क्षय करने से अनन्तचारित्र-स्थिरता गुण प्रकट हुआ है, और जिनके सदृश सम्पूर्ण संसार में दुसरा कोई व्यक्ति दृष्टिगोचर नहा होता ऐसे निरुपम श्री अरिहंत भगवान को मैं नमस्कारकरता हूँ। तथा कर्म-कलंक से सम्पूर्णतया मुक्त होने अर्थात् दैहिक सम्पूर्ण उपाधि से रहित होने से हमेशा के लिये सहज स्वाभाविक आत्मस्वरुप को सम्प्राप्त हुए और आत्मार्थी भव्यजनों को ऐसा ही स्वभाविक सुख प्राप्त करानेवाले ऐसे सिद्ध परमात्मा को मैं प्रणाम करता हुँ ॥ १ ॥

जो अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और असंगतारूप पाच महाव्रतों का सेवन करते है, ज्ञानाचार, दर्शनाचार, चारित्राचार, तपाचार और वीर्याचाररूप पाच आचारों का पालन करते है, महासागर के सदृश अगाध समतारस से परिपूर्ण है, तथा साधु योग्य सत्तावीश गुणों का सदैव धारण करते है, ईर्या, भाषादिक पाच समिति और मन, वचन, काया की तीन गुप्तियो का तथा चरणसित्तरी (मूल

गुण विषयक ७० भेद) और करणसित्तरी (उत्तर गुण सम्बन्धि ७० भेद) का जो सेवन करते हैं, इसी प्रकार ज्ञान और चारित्र से पूर्ण ऐसे जिनके हृदय में अत्यन्त करुणाभाव का सञ्चार है, अपितु जो मेरुपर्वत समान धीर-निश्चल हैं अर्थात् जो ग्रहण की हुई उत्तम प्रतिज्ञा से जो चलायमान नहीं होते हैं, जो सिंह के समान पराक्रमी हैं, अर्थात् कर्म शत्रुओं का नाश करने में जो केसरीसिंह के सदृश हैं, और सागर के समान गंभीर हैं अर्थात् रत्नाकर जैसे अनेक गुण-रत्नों से परिपूर्ण होनेपर भी अपनी मर्यादा का उल्लंघन न कर यत्नपूर्वक उनका संग्रह रखते हैं। इसी प्रकार वायु के सदृश अप्रतिबंधरूप से एक स्थान से दूसरे स्थान को एकान्त हित के लिए प्रयाण करते रहते हैं इत्यादि साधु योग्य गुणों से अलंकृत होनेसे अपने समागम में आये भव्यजनों को पावन करते हैं। ऐसे जंगम तीर्थरूप मुनिजनों को मन के अत्यन्त प्रेमभाव से मैं प्रणाम करता हूं ॥ २ से ५ ॥

इस प्रकार अभिष्ट देव,गुरु की वन्दनारूप मंगलाचरण कर के अब इस ग्रन्थ में जिस बात का कथन करना है उसका (अभिधेय) उसके प्रयोजन तथा उसके फल को संक्षेप से ग्रन्थकार बतलाते हैं।

विवेचन —जिसमें लाखों बातों का समावेश होसके ऐसी अति कल्याण की-महत्त्व की बात प्रत्येक प्रश्न में आवे ऐसे ११४ प्रश्नों का इस प्रश्नोत्तर नामक ग्रन्थ में मैं बयान करूंगा ॥ ६ ॥

इस प्रश्नोत्तररत्नमाला नामक ग्रन्थ को जो आत्मार्थी स्त्री-पुरुष कंठस्थ करेंगे और अच्छी तरह से मनन करेंगे उनके हृदय में अत्यन्त हितकारी विवेक विचार उत्पन्न होंगे,

जिसमे उनको अपने लिये मोक्षमार्ग बहुत सरल हो जायगा ॥ ७ ॥

सर्वप्रथम ग्रन्थकार प्रश्न समुदाय का वर्णन करते है—

प्रश्न

देव धरम अरु गुरु कहाँ, सुख दुःख ज्ञान अज्ञान ।
ध्यान ध्येय ध्याता कहाँ, कहाँ मान अपमान ॥ १ ॥

जीव अजीव कहो कहाँ, पुण्य पाप कहाँ होय ।
आश्रव सवर निर्जरा, बध मोक्ष कहाँ दोय ॥ २ ॥

हय ज्ञेय पुनि है कहाँ, उपादेय कहाँ होय ।
बोध अबोध विवेक कहाँ, पुनि अविवेक समोय ॥ ३ ॥

कौन चतुर मूरख कवण, राव रक गुणवत ।
जोगी जति कहो कीके, को जग सत महत ॥ ४ ॥

शूरवीर कायर कवण, को पशु मानव देव ।
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य को, कहो शूद्र कहा भेव ॥ ५ ॥

कहाँ अथिर थिर है कहाँ, छिल्लर कहाँ अगाध ।
तप जप सजम है कहाँ, कवण चोर को साध ॥ ६ ॥

अति दुर्जय जगम कहाँ, अधिक कपट कहाँ होय ।
नीच ऊच उत्तम कहाँ, कहो कृपा कर सोय ॥ ७ ॥

अति प्रचड अग्नि कहाँ, को दूरदम मातग ।
विषवेली जग मे कहाँ, मायर प्रबल तुरग ॥ ८ ॥

किणथी डरीए मनेदा, किणथी मलीए धाय।
किणकी सगत गुण वधे, किण सगत पत जाय ॥ ९ ॥
चपला तिम चचल कहाँ, कहाँ अचल कहाँ सार।
पुनि असार वस्तु कहाँ, को जग नरक दुवार ॥ १० ॥
अध बधिर जग मूक को, मात पिता रिपु मित।
पडित मूढ सुखी दुखी, को जगमा है अमीत ॥ ११ ॥
म्होटा भय जग म कहाँ, कहाँ जरा अति घोर।
प्रबल वेदना है कहाँ, कहाँ नक किशोर ॥ १२ ॥
कल्पवृक्ष चिन्तामणि, कामधेनु का कहाय।
चित्रावली है कहाँ, कया साध्या दुख जाय ॥ १३ ॥
चरण नयन मुख कर भुजा, हृदय कठ अरु भाल।
इनका मन्डन है कहा, कहा जग मोटा जाल ॥ १४ ॥
पाप रोग अरु दुखना, क्या कारण से होय।
अशुचि वस्तु जग म कहाँ, कहाँ शुचि कहा होय ॥१५॥
कहा सुधा अरु विष कहाँ कहाँ सग कुसग।
कहा है रग पतग का, कहा मनीठी रग ॥ १६ ॥

११४ प्रश्न सूचक १६ दोहों का अर्थ

देव, धम और गुरु किसको कहना चाहिये? सुख, दुख, ज्ञान, अज्ञान, ध्येय, ध्याता, मान, अपमान, जीव, अजीव, पुण्य, पाप आश्रव, सवर, निजरा, बध मोक्ष, हेय, ज्ञेय, उपादेय बोध, अबोध विरत, अविरत चतुर मूख,

राय, रक, गुणवत, त्यागी, जति, मत, मट्टन, शूरवीर, कायर, पशु, मानव, देव, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अथिर, थिर, छिल्लर, अगाध, तप, जप सजम, चार और साधु किसे कहना चाहिये ? जगत मे अति दुर्जय (दु ख से जीता जानेवाला) कौन है ? अधिक कपट क्या है ? इस प्रकार नीच, ऊच और उत्तम कौन है ? अति आकरा अग्नि कौन ? निरकुश हाथी कौन ? जगतमे (उग्र) विषवेली कैसी ? प्रबल तरग वाला सागर कौनसा ? सदैव किन से डरते रहना चाहिये ? और भग कर शिघ्रतया किन से मिलना चाहिये ? बिजली क सदृश चपल वस्तु कौनसी ? अपितु ससार में अचल, सार और असार वस्तु कौनसी है ? नरक द्वार कौनसा है ? अध, बेहरा, गूगा कौन है ? माता, पिता, शत्रु, मित्र, पडित मूर्ख, सु खी दु खी और भय रहित कौन है ? ससार म सब से बड़ा भय कौनसा है ? अति आकरी जरा कौनसी है ? बहुत आकरी वेदना कौनसी है ? और अत्यन्त वाका घाडा कौनसा है ? कल्पवृक्ष चि तामणि, कामधेनु और चित्रा वेली किसे कहना चाहिये ? दु खमात्र को हटाने का सच्चा उपाय कौनसा है ? कान, आख, मुख, हाथ, भुजा, हृदय, कठ और भाल (ललाट) इन प्रत्येक का भूषण क्या है ? समार में मोटी जाल कौनसी है ! पाप, रोग और दु खो का कारण क्या ? समार में पवित्र और अपवित्र वस्तु कौनसी है ? अमृत और विष कौनसा ? सग और कुसग कैसा ? पतग का रग कौनसा और मजीठ का रग कौनसा ?

इन सब प्रश्न समुदाय का वर्णन किया, अब इन के उत्तर अनुक्रम से बतलाते है ।

---

२८ प्रश्नों का उत्तर निम्न लिखित प्रकार है

देव श्री अरिहत निरागी, दया मूल शुचि धर्म सोभागी।
हित उपदेश गुरु सुसाध, जे धारत गुण अगम अगाध ॥१॥
उदासीनता सुख जगमाही, जन्म मरण सम दुःख कोई नाही।
आत्मबोध ज्ञान हितकार, प्रबल अज्ञान भ्रमण समार ॥२॥
चित्तनिरोध है उत्तम ध्यान, ध्येय वीतरागी भगवान।
ध्याता तासु मुमुक्षु बखान, जे जिनमत तत्त्वारथ जान ॥३॥
लही भव्यता मोटो मान, कवण अभव्य त्रिभुवन अपमान।
चेतन लक्षण कहीए जीव, रहित चेतन जान अजीव ॥४॥
परउपकार पुण्य करि जान, परपीडा त पाप बखान।
आश्रव कर्म आगमन धारे, सवर तास निरोध विचारे ॥ ५ ॥
निर्मल हस अश जहा होय, निर्जरा द्वादशविध तप जोय।
बेद भेद बन्धन दुःखरूप, बध अभाव ते मोक्ष अनूप ॥ ६ ॥
परपरिणति ममतादिक हेय, स्वस्वभाव ज्ञान कर ज्ञेय।
उपादेय आत्म गुण वृद, जाणो भविक महासुखकद ॥ ७ ॥
परम बोध मिथ्यादृक् रोध, मिथ्यादृग् दुःख हन अबोध।
आत्महितचिन्ता सुविवेक, तास विमुख जडता अविवेक ॥८॥

१ देव श्री अरिहत निरागी—राग द्वेष और मोहादिक दोष मात्र से मुक्त हुए सर्वज्ञ, सर्वदर्शी उत्कृष्ट चारित्रवत तथा सर्वशक्तिसंपन्न ऐसे अरिहत भगवान ही देवाधिदेव हैं,

जो सम्पूर्ण अतिशयवत होते हुए भी अमृत तुल्य वचनो से भव्य जनों के त्रिविध (मन वचन और काया सम्बन्धी) ताप को उपशान्त करते हैं ।

२ दया मूल शुचि धर्म सोभागी—किसी का कोई भी अनिष्ट-अहित मन वचन और काया से नहीं करनेरूप और सबों का एकान्त हित करनेरूप सर्व जीवो को सुखदायी प्रिय निपुण दया का तत्त्व जिन म समाया हुआ है ऐसा अहिंसा सयम और तप लक्षण सच्चा धम है ।

३ हित उपदेश गुरु सुसाध, जे धारत गुण अगम अगाध—ज्ञान, वैराग्य, क्षमा, मृदुता, ऋजुतादिक अनेक भले गुणों का स्वय सेवन करते हुए भी जो भव्य जनों क लिये उनक योग्यतानुसार हितोपदेश देने में तत्पर रहेनेवाले ऐसे सुसाधु निर्ग्रंथ पुरुष गुरुपद क योग्य हैं ।

४ उदासीनता सुख जगमाहि—ससार म जीवो की भिन्न भिन्न कर्मो क अनुसार जो विचित्रता प्रतीत होती ह, उनमें लिप्त न होकर ज्ञानदृष्टि द्वारा उनसे परे रह कर स्व स्वरूप म स्थित रहना अर्थात् निज कर्तव्यरूप चारित्र म रमणता करना इसी मे सचे सुख का समावेश है । ससार म दृष्टिगोचर होनेवाली सारी मायिक वस्तुओ मे कतृत्व अभिमान कर उनमे लिप्त होजानेवाले जीव ऐसे सुख से वेनसीब ही रहते है ।

५ जन्म मरण सम दु ख कोई नाही—महादुर्गंधमय पाखाने में किसी को विठाने पर अथवा किसी को अन्याय पूर्वक कैदखाने में डालदेने पर जो दु ख उसे होता है उससे भी बेसुमार दु ख जीव को गर्भावासमे होता है, क्योंकि

गर्भावास में जीव को महादुर्गंधी और परतंत्रता का पूरा ख्याल दिनप्रतिदिन होता रहता है। इससे यह मूर्छित प्राय अवस्था भोगता है और कदाचित् उसमें से भी किसी की अनुकम्पा से मुक्त हो सकता है, अथवा दुःख को कम कर सकता है, किन्तु ऐसा गर्भावास में नहीं हो सकता इतना ही नहीं परन्तु उसमें अति दुर्गंधी और परतंत्रता का पूरा पूरा अनुभव करना पड़ता है। ऐसे गर्भावास से दुःख से भी माता की योनीद्वारा बाहर निकलते हुए जन्मसमय जीव को अत्यन्त दुःख होता है। उस समय दुःख सब के रोंगटे खड़े कर देनेवाला है। इससे भी अनन्ता दुःख जीव को मरणसमय प्रतीत होता है। इसकी सूक्ष्म साक्षी अन्य जीवों का भी उस समय अनुभव करते दुःख को अपनी आखों से देखने पर नजर आती है। यह तो सिर्फ एक समय के दुःख की बात है किन्तु ऐसे अनन्त जन्म मरण के फेरे में जीव घूमता ही रहता है। जब तक जन्म-मरण के बीजभूत, राग द्वेष मोह, अज्ञान प्रमुख दोष को दूर करने को जीव प्रयत्न नहीं करता तब तक ऐसे अनन्त दुःखों में से उसका छुटकारा होना असम्भव है और राग, द्वेषादिक दोषों का निग्रह किया कि तुरन्त ही जन्म-मरण के अनन्त दुःखों का अन्त होगा निश्चय समझ लेना चाहिये।

६ आत्मबोध ज्ञान हितकार—जिससे आत्मा का स्वरूप प्रकट हो आत्मा को हितकारी गुण और अहितकारी दोष का भान हो, जिससे हितकारी वस्तु का ही ग्रहण और अहितकारी वस्तु का त्याग करने का लक्ष्य जगे, वो तत्त्वज्ञान आत्मा को अत्यन्त हितकारी है। संत साधुजनों की यथाविध उपासना कर के यह प्राप्त करने योग्य है इस से विज्ञान-विवेक जागृत होता है। कहा है कि " सो कहिये सो

पूछिये, तामें धरिये रग । चाते मिटे अबोधता, बोधरूप वहे रग॥ " जिसमे राग,द्वेप और मोहादिक का ताप उपशम और उत्तम सयम का सेवन कर सहज शीतलता का अनुभव हो ऐसा आत्मज्ञान ही अत्यन्त हितकारक है।

७ प्रबल अज्ञान भ्रमण ससार---जिस प्रकार गडुसरा विष्टा में रति मानता है, उसका वा ही प्रिय लगता है पर तु दूसरी उत्तम वस्तु प्रिय नहीं लगती उसी प्रकार भवाभिनन्दी जीव को क्षुद्रता, तृष्णा, दीनता, मत्सर, भय, शठता, अज्ञता और स्वच्छदवृत्ति विगरे दोषों के कारण जो दीर्घकाल तक ससार पर्यटन करना पड़ता है वह प्रिय लगता है, परन्तु सद्‌गुणों से जन्म-मरण के भय से मुक्त हो सकते हैं उनका प्रिय नहीं लगना भी प्रबल अज्ञानता का ही कारण है।

८ चित्तनिरोध ते उत्तम ध्यानः---जब तक जीव का पच विषयादिक प्रिय हैं तब तक चित्त का प्रवाह (व्यापार) उसी दिशा मे बहता रहता है। आत्मा को अन्त मे अनर्थ कारी दिशा मे बहते मन के प्रवाह को रोक कर एकान्त हित कारी दिशा मे उस प्रवाह को लगाना-लगाने का प्रयत्न करना उत्तम ध्यान कहलाता है। आर्त्तध्यान और रौद्र ध्यान के कारणों को टालकर धर्मध्यान और शुक्ल ध्यान के कारणों के सेवन करने का आदर करना ही आत्मा के लिये एकान्त हितकारी है। चित्त का वेग विषयादिक मे बढ़ता रहे ऐसे बुरे कारणों के सेवन से वारवार सक्लेश पैदा होता है। इसका सम्यग् विचार कर उन बुरे कारणों से होनेवाले सक्लेश को रोकने के लिये अरिहतादिक पदों का स्वरूप समझ कर उनमे मन को लगाना और उसीमे तल्लीन होजाना ही आत्मा का एकान्त हितकारी है।—

चार भावनाओं का अन्तःकरण में आश्रय ग्रहण कर स्वपर हित के लिये प्रवर्तन करना यह ही सच्चा पुण्य का मार्ग है। पूर्व महापुरुषोंने भी इसी को पुण्यमार्ग माना है और उपदेश किया है। स्वपर की उन्नति चाहनेवाले को इसी ही मार्ग का अवलम्बन करना योग्य है।

१६ परपीडा से पाप बंधन—क्रोधसे, मानसे, माया से या लोभ से राग-द्वेष के वशीभूत होकर, आत्मा का निष्कषाय-निर्मल स्वभाव भूल कर, परभाव में पड़ कर "सब जीवों को आत्म समान समझना" इस महावाक्य को भूला कर परजीवों को यथायोग्य सहायता देने के स्थान में उलटी पीड़ा पहुचाने निमित्त मन से, वचन से, कायासे प्रवृत्ति करना, कराना या अनुमोदन करना इसके समान दूसरा पाप-अन्यायाचरण क्या हो सकता है? परभव में जीव को पाप के निन्द्य विपाक भोगने पड़ते हैं। पापाचरण से ही जीव को नरक तिर्यंच गति में कठिन दुःख की यातना सहनी पड़ती है। इसीसे भवभीरु जन ऐसे पापाचरण से सदैव दूर रहते हैं। सब को आत्मवत् समझ कर किसी भी जीव को किसी भी प्रकार का दुःख हो ऐसा कार्य कभी भी न तो स्वयं करते हैं, न कराते हैं। जो बात खुद को प्रतिकूल दुःखकारी जान पड़े उसे दूसरों पर नहीं अजमाना चाहिये। शान्त चित्त से यदि दूसरों की स्थिति का उचित विचार कर जाय तो उसे दुःख पहुचाने की कभी इच्छा हो ही नहीं सकती। बिना विवेक के जीव मिथ्या अहंता और ममता में बेभान होकर दूसरे को दुःख पहुचाने के लिये उद्यत होजाता है और विवेकद्वारा स्वपर का यथार्थ भान हो जाने पर वह स्वपर के अहितकारी मार्ग से पीछा हठ

जाता है। क्षमावत विवेकी जीव ही अहिंसा धर्म का यथार्थ पालन कर सकता है।

१७. आश्रव कर्म आगमन धारे—जिसमें नये नये कर्म आकर आत्मा में मिले अर्थात् आत्मा के साथ शुभाशुभ कर्म का मिश्रण होने का जो कारण है उसे शास्त्र में आश्रव कहते हैं। इन्द्रियों के विषयों का सेवन, क्रोधादिक कषाय के वश होना, अविरतपन से रहना, मन, वचन और काया के विचित्र व्यापार करना, और नवतत्व प्रकरण में कथित पचीश प्रकार की क्रिया का सेवन करना इनसे शुभाशुभ कर्मों का आवागमन होता है।

१८ सवर तास निरोध विचारे—उपरोक्त आश्रव को अटकाने अर्थात् ऊपर वतलाई हुई विविध करणी द्वारा आत्मा के साथ मिश्रण होनेवाले शुभाशुभ कर्म को रोकना सम्वर कहलाता है। समिति (सम्यक् प्रवर्तन), गुप्ति (मन, वचन और काया का गोपन), परिसह (अनुकूल या प्रतिकूल उपसर्गादिक) और क्षमादिक दस महाशिक्षा का पालन करना, द्वादश भावना और सामायिकादिक चारित्रद्वारा पूर्वोक्त आश्रव टाले जा सकते हैं।

१९ निर्मल हंस अश जहा होय, निर्जरा द्वादशविध तप जोय—जैसे हस क्षीर-नीर को पृथक् पृथक् कर सकता है, उसी प्रकार जिसके घट में निर्मल ज्ञान-वैराग्य प्रकट हुआ है वह बाह्य और अभ्यतर तप द्वारा निर्जरा-पूर्वभव के संचित कर्म का क्षय कर सकता है। खानपान विना निराहार रहना, आहार में कमी करना, नियमित रूप से

खानपान वगर करना, नाना प्रकार के रस का त्याग करना, समझकर स्वाधीनरूप से शीत, तापादिक का सहना, और नाना प्रकार के आसन जप प्रमुख से देह का दमन करना, ये सब बाह्य तपरूप हैं। यह बाह्य तप उत्तम लक्षण से किया जावे तो इससे अभ्यन्तर तप की पुष्टि होती है। जाणता अजाणता गुप्त या प्रकटरूप से किये पाप की निष्कपटरूप से गुरु के समीप शुद्धि करना, गुणीजनों का बहुमान करना, सद्गुणी की सेवा-चाकरी करना, अभिनव शास्त्र का पठनपाठनादिक करना, अरिहंतादिक पद का स्वरूप समझ कर उसमें अपनी वृत्ति स्थिर करना और देहमूर्च्छा का त्याग कर परमात्मस्वरूप में तल्लीन होजाना ये अभ्यन्तर तप कहे जाते हैं। समतापूर्वक शास्त्र, आज्ञानुसार पूर्वोक्त तप करने से अनेक जन्म के संचित कठिन कर्म भी क्षय होजाते हैं। अतः मोक्षार्थी जनों को आत्मविशुद्धि करने निमित्त उक्त उभय प्रकार के तप अवश्य सेवना योग्य है। तीर्थंकरोंने भी उत्तम तप का आश्रय लिया है।

२० चदभेद बंधन दुःखरूप—चउभेद अर्थात् चार भेदवाला बंधन (बंध) दुःखदायक ही है। परमार्थ ऐसा है कि नवतत्त्व में अनुक्रम से कथित बंध चार प्रकार का है। वह मोक्ष का विरोधी होने से दुःखदायक ही है। १ प्रकृतिबंध, २ स्थितिबंध, ३ रसबन्ध और ४ प्रदेशबंध। आत्मा के ज्ञानादिक गुण को आवरने का स्वभाववाला प्रकृतिबन्ध, दीर्घ या ह्रस्व काल की स्थिति का निश्चय करनेवाला स्थितिबंध, १-२-३-४ ठाणियों अथवा तीव्र मंदादिक शुभाशुभ रस जो विपाककाल में वेदना पडे वह रसबंध और

इन तीनों के समहरूप जो कर्म के प्रदेश का संचय होना है वह प्रदेशबन्ध। ये कर्मबन्ध शुभ तथा अशुभ दोनों प्रकार के हो सकते हैं। इसका विशेष अधिकार कर्मग्रन्थादिक से जाना जा सकता है। यह शुभ बन्ध भी स्वर्ण की बेड़ी के सदृश और अशुभ बन्ध लोहे की बेड़ी के सदृश है। इन दोनों प्रकार के बन्धों को भारभूत-दुखदाई समझकर मुमुक्षु को त्याग करने योग्य हैं।

२१ बंध अभाव ते मोक्ष अनूप—मिथ्यात्व, अविरति कषाय योग प्रमुख कषाय के सामान्य हेतु हैं और इनके विशेष हेतु भी कर्मग्रन्थ में बतलाये गये हैं। उनका लक्ष्य रखकर उन बन्ध हेतुओं से बचते रहने से आत्मा अनुक्रम से अनुपम ऐसे मोक्षसुख का अधिकारी हो सकता है। राग-द्वेष प्रमुख भावकर्म हैं अर्थात् ये कर्मबन्ध को बहुत पुष्ट करते रहते हैं। इससे आत्मा स्वस्वरूप से च्युत-भ्रष्ट होकर परभाव में ही खुब लिप्त रहती है और ऐसा करने से संसारसंतति की वृद्धि होती रहती है। वट के बीज के समान उनका अन्त नहीं आ सकता है, परन्तु यदि राग-द्वेष प्रमुख पोषक पदार्थ नहीं मिले तो उसका तुरन्त ही अंत होजाता है। इसलिये तत्त्वज्ञानी अध्यात्मी पुरुष राग-द्वेषादि का ही निर्मूल करने का प्रयत्न करते हैं।

२२. परपरिणति ममतादिक हेय—अपनी आत्मा को अच्छी तरह से पहचान लेना और उसमें जो अनन्त शक्ति सामर्थ्य समाया हुआ है उसकी जितनी दृढ प्रतीति हो ऐसे सर्वज्ञ वचन या वीतराग भगवान् की परम तत्त्वबोधक प्रतिमा का अन्तर लक्ष्य से आलम्बन लेना और उसमें ही अर्थात् स्वस्वरूप में ही रमण करना ऐसी प्रवृत्ति आत्मा को

अत्यन्त हितकारक है। परन्तु ऐसी आत्मपरिणति तो पुद्गलिक वस्तु में अनादि अनन्तकाल से लगी हुई प्रतिममता को छोड़ने पर ही जागृत हो सकती है। अतः आत्मार्थी जनों को ऐसी पौद्गलिक प्रीति छोड़कर आत्मा के अंतरंग ज्ञानादिक गुणों से प्रीति जोड़ना योग्य है। जब तक जीव नाशवंत परवस्तुओं में ममता बुद्धि रखता है तब तक चाहे जितना काया कष्ट सहे फिर भी वह उसकी आत्मा के लिये हितकारक सिद्ध नहीं हो सकता, किन्तु ममता बुद्धि के नष्ट होते ही शीघ्र ही उसकी सकल करणी उसकी आत्मा के लिये एकान्त हितकारक हो जाती है। अतः मुमुक्षु जीवों को परवस्तुओं पर से ममता बुद्धि को हटाकर आत्मा के स्वाभाविक सद्गुणों में ही ममताबुद्धि रखना उचित है और यह ही कर्त्तव्य है।

२३ स्वपरभाव ज्ञान कर ज्ञेय—स्व अर्थात् आत्म द्रव्य और पर अर्थात् आत्मा सिवाय अन्य द्रव्य इनका निश्चय प्रकार यथार्थ ज्ञान हो तब तक हो अपनी शक्तिभर गुरुगम अभ्यास करना उचित है। आत्मा, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकाय, पुद्गल और काल ये छः द्रव्य उनके गुणपर्याययुक्त होते हैं। इनका विशेष अधिकार नव तत्त्वादिक ग्रंथों में पढ़िये। आत्मा चेतनयुक्त चेतन द्रव्य है जब कि शेष सब चेतन्य रहित जड़ द्रव्य हैं। उनको उनके गुणपर्याय युक्त अच्छी तरह से समझकर आत्मा के अनुपयोगी ऐसे पुद्गल प्रमुख परद्रव्यों से निवृत्त होना चाहिये। ज्ञेय अर्थात् जानने योग्य सब द्रव्यों को जानकर तजने योग्य को तजना और आदरने योग्य को आदरना, यह ही उत्तम विवेक का फल है। शेष तोते के सदृश केवल मुखपाठ मात्र से तो आत्मा का, कहिये वरना वैसा नहीं।

२४ उपादेय आतमगुण वृंद, जाणो भविक महा सुख

कंद—आत्मा के अनन्त गुणों का वृन्द अर्थात् समुदाय यह ही उपादेय अर्थात् आदरने-आराधने योग्य है । और यह ही आत्मा के लिये परम सुखकारी है । स्वगुणवृन्द की उपेक्षा कर और आत्मगुण के विरोधी अवगुणों का पोषण कर जीव अपने आपका स्वयं ही शत्रु बनता है । इसी से उसे संसारचक्र में अनन्तकाल पर्यन्त भटकना पड़ता है । ऐसी महाखेदकारक और गंभीर भूल सुधारे बिना उसका छुटकारा होना अशक्य है । उसके बिना वह स्वयं के आत्मा के ही सत्तागत रहे अनन्त सुख का आस्वाद-अनुभव नहीं कर सकता । अनन्तकाल से चली आती अपनी इस भूल का सुधार कर स्वदोष मात्र को जड़ से उखाड़ फेंकने का यत्न करना अत्यन्त जरूरी है कि जिससे आत्मा के सत्तागत सकल गुणवृन्द आसानी से जागृत होकर प्रकाशित हो सके ।

२५. परमबोध मिथ्यादृगरोध—मिथ्यादृग अर्थात् मिथ्यात्व-विपर्यय-विपरीत वासना, तत्त्व में अतत्त्वबुद्धि और अतत्त्व में तत्त्वबुद्धि, गुण में दोषबुद्धि और दोष में गुणबुद्धि, हित में अहितबुद्धि और अहित में हितबुद्धि, सुदेव में कुदेवबुद्धि और कुदेव में सुदेवबुद्धि, सुगुरु में कुगुरुबुद्धि और कुगुरु में सुगुरुबुद्धि, इसी प्रकार सुधर्म में कुधर्मबुद्धि और कुधर्म में सुधर्मबुद्धि ऐसी मिथ्यामति ही मिथ्यात्व कहलाता है । इसका रोध अर्थात् रोक करना ही परम बोध है । उपर लिखित मिथ्यात्व अनादि कुसंग के योग से उत्पन्न हुआ है । उसको रोकने के लिये आत्मार्थी जनों को ... प्राप्त करना उचित है । महासमर्थ ज्ञानी पुरुषों ... पाती वचनों पर पूर्ण विश्वास किये बिना वह

रोग मिटना कठिन है और बिना इसके मिटे अनन्त अव्याबाध अक्षयसुख मिलना भी असम्भव है।

२६ मिथ्यात्वजन्य दुःख हत अबोध—जिससे मिथ्यात्वजन्य अनन्त अपार दुःख पैदा हो वह ही अबोध या अज्ञान है। मिथ्यात्व यह महाशल्य, महाविष, महाव्याधि और महादुःखरूप है। उसको तथा उसकी महान व्यथा को जो न मिटा सके उसे ज्ञान नहीं किन्तु अज्ञान ही समझना चाहिये। जो स्वयं ही पुष्ट मिथ्यामति एवं मिथ्यावासना से भरे हुए हैं वे बेचारे दूसरों के मिथ्यात्व को क्योंकर मिटा सकते हैं? जो स्वयं ही भवोदधि में अनेकशः डूबते हों वे दूसरों को कैसे तार सकते हैं। जिनको खुद को भी सम्यग् दर्शन सम्यक्त्व प्रकट नहीं हुआ वे दूसरे अर्थीजनों को किस प्रकार सम्यग्दर्शन प्रकटा सकते हैं? जो स्वयं ही निरन्तर निर्धन दुःखी स्थिति में दुःख भोगते रहते हैं वे दूसरों को शाश्वत सधन सुखी स्थिति किस प्रकार प्राप्त करा सकते हैं? अतः जिसकी मिथ्यावासना दूर करने की अन्तःकरण से इच्छा हो उसको ऐसे समर्थ निष्पक्षपाती संत सुसाधुजनों की हितशिक्षा मानकर, उसपर मनन कर, आचार विचार में अत्यन्त प्रयत्न करना चाहिये। यह ही आत्मा के लिये एकान्त हितकारी मार्ग है और यह ही उपादेय है।

२७ आत्महित चिन्ता सुविवेक—जिसमें आत्मा का हित कल्याण हो सके उसका हृदय में सदैव चिन्तवन (लक्ष्य) बना रहे इसे ही सुविवेक अर्थात् सच्चा विवेक कहते हैं। शेष विवेक तो केवल कृत्रिम या निरर्थक है। आत्मा क्या वस्तु है? इसका स्वरूप क्या है? इसके क्या गुण हैं? इसकी शक्ति कितनी है? उस पर किस प्रकार आवरण आ

गया है ? वह किस प्रकार प्रकट हो सकती है ? उसमें अन्तरायभूत कौन है ? वह अन्तराय क्यों कर दूर हो सकता है ? उसके साधन कौन कौनसे हैं ? उन साधनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये ? यह मनुष्यभव कितना अमूल्य है ? इसको किस प्रकार निरर्थक खो रहे हैं इत्यादि आत्मा सम्बन्धी चिंतवन के साथ साथ अब विशेषतया जागृत होना बहुत जरूरी है। जिसका आत्मा का अनुभव हुआ है ऐसे सतजनो की सेवा भक्ति बहुमान करना बहुत ही आवश्यक है। स्वहित कार्य में गफलत करने से जीव को अबतक अनेकों यातनाएं सहनी पड़ी है और भविष्य में भी सहनी पड़ेगी, अत अब और अधिक स्वहित साधन की उपेक्षा न कर जैसे बने वैसे जल्दी उत्साहपूर्वक एवं प्रेम से सत्संगति कर स्वहित साधन का पूरा लक्ष्य रखना चाहिये। इसमें गफलत करने से बड़े भारी दुःख की सभावना है, क्योंकि स्वहित साधने के लिये अन्तर हृदयरूप सुविवेक प्रकट होना जीव के लिये अत्यन्त दुष्कर है।

२८. तास विमुख जड़ता अविवेक–उक्त प्रकार का आत्मलक्ष्य छोड़ कर केवल जड़ ऐसी पौद्गलिक वस्तुओं में ही प्रीति रखना, उसी में निमग्न हो जाना इस के उपरान्त दूसरा कोइ कर्त्तव्य अवशिष्ट (शेष) न जानना, खान-पान, ऐश-आराम करना यह ही इस दुनिया में सार वस्तु है और इसी को प्राप्त करने का अहर्निश उद्यम करना ही कर्तव्य है। ऐसे ऐकान्त अज्ञान गर्भित कुविचार ही अविवेक है। ऐसे अविवेक से ही मिथ्यावासना की वृद्धि होती है और इसीसे जीव को ससारचक्र में भ्रमण करना पड़ता है। जन्म, जरा, मृत्यु, [illegible] ...धि-व्याधि और सयोग-वियोग

उस अनन्त दुःख दावानल में जला ही करता है और ऐसा होने पर भी मोह-मदिरा के प्रबल वश विकार में वह अपने आप को सुखी प्रतीत करता है अथवा ऐसे ही कल्पित क्षणिक सुख की आशा रखता है। ऐसे अयोग्य जीव का कल्याण कैसे हो सकता है?

२० से ५७ तक २९ प्रश्नों का उत्तर

परभव साधक चतुर कहावे, मूरख जे ते बंध बढ़ावे ।
त्यागी अचल राज पद पावे, जे लोभी ते रंक कहावे ॥ ९॥

उत्तम गुणरागी गुणवंत, जे नर लहत भवोदधि अंत ।
जोग जस ममता नहिं रति, मन इन्द्रि जीते ते जति ॥१०॥

समता रस सायर सो संत, तजत मान ते पुरुष महंत ।
सुरवीर जे कंदर्प वारे, कायर काम-आणा सिर धारे ॥११॥

अविवेकी नर पशु समान, मानव जस घट आतम ज्ञान ।
दिव्य दृष्टि धारी जिनदेव, करता तास इन्द्रादिक सेव ॥१२॥

ब्राह्मण ते जे ब्रह्म पिछाणे, क्षत्री कर्म-रिपु वश आणे ।
वैश्य हानि वृद्धि जे लखे, शुद्र भक्ष अभक्ष जे भखे ॥१३॥

अथिर रूप जाणो संसार, थिर एक जिन धर्म हितकार ।
इन्द्रि सुख छिल्लर जल जाणो, श्रमण अतिंद्रि अगाध वखाणो ॥१४॥

इच्छारोधन तप मनोहार, जप उत्तम जग में नवकार ।
संजम आतम थिरता भाव, भवसायर तरवा को नाव ॥१५॥

छती शक्ति गोपवे ते चोर, शिवसाधक ते साध किशोर।
अति दुर्जय मनकी गति जोय, अधिक कपट नारीमे होय॥१६॥

२९. परभव साधक चतुर कहावे—बालक को स्तनपान की सहज वासना परभव की सिद्धि प्राप्त कराती है। उस और उसके सदृश अनेक पुरावा से परभव की प्रतीति कर के इस क्षणिक देह का छोड़ने के पश्चात् जो परभव में खुद को अमुक प्रयाण करना है उसके लिये पहिले से ही शुभ साधन कर रखने के लिये तैयार रहे उसी को सच्चा चतुर समझना चाहिये, क्योंकि वह अपनी चतुराई का सदुपयोग अपने हितसाधन में करता है। अपितु कितने ही मुग्धजन तो लोकरंजन करने के लिये ही स्वचतुराई बतलाते हैं किन्तु वह उसका सदुपयोग न होकर दुरुपयोग है।

३० मूरख जे ते बन्ध वढावे—मिथ्यात्व, अविरति, कषाय और योग, दुःप्रणिधान के राग-द्वेषादिक जिनके कारण जीव विविध कर्मबन्धन कर संसारचक्र में फिरता रहता है उन आत्मगुणों के विरोधी दोषों का सेवन करनेवाला और आत्मगुणों का नाश करनेवाला [illegible] मूर्ख है। बुद्धि प्राप्त कर तत्त्व का विचार करना चाहिये। इस महावाक्य के गूढार्थ का न समझ कर [illegible] विरुद्ध उपयोग करनेवाला दुर्बुद्धि विवेकहीन मूर्ख ही [illegible] है। दुर्लभ मानव देह को प्राप्त कर वीतरागदर्शित [illegible] का पालन करना इस महावाक्य की [illegible] पर तनिक ऐसे विषयसुखों में ही [illegible] मूर्खता है। [illegible] सुपात्रदान [illegible]

उठाना इस महावाक्य का मर्म भूल कर प्राप्त की हुई लक्ष्मी का केवल ऐश-आराम में ही उड़ा देना अथवा कृपणता दोष से उस पर खोटी ममता बुद्धि रखकर उसका कुछ भी सदुपयोग न करना इसे भी मूर्खता न कहें तो और क्या? और जिह्वा पाकर दूसरों से प्रीति उत्पन्न हो ऐसे प्रिय एवं पथ्यवचन बोलना इस महावाक्य को भूला कर जैसे तैसे बकवाद करते रहना यह उन्मत्तता नहीं तो और क्या? इन ऊपर लिखे महावाक्य में ही बहुधा सब सार का समावेश है। जो इनका सार समझ कर उसके अनुसार व्यवहार करते हैं उनको संसारचक्र में अधिक काल तक नहीं भटकना पड़ता है। तत्त्व रहस्य समझ कर, तत्त्वश्रद्धा निश्चल रख कर जो तत्त्वरमणता करते हैं, अर्थात् जड़ चेतन को अच्छी प्रकार समझ कर स्वचेतन द्रव्य स्थित अनन्त अगाध शक्ति-सामर्थ्य की दृढ़ प्रतीति कर जो स्वआत्मा में ही सत्तागत रहनेवाली अनन्त अपार शक्ति को प्रकट करने की पवित्र बुद्धि से वीतराग वचनानुसार प्रवृत्ति करते हैं उन भाग्यशाली भव्यजनों को अधिक भवभ्रमण नहीं करना पड़ता। किन्तु ऊपर लिखी रीति के विपरीत अपनी इच्छानुसार यश कीर्ति की इच्छा से या गतानुगतिकता से दूसरे किसी प्रकार के बदले की इच्छा से दानादिक धर्मक्रिया करते हैं वे मूर्खजन आत्महित नहीं साध सकते, अतः मोक्षार्थीजनों को यदि कोई धर्म अनुष्ठान करना हो तो केवल आत्मकल्याण के लिये ही करना चाहिये, क्योंकि ऐसे पवित्र आत्मलक्ष्य से आत्मा निर्मल होती है और विपरीत लक्ष्य से आत्मा मलिन हो जाती है ऐसा समझ कर विवेकबुद्धि द्वारा विचार कर स्वहित आदरना चाहिये।

३१ त्यागी अचल राज पद पावे—सद् विवेकद्वारा तत्वातत्व का निश्चय कर जो सत्पुरुष तजने योग्य को तज देते हैं और आदरने योग्य को आदर लेते है। वे अन्त में अविचल मोक्ष पदवी को प्राप्त करते है। जिन कारणो के सेवन से जीव को नाहक भवभ्रमण कर अन्तदु ख सहने पड़ते है वे सब कारण त्याज्य हैं और जिन कारणों के सेवन से जीव सर्व कर्म बन्धनो से मुक्त हो कर अन्त मे परमपद को प्राप्त करते है वे ग्रहण करने योग्य है। अर्थात् सर्व पापस्थान का समझ कर परित्याग करने योग्य है और वीतराग सर्वज्ञ कथित सब गुणस्थान अनुक्रम से ग्रहण करने योग्य है। इस प्रकार विवेकयुक्त त्याग वैराग्य को सेवन करनेवाले अनुक्रम से अक्षयसुख को भोग सकते हैं। अपने अपने अधिकारानुसार धर्म साधन कर अनुक्रम से ऊंची सिढ़ी पर चढ़नेवाले सुखपूर्वक स्वउन्नति का साधकर अक्षय अवाधित सुख को प्राप्त कर सकते हैं।

३२. जे लोभी ते रंक कहावे—यथायोग्य भोगसामग्री के प्राप्त होने पर भी जो लोभान्ध होकर अधिकाधिक की तृष्णा करते रहते है वे ही सचमुच दीन-दु खी हैं और प्राप्त सामग्री में सन्तुष्ट रह कर जो प्रसन्नतापूर्वक परभव के लिये सत् साधन का सेवन करने का उद्यागरत रहते हैं वे ही सचमुच सुखी है। "न तृष्णाया परा व्याधि, न तोषात् परम सुखम्' यह महावाक्य उपरोक्त बात का समर्थक है। ऐसा समझ कर समझदार व्यक्ति को सतोषवृत्ति धारण करना चाहिये।

३३ उत्तम गुणरागी गुणवंत, जे नर लहत भवोदधि अन्त—जो स्वयं सद्गुणी होते हुए भी दूसरे सद्गुणी का रागी होता है वह पुरुष शिघ्र ही ससार का अन्त पा सकता

सुख शाकिनी, निरममता अनुकूल, ममता शिर प्रतिकूल है, निरममता अनुकूल ॥ '

३५ मन इन्द्रि जीते ते जति—मन को और इन्द्रिय वर्ग का वश मे कर वीतराग परमात्मा द्वारा आदर्शित दश शिक्षा को अच्छी प्रकार समझ कर जो आराधना करते है वे ही सच यति है और इसके विपरीत आचरण कर अर्थात् मन और इन्द्रियो को स्वतंत्र छोड कर जो केवल स्वच्छन्दपन से आज्ञा विरुद्ध आचरण करते हैं वे तो केवल यति नाम का कलंकित करनेवाले है यह सच समझना। जो उत्तम प्रकार की दश शिक्षा सर्वज्ञ भगवानने आत्मा के एकान्त हित के लिये फरमाई है वे इस प्रकार हैं—

१. क्षमागुण धारण कर सहनशील बनना २ मृदुता—कोमलता धारण कर सद्गुणी प्रत्ये नम्रता धारण करना ३. ऋजुता अर्थात् सरलता धारण कर निष्कपट वृत्ति रखना ४ लाभ छोडकर संतोषवृत्ति रखना ५ यथाशक्ति बाह्य अभ्यंतर तप द्वारा आत्मविशुद्धि करना ६ संयम गुण द्वारा आत्मनिग्रह करना और सब जंतुओ को आत्म समान समझ कर किसी के प्रति प्रतिकूल आचरण कदापि नहीं करना ७ प्रिय और पथ्य अर्थात् हितकारी सत्य भाषण करना ८. अन्यायाचरण छोडकर प्रमाणिकपन से अर्थात् शुद्ध अंत करण से व्यवहार करना ९ ममतादिक परिग्रह को अनर्थरूप समझ कर-निर्धारीत कर निर्ममत्वपन-निःस्पृहपन धारण करना १० मन, वचन और काया की पवित्रता कायम रख कर चाहे जैसे विषयभोग से विरक्त रहना। उक्त दश महा शिक्षा को यथार्थ रीति से अनुसरण करनेवाले यति जगत

है। जो स्वयं गुणी हो कर दूसरे के सद्गुणों को सहन नहीं कर सकता और इसलिये उसके ऊपर अकृत्रिम प्रेम रखने के स्थान में द्वेष ईर्षा या मत्सर धारण करता है वह स्वयं स्वगुण से च्युत हो कर भव अटवी में ही भटकता रहता है। अर्थात् द्वेष दोष में अन्य गुणों का भी नाश हो जाता है और उत्तम गुणराग से गुणहीन भी उन्नति को प्राप्त करता है। श्रीमद् यशोविजयजी उपाध्यायने १८ पापस्थानक की सज्झाय में द्वेष की सज्झाय में द्वेष दोष से होनेवाली महा हानि और गुणराग से होनेवाला एकान्त आत्मलाभ का भली भांति वर्णन किया है अतः उससे उस सम्बन्ध में विशेष मनन कर कृष्ण वासुदेव के समान सद्गुणग्राही बनने का प्रयत्न करना उचित है।

३४ जोगी जस ममता नहीं रति जिस का रजमात्र भी परपुद्गल वस्तु में ममता नहीं होती वह ही सच्चा योगी है। उत्तम प्रकार के योग से जिसने ममता का नाश कर दिया है वह ही मोक्ष का अधिकारी हो सकता है। ममता मूर्च्छा ही सचमुच परिग्रहरूप है और परिग्रह से उन्मत्त हुए बेचारे जीवों की केवल दुर्दशा ही होती है। तिस पर भी जो साधुवेष धारण कर परिग्रहता धारण करते हैं उनकी तो सवत्र महा विडम्बना होती है। क्योंकि वे साधु वेष में जगत को ठगते हैं अर्थात् धमठग बन जगत को ठगते हैं और सर्वज्ञ भगवान की पवित्र आज्ञा का भंग करते हैं। सर्वज्ञ भगवान ने साधु को द्रव्य भाव से निग्रन्थपन धारण करने का आदेश दिया है। द्रव्य से स्वर्ण आदि और भाव से मूर्छा का परित्याग करना भगवानने फरमाया है। उस प्रकार प्रतिज्ञा करने पर भी पुनः प्रतिज्ञा भ्रष्ट हो कर ममता धारण करना अत्यन्त अनुचित है। कहा भी है कि " ममता थिर

कर चुके हे वे ता कभी भी अभिमान नहीं करते, अपितु अभिमान छाड़कर नम्रता गुण की प्राप्ति से ही पूर्णता प्राप्त हाती है और जा अपूर्ण होने पर भी अभिमान-मिथ्या अभिमान करते हे उनको पूर्णता प्राप्त हो ही नहीं सकती, अपितु थाडी बहुत प्राप्त की हुई पूर्णता भी नष्ट हा जाती है । अत सब मे श्रेष्ठ बात यह है कि जिस जिस प्रकार गुण की वृद्धि हाती जाय वैसे ही वैसे नम्रता की भी वृद्धि होनी चाहिये। जिस जिस प्रकार नम्रता में वृद्धि होगी वैसे ही गुणवृद्धि म गति शीघ्रतया होगी और जैसे नम्रता मे त्रुटी हागी वैसा ही गुणवृद्धि मे भी कमी होती जायगी " लघुता तहा प्रभुता " " और " प्रभुता से प्रभु दूर " ऐसा नियम है । इसीसे रावण और दुर्योधन जसों का भी बेहाल हुआ और रामचन्द्र तथा पाडवों का अभ्युदय हुआ ।

३८. शूरवीर जो कन्दर्प वारे—जो कामविकार का निवारण कर और विषयवासनाओं को निर्मूल करे वे ही सचमुच शूरवीर अथात् बहादुर हे और जा कामविकार के वशीभूत होकर स्वपरहित से वचित रहता है वह ही डरपोक या कायर है । लखों पुरुषों का सामना कर रण म झूझनेवाले अनेकों सुभट होते हे, परन्तु एक अबळा-स्त्री के नेत्र कटाक्ष को वे भा सहन नहीं कर सकते, स्त्री के सामने केवल कायर बन जाते हे । अपितु कामविकार से अन्धे होकर अधे बन जाते हैं । अपनी मर्यादा से मुह मोड़ कर जहा तहा भटकते रहते हैं और अनेक स्थानों पर मार-भर्त्सना एव अपमान के शिकार बनते हे तथा अन्त म मलिन वासना से मर कर अन्त नीच गति मे उत्पन्न होते हैं । अत प्रत्येक स्त्री-पुरुष को कामविकार को वश मे कर

के लिये महा आशीर्वादरूप है, और व परम पवित्र मार्ग का उल्लंघन कर केवल आपमति में स्वच्छन्दपन से फिरने वाले यति तो केवल जगत में श्रापरूप ही हैं।

३६ ममता रस सायर सो संत--राग, द्वेष और मोह जन्य ममतादिक विचारों को छोड़कर जो सदा समता रस में ही लीन रहते हैं वे ही सचमुच संत पुरुष हैं ऐसे ममतावंत साधु सचमुच विश्ववंद्य हैं। संसार में ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है जिस का उनकी उपमा दी जा सके, अतः ऐसे समता वंत संत साधु जन उपमातीत कहलाते हैं। ज्ञानसार में कहा है कि "जिसका समता रस स्वयंभूरमण समुद्र की बाधा करता है और निरंतर वृद्धि प्राप्त करता जाता है ऐसे मुनीश्वरों की उपमा योग्य इस चराचर जगत में कोई भी वस्तु दृष्टिगोचर नहीं होती" तिस पर भी जो चन्द्र, सूर्य, सागर, मेरु प्रमुख पदार्थों की जो उपमा दी जाती है उसको एक-देशीय समझना चाहिये।

३७ तनत मान ते पुरुष महन्त--जो मान मनुष्यों में सामान्य नियमानुसार दृष्टिगोचर होता है और जिसके कारण जीवों को बहुधा अनेकों कष्टों का सामना करना पड़ता है तथा जिसके परिणामस्वरूप नरकादि दुर्गति में भी जाना पड़ता है उस दुःखदायी मान-अभिमान को जो छोड़ देता है वह ही बड़ा महन्त पुरुष है। अभिमान त्याग का उपाय नम्रता है। जब तक हम पूर्णता प्राप्त न करलें तब तक अभिमान क्या कर कर? तथा पूर्णता प्राप्त कर लेनेवाले को भी अभिमान करने का क्या आवश्यकता है? अर्थात् पूर्ण एवं अपूर्ण के अभिमान करने के लिये कोई कारण ही नहीं रहता। तिस पर भी जो तत्व से पूर्णता प्राप्त

कर चुके हैं वे तो कभी भी अभिमान नहीं करते, अपितु अभिमान छोड़कर नम्रता गुण की प्राप्ति से ही पूर्णता प्राप्त होती है और जो अपूर्ण होने पर भी अभिमान-मिथ्या अभिमान करते हैं उनको पूर्णता प्राप्त हो ही नहीं सकती, अपितु थोड़ी बहुत प्राप्त की हुई पूर्णता भी नष्ट हो जाती है। अतः सब से श्रेष्ठ बात यह है कि जिस जिस प्रकार गुण की वृद्धि होती जाय वैसे ही वैसे नम्रता की भी वृद्धि होनी चाहिये। जिस जिस प्रकार नम्रता में वृद्धि होगी वैसे ही गुणवृद्धि में गति शीघ्रतया होगी और जैसे नम्रता में त्रुटी होगी वैसा ही गुणवृद्धि में भी कमी होती जायगी " लघुता तहां प्रभुता " " और " प्रभुता से प्रभु दूर " ऐसा नियम है। इसीसे रावण और दुर्योधन जसों का भी बेहाल हुआ और रामचन्द्र तथा पाडवों का अभ्युदय हुआ।

२८. शूरवीर जो कन्द्रप मारे—जो कामविकार का निवारण करे और विषयवासनाओं का निर्मूल करे वे ही सचमुच शूरवीर अर्थात् बहादुर हैं और जो कामविकार के वशीभूत होकर स्वपरहित से वंचित रहता है वह ही डरपोक या कायर है। लाखों पुरुषों का सामना कर रण में झूझनेवाले अनेकों सुभट होते हैं, परन्तु एक अबला-स्त्री के नेत्र कटाक्ष को वे भी सहन नहीं कर सकते, स्त्री के सामने केवल कायर बन जाते हैं। अपितु कामविकार से अन्धे होकर अंधे बन जाते हैं। अपनी मर्यादा से मुंह मोड़ कर जहां तहां भटकते रहते हैं और अनेक स्थानों पर मार-भर्त्सना एवं अपमान के शिकार बनते हैं तथा अन्त में मलिन वासना से मर कर अन्त नीच गति में उत्पन्न होते हैं। अतः प्रत्येक स्त्री-पुरुष को कामविकार को वश में कर

अपनी मर्यादा का निष्कलंक बनाये रखने का उद्योग करना चाहिये। कामविकार को वश में करनेवाले स्त्री-पुरुष का ही शीलरत्न जगमगा उठता है। शीलरत्न ही मनुष्यजाति का सच्चा भूषण है। अतएव पुरुष ही शीलरत्न को प्राप्त कर सकते हैं। पूर्व काल में ऐसे अनेकों स्त्री-पुरुष हो गये हैं जिनका पवित्र नाम को आज तक प्रातःकाल में स्मरण किया जाता है। ऐसे पवित्र स्त्रीपुरुषों का अनुसरण कर मन, वचन और काया की शुद्धि से शीलरत्न की प्राप्ति और अनुक्रम से विषयवासनाओं के निर्मूल करने का आत्मार्थी सज्जनों को प्रयत्न करना चाहिये।

२९ कायर काम आगो गिर धार—विषय विकार के वश होकर दिवसरात्र को गया कर जो रमता। इससे विमुख हो जाते हैं वे ही कायर हैं। ऐसे कायर पुरुष स्वपर का जीवन नष्ट करते हैं। कामांध होकर स्वयं मर्यादा भ्रष्ट होते हैं और दूसरों को भी उन्मार्गगामी बना दोनों का अधःपात कराते हैं। कामांध माता को अपने पति एवं पुत्र का भान नहीं रहता, अपना कल्पित स्वार्थ सिद्ध करने के लिये वह उनके अमूल्य प्राणों की भी आहुती दे देने में नहीं हिचकचाती और भ्रष्ट से भ्रष्ट नीच नादान के साथ भी चली जाती है। इसी प्रकार कामांध पुत्र भी अपनी कुलमर्यादा को ताक में रख अपनी माता, भगिनी एवं पुत्री के साथ भी दुर्व्यवहार-दुराचार करने से बाज नहीं आता। उसको कायर इसलिये कहा गया है कि वह भूल अपने प्रबल पापों के कारण उसका भविष्य में होनेवाले दुःखों से बचने के लिये किसी भी प्रकार का उद्योग नहीं करता। ऐसे कामांध स्त्री-पुरुषों के लिये प्रबल काम विकार से इस संसार में भी अनेक प्रकार के अनर्थों का होना संभव है और भवान्तर में

भी नरकादिक के महान त्रासदायक दु ख की परपरा उसको बहुत बार भोगनी पड़ती है । तिस पर भी मनुष्यज म में स्वपर हित साध लेने का सुवर्ण अवसर खो देनेपर उसे फिर से नहीं मिल सकता है । कदाचित बहुत समय पश्चात् अनेको कष्ट सहने पर उसे फिर से मनुष्य ज म भी प्राप्त हो जाय तो भी साढ के सदृश स्वच्छन्दरूप से भोगित विषय भोग से पुष्ट हुइ विषयवासना के फिर से जागृत होते ही वह जीव फिर से विषय दमल में पड जाता है । अत जैसे तैसे समझदार प्राणी को उत्तम साधनद्वारा विषय पास से मुक्त हो कर निर्विकारपन प्राप्त करने का प्रबल पुरुषार्थ करना चाहिये।

४०. अविवेकी नर पशु समान—जिन में विवेक जागृत नही हुआ तथा जो विवेक रत्न प्राप्ति के लिये भरसक प्रयत्न नहीं करते वे मनुष्य होते हुए भी पशु तुल्य ही है। क्योंकि आहार, भय, मैथुन और परिग्रहरूप चार सज्ञा तो दोनों के लिये समान ही है । जिससे कृत्याकृत्य, हिताहित, भक्ष्याभक्ष्य, पेयापेय के गुणदोष यथार्थरूप से समझ म आसके ऐसा विवेक घर मे प्रकट हो तब ही मनुष्य ज म की सफलता है । पशु में प्राय ऐसा विज्ञान हो ही नहीं सकता तब यदि मनुष्य चाहे तो बुद्धिबल से तत्त्वातत्त्व का विचार कर, निश्चय कर अतत्त्व को छोड़कर तत्त्व को ग्रहण कर सकते हैं । जो बुद्धिबल के प्राप्त होने पर भी उसका उपरोक्त लिखेअनुसार उपयोग नहीं कर नाना प्रकार का विषयवासनाओं के पोषण के निमित्त ही उनका ऊलटा उपयोग करते हैं, तथा दुर्लभ मानवदेह, लक्ष्मी और वाणी का भी इसी प्रकार विपरीत उपयोग करते हैं, वे प्राप्त की हुई शुभ सामग्री को भी खो बैठते हैं कि जिस शुभ सामग्री

को उसके लिए अन्य जन्म में भी पेसा उद्यम नहीं करना फिर से मिलना मुश्किल हो जाता है। अतः उत्तम जो पुरुषों का मोह अज्ञान, अविवेक को छोड़कर जैसे हो सके वैसे सम्यक् ज्ञान कर निर्मल ज्ञान और विवेक प्राप्त करने का अचूक प्रयत्न करना चाहिये कि जिससे यह मानव भव सफल हो सके।

४१ मानव जस घट आतमज्ञान—जिनके हृदय में विवेक जागृत है वे ही सच्चे मानव हैं, क्योंकि उन्हीं का जन्म सफल है। आत्मज्ञान द्वारा स्वपर का, जड़ चेतन्य का, त्याज्यात्याज्य का, कृत्याकृत्य का, हिताहित का, भक्ष्याभक्ष्य का, पेयापेय का तथा गुणदोष का निश्चय हो सकता है। इस प्रकार तत्त्व निश्चय होने से स्वपरहित की निःशंकतया सिद्धि हो सकती है। और उसमें चलायमान नहीं होने पर सुखपूर्वक साध्य की सिद्धि हो सकती है इससे प्रगट है कि आत्महित की सिद्धि के लिये आत्मज्ञान कितना उपयोगी है। आत्मा में जो अनन्त शक्ति विद्यमान है उस पर पूरी पूरी श्रद्धा करानेवाला आत्मज्ञान ही है और ऐसी दृढ़ आत्मश्रद्धा होने पर ही स्व आत्मस्थित अनन्त शक्ति का स्पष्ट (प्रकट) करने का निर्धार तथा प्रयत्न किया जा सकता है कि जिसमें अनुक्रम से आत्मरमणता के योग से अविचल मोक्षसुख प्राप्त हो सकता है।

४२ दिव्यदृष्टिधारी जिन देव, करता तास इन्द्रादिक सेव—जिन्हों ने राग द्वेष एवं मोहादिक दोषों को दूर कर दिया है और जिनको परम शान्त दशा का अनुभव हो गया है अर्थात् जिन को परम दिव्यदृष्टि प्राप्त हो गई है कि जिससे इन्द्रादिक देवता भी उनकी सेवा करने को लाला

यित रहते हैं। ऐसे जिन अरिहंत तीर्थंकर भगवान सच्चे देव हैं, अतः यह निश्चय है कि वे ही देवाधिदेव हैं। इस प्रकार स्वबुद्धि से तत्त्वनिश्चय कर कल्याण अर्थी जनों को उक्त जिनेश्वर भगवान का ही आत्मा की सम्पूर्ण विभूति का साक्षात्कार करने निमित्त दृढ़पन (निश्चलपन) से अवलम्बन करना योग्य है। जिन्होंने सम्पूर्ण स्वरूप साक्षात्कार कर लिया है ऐसे जिनेश्वर भगवान का अनन्य भाव से अवलम्बन करनेवाला भी आत्मसाक्षात्कार का अनुभव कर सकता है इसमें कोई आश्चर्य नहीं है।

४३. ब्राह्मण ते जे ब्रह्म पिछाने—ब्रह्म जो परमात्मा उसका स्वरूप अच्छी प्रकार से समझे वह ब्राह्मण, अथवा ब्रह्म जो ज्ञान-ज्योति, उसी में स्नान करे, ज्ञान में निमग्न रहे अज्ञानाचरण न करे वह ब्राह्मण, अथवा ब्रह्म वह जो ब्रह्मचर्य-शील, सतोषादिक सद् गुणों का सदा सेवन करे वह ब्राह्मण। उपरोक्त शब्द परमार्थ से स्पष्ट है कि सम्यग् ज्ञान और सम्यग् आचरण इन दोनों के साथ साथ सेवन से ही ब्राह्मण होता है। जिसमें सम्यग् ज्ञान भी नहीं और सम्यग् आचरण भी नहीं वह सच्चा ब्राह्मण नहीं। इस उत्तम आशय से अन्यत्र कहा है कि " सर्व जाति में ब्राह्मणपन भी है तथा सर्व जाति में चाण्डालपन भी है और चाण्डालों में भी ब्राह्मण है यह वचन उपरोक्त बात की पुष्टि करता है। अर्थात् निर्मल बोध और निर्मल-निर्दंभ, आचरण से ही ब्राह्मण हो सकता है।

४४ क्षत्री कर्म रिपु वश आणे—राग द्वेष और मोहादिक कर्म शत्रुओं का निग्रह कर उनको अपने वश में करनेवाला ही सच्चा क्षत्री है। केवल क्षत्री कुल में जन्म

लेने मात्र से ही कोई कार्य सिद्धि नहीं हो सकती। सच्चा क्षत्रीयपन तो कर्म शत्रुओं को वश में कर लेने में ही समाया हुआ है ऐसे उपरोक्त शब्दों से स्पष्ट है। शेष सभी नामधारी राग, द्वेष और मोहादिक कर्म शत्रुओं को वश में करने के बदले उलटे उनके वशीभूत हो दीन, अनाथ और निरपराध जानवरों को शौक के लिये अथवा जीभ की लोलुपता से शिकार करते हैं व तो स्वनामप्रिय नाम को केवल कलंकित ही करते हैं। सब सभी पुरुषरत्नों में तो उत्तम प्रकार की क्षमा मृदुता, सरलता, सत्य, संतोष और संयमादिक उत्तम प्रकार के सद्गुण होने चाहिये। शुद्ध शील-अलंकार को धारण करना, परदारा सहोदरपन रखना, उत्तम नीति और न्याय की धुरा का धारण करना, अनीति और अन्याय को देशनिकाल देना, विवेकरत्न को जागृत कर मांस-मदिराके दुष्ट व्यसनों को निर्मूल करना आदि सद्गुणों को अवश्य धारण करना चाहिये। जो जो जन चाहे जिस जाति के क्यों न हो? यदि व उक्त सद्गुणों को धारण करें तो वे सज्जन उस उस जाति में उत्तम प्रकार के दृष्टान्त रूप बन अनेक दीन-अनाथ जनों का उद्धार करने में समर्थ हो सकते हैं तथा शीघ्रतया ही स्वदेशोद्धार करने में सहायभूत सिद्ध हो सकते हैं।

४५ वैश्य हाणी वृद्धि ले लखे—जो हानि लाभ का विचार कर जिस में अचूक लाभ हो वह कार्य करे और जिसमें अचूक हानि होना संभव हो वह कार्य कभी न करे उसे ही सच्चा वैश्य समझना चाहिये। चाहे जिस अदृश्य कारणों से जैसे ब्राह्मण और क्षत्रियों में स्थिति का विपर्यय होना जान पड़ता है अर्थात् जैसी उनकी परमार्थी स्थिति होनी चाहिये उससे बहुधा विपरीत ही दिखाई देती है उसी

प्रकार वैश्य लोगों में भी दिखाई पडती है, गहरी जड जमा कर बैठे हुए हैं, झुठे वहम, खोटे रीत-रिवाज, खोटे उडाउ खर्च, मिथ्या आडम्बर और उसी में अपनी, अपनी जाति की बडाई समझने के उपरान्त देश की दुर्दशा या विनाश करनेवाली महा अनिष्ट इर्षा-अदेखाई द्वेष और मत्सर आदि दुर्गुण बहुत मजबुत होकर स्वपर का विनाश करने को तैयार रहते है। ऐसे घातक दोषों का दूर करने और उनको जड-मूल से नष्ट करने म अव अधिक विलम्ब करने की क्या आवश्यकता है ? अब तो कुम्भकरण की निद्रा से जगना ही जरूरी है। अन्यथा बहुत खेदकारक विनाशकाल दिनप्रतिदिन नजदीक आना ही संभव है। जगते को कोई भय नहीं होता-इस महावाक्य को वैश्यवर्ग को अब क्षण क्षण स्मरण रखना चाहिये। 'बीती ताहि बिसार के, आगे की सुधि लेय' इसमें जितनी उपेक्षा होगी उतनी ही अधिक हानि होगी। समझदार को अधिक क्या कहें।

४६ क्षुद्र भक्ष अभक्ष जे भखे—जिसके भक्ष्याभक्ष्य का काई नियम नहीं, जो पर जीवों के किमती प्राणों का नाश कर-कराकर राक्षसों के समान मांसभक्षण करते हैं, सुरापान करते हैं, मृगया के शौक में सख्याबंध जीवों का संहार करते है, कराते है और ऐसे अनर्थकारक कार्यो में क्षणिक कल्पित सुख-स्वाद के लिये असख्य जीवहिंसा की कोई परवाह नहीं करते ऐसे नीच नादानजनों का ज्ञानी पुरुष शूद्रजनों की कोटि में गिनते हैं। उत्तम पुरुष तो स्वप्न में भी परजीव को कष्ट पहुचाना नहीं चाहते। समझदार सज्जन पुरुष तो सभी के प्राणों को अपने प्राण के समान या उससे भी अधिक समझ कर अपने प्राण से भी परप्राण की अधिक रक्षा करते है। अत व मिथ्या मौजशोख के वशो-

भूत न होकर जिस प्रकार स्वपर का अधिक हित हो उस प्रकार दिन रात प्रयत्न करते रहते हैं। सज्जन पुरुष नीति-न्याय-प्रमाणिकता के मार्ग को छोड़कर अनीति-अन्याय-अप्रमाणिकता के मार्ग का कभी अवलम्बन नहीं करते। इसी में उनकी उत्तमता का समावेश है जब कि शूद्रजन अपने कल्पित तुच्छ स्वार्थ के लिये दूसरों के प्राण लेनेसे भी बाज नहीं आते। ऐसे अनार्य आचरण करनेवाले शूद्र जन अपने इस भव और परभव का बिगाड़ते हैं और दुनियां में शापरूप होकर अनेकों अज्ञानीजनों को उन्मार्ग गामी बना कर दुःखभागी बनाते हैं।

४७ अथिररूप जानो संसार-संसार-संसार की माया, संसार का सुख, सब अथिर-अशाश्वत है। क्षण मे एक गति मे तो क्षण में दूसरी गति म कमवश जीव भटकता ही रहता है। नाथे हुए साड के सदृश जीव को कर्म जहां खींचकर ले जाये वहां जाना ही पड़ता है। इसमें उसका कोई बस नहीं चलता है। अर्थात् कर्मवश जीवों का संसार में अनियत वास है। फिर भी "जैसी मति वैसी गति" इस शास्त्रवचनानुसार अच्छी मति से शुभ करणी करनेवाले को शुभ गति-देव मनुष्यरूप होती है और बूरी मति से अशुभकरणी करनेवाले को बूरी गति-नरक तिर्यंचरूप होती है। परन्तु जब तक उनके मूलरूप राग द्वेष मोहादिक सब नष्ट नहीं हो जाते तब तक संसार परिभ्रमण तो करना ही पड़ता है और तब तक विकार के वशीभूत होकर संसार की माया में फसकर परिणाम में अति दुःखदायी ऐसे कल्पित क्षणिक सुख में सुखबुद्धि रख मधुबिन्दु के दृष्टान्तरूप उनमें फँसकर प्राणत्याग करता है। इस प्रकार के के कारण एक भवसे दूसरे भव में और दूसरे

भव से तीसरे भव मे इस प्रकार भवपरम्परा का अपनी ही गमीर भूल से भवचक्र मे परिभ्रमण किया ही करता है।

४८ थिर एक जिन धर्म हितकार—इस अस्थिर संसार में यदि कोई स्थिर, सार और हितकर वस्तु प्राप्त हा सकती है तो वह जिनेश्वर भगवान् द्वारा भाषित धर्म ही है। अर्थात् प्रत्येक आत्मद्रव्य मे जातिवत रत्न की ज्योति के सदृश सत्तागत व्याप्त शुद्ध सनातन ज्ञान दर्शन चारित्रादिक धर्म सदास्थिर, साररूप और ऐकान्त हितकर है। इसी प्रकार उक्त आत्मधर्म को व्यक्त–प्रकट करने के लिये सर्वज्ञ परमात्मा से निर्मित किये साधन भी प्रवाहरूप से सदा विद्यमान है। निर्मल स्फटिक रत्न के सदृश आत्मा का मूल सत्तागत स्वभाव निष्कषाय अर्थात् क्रोधादिक कषाय रहित है, किन्तु जिस प्रकार उपाधि (उपर रखे राते काले पुष्पों) के सम्बन्ध से स्फटिक भी राता काला मालूम पड़ता है, उसी प्रकार आत्मा भी पुण्य पाप के योग से रागद्वेषरूप परिणाम को प्राप्त होती है अर्थात् सकषायी बनती है। जैसे स्फटिक रत्न ऊपर रखे हुए पुष्परूप उपाधि सम्बन्ध को दूर करने से स्फटिकरत्न जैसा का तैसा उज्ज्वल प्रतित होता है, उसीप्रकार आत्मा के साथ लगे हुए पुण्य पाप से हुए रागद्वेषरूप परिणाम को दूर करने से आत्मा निर्मल–निरावरण–निष्कषाय–निर्विकल्प बना रहता है। उस समय तरंग रहित रत्नाकर में रत्नकी राशि के सदृश अन्तज्ञान दर्शन और चारित्रादिक सद्गुणों का समूह आत्मा के सम्पूर्ण प्रदेश मे जलकित व्यक्त-प्रकट हो जाता है। आत्मप्रदेश मे सदा सत्तागत व्याप्त सद्गुणसमुदाय को जो रागद्वेषादिक कर्म आवरण प्रकट नहीं होन देते हैं उन रागद्वेषादिक को समूल दूर करने के लिये सदा सचेत रह कर सर्वज्ञ देशित सत् साधनों को ग्रहण करना-सदुद्यम

करना ही आत्मार्थी सज्जनों का मुख्य कर्तव्य है, और यह ही जिनेश्वर परमात्माद्वारा प्ररूपीत शुद्ध सनातन शैली है।

४९. इन्द्रिसुख छिल्लर जल जाणे—जिस प्रकार एक महासागर अथवा अगाध जलवाले सरोवर के सामने छिछले जलवाला गड्ढा किसी गिनती में नहीं होता, उसी प्रकार शुद्ध निष्कषाय आत्मा के अतींद्रिय स्वाभाविक सुख के सामने इन्द्रियजन्य विषयसुख केवल गड्ढे के समान अत्यन्त तुच्छ हैं ऐसा समझना। आत्मा का शुद्ध स्वाभाविक सुख निरुपाधिक-उपाधिरहित है जबकि इन्द्रियजन्य सुख सोपाधिक अर्थात् उपाधियुक्त है। आत्मा का सहज सुख निर्विकल्परूप है और इन्द्रियसुख सविकल्परूप है। आत्मा का सुख स्थिर-चिरस्थायी है और इन्द्रिय सुख अस्थिर-क्षणिक है। आत्मा का सुख सम्पूर्ण है और इन्द्रिय सुख अपूर्ण है। आत्मा का सुख अकृत्रिम है और इन्द्रिय सुख कृत्रिम-कल्पित है। आत्मा का सुख एकरूप है और इन्द्रिय सुख नानारूप है तथा आत्मिक सुख शाश्वत है और इन्द्रिय सुख क्षणिक है। उक्त उभय जात के सुख में ऐसा प्रकट फरक समझ कर आत्मार्थी सज्जनों को आत्मा का सहज शुद्ध अखंड अक्षय निर्विकल्प निरुपाधिक अकृत्रिम ऐकान्त अजरामर ऐसा शाश्वत सुख संप्राप्त करने के लिये ही अहोनिश उद्यम करना चाहिये। इन्द्रियसुख का मोह छोड़कर मन को स्थिर करने से उसका मिलना सुलभ है।

५०. श्रमण अतिन्द्रि अगाध वखाणों—श्रमण तपस्वी मुनिराज को कहना चाहिये कि जिनके द्वारा अनुभवित सहज आत्मिक सुख ही सच्चा अगाध-अपार-निःसीम है

और इन्द्रियजन्य विषयसुख के प्राशक ऐसे अविरतिजनों का क्षणिक और कल्पित सुख यह गड्ढे के जल के सदृश अल्प और तुच्छ है इस पर विचार कर दोनों में से जो अधिक हितकर प्रतीत हो उस सुख के लिये ही उद्यम करना उचित है।

५१ इच्छारोधन तप मनोहार—भिन्न भिन्न विषयों की ओर दौडती हुई इन्द्रियों का और मन का दमन कर उन उन विषयों मे होनेवाले राग द्वेषादिक विकारों के निवारणार्थ आत्मनिग्रह करना ही सच्चा सुन्दर मनोहर तप है और उक्त अनिष्ट विकारों के दमनार्थ ही समय ज्ञानी पुरुषोंने नाना प्रकार के बाह्य एव अभ्यंतर तप करने का उपदेश किया है। इन उभय प्रकार के तप का स्वरूप विस्तार पूर्वक अनेक स्थान पर बताया गया है, वहां से समझकर यथा शक्ति तप करना आवश्यक है। तप से विकारों का नाश हो जाता है, अनेक प्रकार की लब्धिए एव सिद्धियों की सिद्धि होती है, तथा परिपूर्ण कर्ममूल का क्षय हो जाता है, आत्मा उज्ज्वल होकर अक्षय अनन्त ऐसे [illegible] मानसुख का भोक्ता बन जाता है, अत इसके लिये पूर्ण[illegible] करना अत्यन्त आवश्यक है।

५२ जप उत्तम जग में नवकार—जिससे [illegible] वाले आत्मा का संस्मरण हो वह जप कहला[illegible] जप संसार में नवकार महामंत्र जैसा कोई [illegible] र नहीं, क्योंकि नवकार महामंत्र मे [illegible] सब समावेश होता है। इसमें अरिहंत और [illegible] र्वाह अनन्तगुणों के आगार है आचार्य [illegible] ब्रह्मचर्यादिक ३६ गुणों सहित, [illegible]

प्रकार के विनय सहित सद्शास्त्र के पठनपाठनादिरूप २५ गुणों सहित और मनुष्य लोकवर्ती निर्ग्रंथ मुनि समुदाय अहिंसादिक उत्तम २७ गुणों सहित जगत्त्रय को पावन करते हैं, उनका समावेश होता है। तथा जो अनन्त ज्ञान, दर्शन और चारित्रादिक धर्मद्वारा अरिहंतादिक विभूषित हैं वैसे शुद्ध आत्मधर्म का भी नवकार महामन्त्र में सहज ही में समावेश हो जाता है। अतः आत्मसाक्षात्कार करने की प्रबल इच्छा रखनेवाले भव्यजनों को उक्त महामंत्र का बारंबार जप करना चाहिये। इससे आत्मा की शिघ्रातिशिघ्र उन्नति होती है।

५३ सजम आतम थिरता भाव, भवसायर तरवा को नाव—आत्मप्रदेश में रत्नज्योति के सदृश सहज व्यापी ज्ञान, दर्शन, चारित्रादिक सद्गुण समुदाय में ही अकृत्रिम प्रेम भावसे रमण करना ही संयम है। जैसे बोट (Boat) की सहायता से सागर आनन्दपूर्वक तैरा जा सकता है उसी प्रकार उक्त संयम द्वारा आत्मा आनन्दपूर्वक जन्म, जरा और मरण सम्बन्धी अनन्त और अगाध दुःखरूप जल से भरे हुए इस संसार समुद्र से पार हो सकती है। हिंसा, असत्य, अदत्त, अब्रह्म और परिग्रह से निवर्ती होकर, इन्द्रियों पर काबू रख कर मन, वचन और काया के कुत्सित व्यापार को छोड़कर, अहिंसादिक उत्तम साधन-संतति का परमार्थ भाव से अवलम्बन कर यह आत्मस्थिरतारूप संयमगुण की आराधना के लिये ही है और इसीसे भवसमुद्र को तैरकर मोक्षपुरी में पहुंचना सुलभ है, इससे विपरीत हिंसा असत्यादिक असंयम का अनन्यभाव से अवलम्बन करने में आत्मभाव अत्यन्त अस्थिर होकर मलिनता को प्राप्त हो

शाश्वत सुख के अर्थी जन को स्वप्न में भी परद्रोह का विचार तक नहीं करना चाहिये ।

५९ ऊँच पुरुष परविकथा निवारे—जिस बात के करने में न तो अपना हो हित हो, न दूसरे का हो ऐसी नकामी विकथा उत्तम पुरुष नहीं करते हैं । विकथा करने वाला अपना एवं दूसरों दोनों का बिगाड करता है । प्राप्त हुई सामग्री का न तो वह स्वयं ही कोई लाभ ले सकता है न दूसरो को ही लेने देता हैं । विकथा करनेवाला किसी समय निन्दादिक में उत्तर कर स्वपर का बड़ा भरी अहित कर बैठता है । अत जिस बात में न तो कोई सार ही है, न कोई लाभ ही है ऐसी बात करने के बनिस्बत तो अपने भरसक कोई सदुद्यम कर के स्वपर का हित साधना ही श्रेय हैं ।

६० उत्तम कनक कीच समजाणे, हरख शोक हृदय नवि आणे—उदार दिल के निःस्पृह पुरुष इस दुनिया के दृश्य पदार्थों से नहीं लुभाते । सम्यग् ज्ञानदृष्टि से जड़ चैतन्य का स्वरूप समझकर जहा तक बन सके वहातक उस जड़ वस्तु से अलग रहे ते है। सुवर्णराशी उनको नहीं लुभा सकती, क्योंकि निःस्पृहता से वे सुवर्ण को कीचवत् समझते है, अत सुवर्ण सदृश पर वस्तुओं के संयोग से उनको हर्ष उन्माद नहीं होता, उसी प्रकार उसके वियोग से भी दुःख दीनता भी नहीं होती । इष्टानिष्ट संयोग वियोग में वे तत्त्वदृष्टि समभाव रख सकते हैं और इसीलिये वे सदा प्रसन्नचित्त से संतोष सुख में निमग्न रहते हैं । ऐसे तत्त्वज्ञानी पुरुषों को स्वप्न में भी दुःख का स्पर्श मात्र नहीं होता है। उनको अपने आत्मा में अकृत्रिम अनहद सुख का अनुभव हो सकता हैं । ऐसी

चपला तिम चचल धन धाम, अचल एक जग में प्रभु नाम ।
धर्म एक त्रिभुवन म सार, तन धन योवन सकल असार ॥२१
नरकद्वार नारी नित जाणों, तेथी राग हिये ननि आणो ।
अतर लक्ष रहित त अध, जानत नहि मोक्ष अरु बंध ॥२२
जे ननि सुणत सिद्धान्त वखाण, बधिर पुरुष जगमें ते जाण ।
अवसर उचित बोली ननि जाणे, ताकु ज्ञानी एक वखाणे ॥२३
सकल जगत जननी ह दया, करत सहु प्राणी की माया ।
पालन करत पिता ते कहीए, तेनो धर्म चित्त सद्‌हिये ॥ २४ ॥

५८. नीच सोई परद्रोह निचारे—परजीवन का अनिष्ट कैसे हो, यह कैसे बेहाल हो, यह सुख से भ्रष्ट कैसे हो, उस पर आपत्ति किस प्रकार आवें इस प्रकार की विचारधारा गूंथ कर केवल दुर्ध्यान में ही अपना समय निर्गमन करते रहते हैं। खाते-ऊठते, जाते-आते केवल ऐसा ही बुरा चिंतवन करते रहते हैं और दूसरों का अनिष्ट करने का अवसर ढूंढा करते हैं, मौका मिलने पर नहीं चूकते, दूसरों को भी ऐसी ही बुरी सलाह देकर अपना कल्पित स्वार्थ साधने की कोशिश करते हैं, एक क्षण भी शुभ विचार के लिये अवकाश नहीं देते, उस परद्रोहकारी को सचमुच नीच पापी समझना। यद्यपि दूसरों के प्रबल पुण्ययोग से कोई दुष्ट उसका कुछ नहीं बिगाड़ सकता, यहां तक कि उसका बाल भी बांका नही कर सकता तिस पर दुष्ट जन तो अपनी दुष्ट वृत्ति से अवश्य नीचगति गामी होता हैं। परद्रोहकारी दिनरात दुष्ट वृत्ति से दुःखी ही रहता है, जब कि सब का भला चाहनेवाला सज्जन तो सदा सुख म ही मग्न रहता है।

मदोन्मत्त हाथी के समान यह भी आपत्त दुःख से वश मे किया जा सकता है अर्थात् मिथ्या अभिमान को वश में करना कठिन है। मिथ्याभिमान द्वारा जीव कई नहीं करने योग्य अशक्य कार्य को भी करने के लिये सहसा मैदान में कूद पड़ते है। उस में वे बहुत ही कम सफल होते है। बाकी तो अति उन्मत्तपन से किये साहसवाले कार्य के कडुवे फल तो उनको जीवनपर्यंत भोगने पड़ते है। इस विषय में रावण एवं दुर्योधन के दृष्टान्त प्रसिद्ध है। ऐसे दुष्ट अभिमान से जो बचते रहे वे धन्यवाद के पात्र है। अभिमान से विनयगुण का लोप हो, जाता है अतः अभिमान त्याज्य है और विनयगुण आदेय है। विनय से वैरी भी वशीभूत हो जाता है।

६३–विष वेली माया जग माँहीं—सम्पूर्ण संसार में फैली हुई यदि कोई भी विष वेली हो तो वह माया-छल वृत्तिरूप है। जिस प्रकार विषवेली के मूल पत्र, फल, पुष्प और छाया आदि सब विषरूप ही है और उसको सेवन एवं आश्रय लेनेवाले का विष व्याप्त हो जाता है, इसी प्रकार माया आदी भी समझना चाहिये। अन्तर इतना ही है कि विषवेली से तो केवल द्रव्य प्राण का विनाश होता है, परन्तु माया से भाव प्राण तक का नाश हो जाता है। मायावी जनों की प्रत्येक क्रिया विषमय होती है और उस प्रत्येक क्रिया से स्वपर के ज्ञान-दर्शन-चारित्रादिक अमूल्य भाव प्राण का नाश हो जाता है। अर्थात् मायावी की धर्मक्रिया भी न तो उसको ही सुखदाइ होती है न दूसरों को ही, किन्तु वह स्वपर के लिये एकान्त दुःखदाई ही सिद्ध होती है। इसीसे यह हेय है और निष्कपट

उत्तम वृत्ति जिनके घट में दिनरात जागृत है उनका अहो भाग्य है और उस उत्तम वृत्ति से वे शीघ्र ही इस भवसागर से पार पा सकते हैं ।

६१ अति प्रचन्ड अग्नि है क्रोध—द्वेष, ईर्षा, असूया, मत्सर, परद्रोह, वैर, श्राप और हिंसादिक सब क्रोधरूप हैं। ये महाभयंकर अग्नि सदृश हैं । ये अग्नि के समान प्रथम तो जिसके मन में प्रकट होते हैं उसी को कष्ट देते हैं—जलाते हैं और फिर जिस तरफ लपट लगती है उसमें यदि उपशम रस का थल न हो तो उसको भी भस्म कर देते हैं और इसी प्रकार अनुक्रम से अनेक जनों को कष्ट पहुंचाते हैं । दूसरा जिस प्रकार अग्नि जल के योग से शान्त हो जाती है उसी प्रकार क्रोधाग्नि भी पूर्ण शम प्रशम, उपशम क्षमा, शान्ति, प्रशान्ति, उपशान्ति आदि उपचारों से शान्त हो जाता है । अग्नि से दग्ध हुई भूमि में तो बोये हुए बीज अंकुरित हो जाते हैं किन्तु क्रोधाग्नि से दग्ध हुई हृदय भूमि में तो प्रेमांकुर कभी प्रगट नहीं हो सकते । इस प्रकार अनेक पहलु से विचारने से ज्ञात होता है कि क्रोध अत्यन्त अहितकर है, अतः यह सर्वथा वर्ज्य है ।

६२ दुर्दम मान मत्तगज जोध—यहां मान को मदोन्मत्त हाथी की उपमा दी गई है । ऐसे हाथी को बड़ी कठिनता से वश में किया जा सकता है । ऐसे मदोन्मत्त हाथी का संग्राम में सब आगे रखने की रीति होना सुना जाता है । वह अपने मद में उन्मत्त होने पर भी शहर के दृढ़ द्वार को भी तोड़ डालता है । अहंता और ममतारूपी मोह मदिरा से मत्त हुआ अहंकार भी ऐसा ही है । उसके भी क्रोध के समान जड़ता, मद, अभिमान आदि अनेक अनिष्ट पर्याय हैं।

उच्च संगति से आत्मा उच्च स्थिति को प्राप्त करती है, उत्तम गुण प्राप्त करती है, जबकि नीच सगति से प्राणि नीच स्थिति को प्राप्त करती है। जिस प्रकार स्वाति जल सर्प के मुख में पड़कर विषरूप हो जाता है, तप्त लोह पर पडने से विनाश हो जाता है, उसी प्रकार उत्तम आत्मा भी नीच की सगति से हीनता को प्राप्त होती है, अत नीच सगति का त्याग कर उच्च सगति प्राप्त करने का उपदेश किया गया है।

६६–मलिये सदा सत से जाई—दुनियां की खट-पट छोड़कर वैराग्य रस में रक्त सत-सुसाधु जनों की ही सगति से आत्मा को पारमार्थिक लाभ प्राप्त होता है। उन-की आन्तरिक वृत्ति अत्यन्त निर्मल निष्पाप हो जाती है। व अत्यन्त गुणानुरागी होते हैं, अत उनका दर्शन भी पाप-हर होता हैं तो फिर उनकी सेवाभक्ति और बहुमानादिक का तो कहना ही क्या ? सतसेवादिकसे तो कोटि भव के पाप टलजाते हैं और अपूर्व आत्मलाभ प्राप्त होता है। दुनिया-में ऐसी कोइ भी वस्तु नही है कि जो सतसेवा से लभ्य न हो। ऐहिक सुख तो क्या पर मोक्षसुख भी सतजनों की सेवादिक से सुलभ हो जाता है। अत सम्पूर्ण सुख के इच्छुक जनों को अवश्य सतसेवा करना उचित हैं।

६७–साधु सग गुण वृद्धि होय—हिंसा, असत्य, अदत्त, अब्रह्म और परिग्रह को छोड़कर आप्त वचनानुसार अहिंसादि उत्तम महाव्रतों का ग्रहणकर उनका यथाविधि निवाह कर आत्महित की साधना करें वे सब साधु की पक्ति में गिने जाते हैं। ऐसे साधुजनों के परिचय से गुण में वृद्धि होती है और अवगुण में कमी। विनय (मृदुता–नम्रता) जो सब गुणों का वशीकरण है उसका उपयोग साधु परिचय

में करना आवश्यक है। जैसे जैसे गन्ने के ऊपर का अधिक अधिक गुच्छा जाता है वैसे वैसे उसमें मिठास बढ़ती जाती है उसी प्रकार सद्गुणनिधि सत-सुसाधु की जैसे जैसे अधिक विनय किया जाता है वैसे वैसे आत्मा का अधिक लाभ होता जाता है। विनय से विद्या-विज्ञान प्राप्त होता है और घट में विवेक दीपक प्रगट होता है। इस से आत्मा का वस्तु स्वरूप का, जड़ चेतन का, हिताहित का और गुणदोष का यथार्थ ज्ञान तथा श्रद्धा होता है और निर्मल ज्ञान तथा श्रद्धा से स्वचारित्र की शुद्धि होती है। इस प्रकार रत्नत्रय की सहायता से आत्मा अक्षय सुख को प्राप्त कर सकती है। इसमें साधुसंगति पुष्ट आलम्बनरूप है अतः यह उपादेय है।

६८—नारी की संगते पत जाय—परनारी के परिचय से अपनी प्रतिष्ठा का लोप हो जाता है। जिसको स्वस्त्री से वा स्वपति से संतोष नहीं होता उसीको परस्त्री या परपुरुष से परिचय करने की इच्छा होती है अपितु यदि उससे संतोष न हो तो फिर किसी दूसरे से परिचय करने की इच्छा होती है इस प्रकार पथ भ्रम पशु के समान जहां तहां विवेक रहित इधर उधर भटकते देखकर उसकी नीच [illegible] ऐसा लोगों को लग जाता है और जिससे परिणाम [illegible] अपनी प्रतिष्ठा से हाथ धो बैठते हैं। त्याग करने [illegible] इस प्रकार आते

परिचय से विषयवासना जागृत होती है और परिणाम में व्रतभंग, लोकापवाद और नीच गति सब विपाक भोगने पड़ते हैं।

६९–चपला जिम चन्चल नर आय–खिरत पान जर लागे वाय, छिल्लर अनलि जल जिम छीजे, इण विध जाणी ममता कइा कीजे ॥ चपला जिम चचल धन धाम–चपला अर्थात् बिजली जो क्षण भर में अदृश्य हो जाती है, क्योंकि उसका स्वभाव चपल है। इसी प्रकार मनुष्य आयुष्य और लक्ष्मी भी चपल है अर्थात् आयुष्य और लक्ष्मी को नष्ट होते देर नहीं लगती। जिस प्रकार हवा के झोके से वृक्ष के पत्ते गिर जाते हैं और अञ्जुलीस्थित अल्प जल शीघ्र टपक जाता

वत्सल श्री जिनराज भगवान द्वारा भव्यजनों के ऐकान्त हित के लिये भाषित पूर्वोक्त साधनरूप धर्म का स्वरूप यथार्थ गुरुगम्य जानकर निर्धार कर उसको यथाशक्ति ग्रहण करने के लिये प्रमाद रहित होकर प्रवृत्ति करना ही उचित है।

७२—तन, धन, यौवन सकल असार—शरीर, लक्ष्मी और यौवन ये सब असार अर्थात् क्षणिक और भययुक्त हैं, शरीर अशुचि से भरा हुआ, क्षण में विनाश होनेवाला, और रोगाकुल अर्थात् रोग से भरा हुआ है। लक्ष्मी का दूसरा नाम चपला है, यह जात से ही चपल स्वभावी है। वह स्थिर रहेगी ऐसा भरोसा करना ही वृथा है। तथा इसके संयोग से मोहादिक कई उन्मादों का उत्पन्न होने की संभावना है अपितु चोर प्रमुख का भी भय बना ही रहता है। यौवन के पश्चात् जरावस्था अत्यन्त वेग से चली आती है, तथा यौवनवय में विषयलालसादिक कई विकार पैदा होते हैं अतः इसमें विशेष सावधान रहने के लिये ज्ञानी पुरुष उपदेश करते हैं। यौवनवय को निष्कलंकरूप से व्यय करते हैं और उसका स्वपरहित के लिये ही उपयोग करते हैं वे महाभाग्यवान हैं। यही दशा लक्ष्मी और शरीर की भी समझनी चाहिये। जब तक पूर्वकृत पुण्य का प्रबल उदय होता है तब तक ही लक्ष्मी स्थिर रहती है। उस समय में यदि उसका सदुपयोग हो सके तब ही स्वपर हितरूप हो सकती है अन्यथा उसकी क्या गति होगी उसका दिग्दर्शन कराना अशक्य है परन्तु इतना तो प्रत्यक्ष है कि कृपणता दोषवाले को तो वह किसी भी प्रकार हितकर नहीं हो सकती, परन्तु केवल क्लेशरूप है। क्योंकि वह, दीन अनाथ होने पर भी सदैव उसकी रक्षा निमित्त ही उसका संचय करता है, तिसपर भी उसके पूर्व पुण्य के क्षय होते ही वह लक्ष्मी हुई न हुई हो

संसार में श्री ऋषभादिक प्रभु का ही नाम अचल है, क्योंकि वे पूर्ण पदवी पाये हुए परमात्मा हैं। पूर्णताहीन दूसरे देव, दानव और मानवादिक का नाम अचल नहीं है, क्योंकि वे जिस जिस स्थान पर पैदा हुए वहां उनके नाम पृथक् पृथक् थे। व एक वक्त अच्छे तो दूसरी वक्त बूरे, स्वस्व शुभाशुभ कर्मानुसार थे और इसीलिये उनके नाम अचल नहीं कहला शकते। जबकि जिन्होंने पूर्व तीसरे भव में अति निर्मल अध्यवसायद्वारा तीर्थंकर नामकर्म बांधा है, जिससे उनका अनुक्रम से इस मनुष्य लोक में, आर्य देश में, उत्तम कुल में अवतार होता है, वहां उनका उत्तम गुण निष्पन्न सार्थक नाम रखा जाता है और उनका निश्चयरूप से उसी भव में मोक्ष जाना निर्मित होता है इससे पुनर्भव हो ही नहीं सकता। इन इन कारणों से प्रभु का ही नाम अचल कहलाता है। इतना ही नहीं अपितु प्रभु का गुणनिष्पन्न सत्स्वरूप नाम निर्मल श्रद्धा से स्मरण करनेवाला भी अनुक्रम से कर्म कलंक को दूर कर अपुनर्भवी बन सिद्ध बुद्ध और मुक्त होता है। अतः प्रभू के पवित्र नाम का एकनिष्ठा से स्मरण करनेवाले का नाम भी इसी प्रकार अचल हो सकता है क्योंकि फिर उसको जन्म लेने की आवश्यकता नहीं रहती।

७१—धर्म एक त्रिभुवन में सार—जिस सत् साधन द्वारा आत्मा अविचल सुख को प्राप्त करती है अर्थात् जन्म मरण आधि, व्याधि तथा सयोगवियोग जन्य अनन्त दुःखोदधि पारकर अनन्त अक्षय अव्याबाध अपुनर्भव ऐसा अचल मोक्षसुख प्राप्त कर वे साधन, दान, शील तप भावना, देशविरति या सर्वविरतिरूप धर्म ही जगत्त्रय में सारभूत है। यदि जीव को जन्म मरण के दुःख से त्रास उत्पन्न होता हो और निरुपाधिक सुख की ही चाहना हो तो जगत्

वत्सल श्री जिनराज भगवान द्वारा भव्यजनों के ऐकान्त हित के लिये भाषित पूर्वोक्त साधनरूप धर्म का स्वरूप यथार्थ गुरुगम्य जानकर निर्धार कर उसको यथाशक्ति ग्रहण करने के लिये प्रमाद रहित होकर प्रवृत्ति करना ही उचित है।

७२—तन, धन, यौवन सकल असार—शरीर, लक्ष्मी और यौवन ये सब असार अर्थात् क्षणिक और भययुक्त है, शरीर अशुचि से भरा हुआ, क्षण में विनाश होनेवाला, और रोगायुक्त अर्थात् रोग से भरा हुआ है। लक्ष्मी का दूसरा नाम चपला है, यह जात से ही चपल स्वभावी है। वह स्थिर रहेगी ऐसा भरोसा करना ही वृथा है। तथा इसके संयोग से मोहादिक कई उन्मादों का उत्पन्न होने की संभावना है अपितु चोर प्रमुख का भी भय घना ही रहता है। यौवन के पश्चात् जरावस्था अत्यन्त वेग से चली आती है, तथा यौवनवय मे विषयलालसादिक कई विकार पैदा होते हैं अतः इसमें विशेष सावधान रहने के लिये ज्ञानी पुरुष उपदेश करते हैं। यौवनवय को निष्कलंकरूप से व्यय करते हैं और उसका स्वपरहित के लिये ही उपयोग करते हैं वे महाभाग्यवान हैं। यही दशा लक्ष्मी और शरीर की भी समझनी चाहिये। जब तक पूर्वकृत पुण्य का प्रबल उदय होता है तब तक ही लक्ष्मी स्थिर रहती है। उस समय में यदि उसका सदुपयोग हो सके तब ही स्वपर हितरूप हो सकती है, अन्यथा उसकी क्या गति होगी उसका दिग्दर्शन कराना अशक्य है परन्तु इतना तो प्रत्यक्ष है कि कृपणता दोषवाले का तो यह किसी भी प्रकार हितकर नहीं हो सकती, परन्तु केवल क्लेशरूप है। क्योंकि वह दीन अनाथ होने पर भी सदैव उसकी रक्षा निमित्त हो उसका संचय करता है, तिसपर भी उसके पूर्व पुण्य के क्षय होते ही वह लक्ष्मी हुई न हुई हो

जाती है और तब वह बचारा और भी अधिक शोकसागर में डूब जाता है। शरीर का स्वभाव ही विनाश का है। ऐसी विनाशकारी वस्तु पर मोह रख आत्मसाधन का स्वर्ण अवसर खोदेना और अन्त समय में उसके लिये रोना चिल्लाना व्यर्थ ही है, युक्त बात तो यह है कि मिट्टीरूप शरीर में से आत्म साधनरूप सुवर्ण खोज लेना ही सच्चा किमिया पन है। अर्थात् उक्त सब वस्तुओं की असारता शास्त्रयुक्ति से और अनुभवपूर्वक निर्धारकर उनका मिथ्या अभ्यास छोड़कर स्वपरहित निमित्त उसका उपयोग करनेवाले ही धन्यवाद के पात्र हैं। यद्यपि ऐसे स्त्री पुरुषरत्न विरले ही होते हैं परन्तु विना ऐसी निर्मल परिणति के कल्याण होना भी कठिन है।

७३—नरकद्वार नारी नित जानो, तेथी राग हिये नहीं आनो—जिस स्त्री जाति के स्वाभाविक दुर्गुण शास्त्र वर्णित प्रथम प्रसंग में बताये गये हैं उस स्त्री को नरक का द्वार सम-नरक में जाने का साधनरूप समझकर उस में राग, मोह, आसक्ति न हो इसके लिये सदा सावधान रहना चाहिये। यह इस लिये कि यदि तुम एक क्षण भर भी गफलत कर उगा गये तो परिणाम में तुम्हें नरक के अनंत दुःख दावानल में जलना पड़ता। स्त्री जाति में भी अपवाद रूप से कइक स्त्री रत्न प्रथम हो चुके हैं, अब हैं और भविष्य में भी होंगी।

७४—अन्तर लक्ष रहित ते अध, जानत नहीं मोक्ष अरु बंध—किन किन कारणों से आत्मा कर्मबन्धक होती है और किन किन कारणों से आत्मा कर्ममुक्त होती है इस को यथार्थ रूप से जानने योग्य अन्तर लक्ष्य जिसमें नहीं वह ही सच्चा अंध है। ऐसे अन्तर लक्ष्य रहित अंध जन क्रिया

करते हुए भी बन्धन में फँस जाते हैं और संसारचक्र में भटकते रहते हैं, जब कि अन्तर लक्ष्य सहित सत् क्रिया करनेवाले शीघ्र ही संसार का अन्त कर मोक्षपद को प्राप्त कर सकते हैं। जिस प्रकार अंध पुरुष आँख के अभाव से गमन क्रिया करता हुआ भी इधरउधर चक्र लगाता रहता है परन्तु इच्छित स्थान पर नहीं पहुँच सकता इसी प्रकार अन्तरलक्ष्य रहित उपयोगशून्य धर्मकरणी करनेवाले के लिये भी समझना चाहिये। जिस को स्वपर का, जड़ चैतन्य का गुण दोष का यथार्थ भान हो गया है वह अन्तर लक्ष्य से आत्महित साधने का उत्सुक शीघ्र ही शीघ्र सुख प्राप्त कर सकता है। अतः प्रत्येक मोक्षार्थी पुरुष को अन्तर लक्ष्य जगाना आवश्यक है।

७५–जो नहिं सुनत सिध्धान्त वखान, बधिर पुरुष जग में सो जान—जो सर्वज्ञ–वीतरागप्रणीत सिद्धांत वचनों को श्रवण नहीं करता अथवा सुना अनसुना कर देता है अर्थात् आप्त वचन की उपेक्षा करता है अथवा कदाच दैववशात् उनके सुनने का अवसर प्राप्त हो गया तो उन तथा उनके रहस्यार्थ को हृदयगत नहीं करता इस प्रकार जो सुने हुए को भी अनसुना कर देता है उसीको ज्ञानी पुरुष बधिर कहते हैं, क्या कि आप्त वचनामृत आस्वाद लेने का अमूल्य अवसर मिलने पर भी तथा श्रवणेंद्रिय के उपस्थित होने पर भी वह भद्रभागी जन प्रमादवश उसका अपूर्व लाभ लेना भूल जाता है। जो बेचारे जन्म से ही बधिर होने से जिनवाणी नहीं सुन सकते उन दैवहत प्राणी का कोई अपराध नहीं है क्यों कि उनके हृदय में तो शास्त्रश्रवण करने की क्वचित् इच्छा हो सकती है, किन्तु जो सब सामग्री के उपस्थित होने पर भी उसका सदुपयोग कर आगमवाणी

का अपूर्व लाभ नहीं ले सकते व मातबधिर जन ही सच मुच अपराधी है, क्योंकि उनको तो अपना समस्त जन्म व्यर्थ खोदने से भवान्तर में भी ऐसा लाभ मिलना असम्भव हो जाता है।

७६ अवसर उचित बोलि नहीं जाने, ताको ज्ञानी मूक बखाने—जिस अवसर पर जो बोलना उचित है, हितकर है, स्वपर का लाभदायी है, अनुचित, अहितकर या स्वपर का हानिकारक नहीं है ऐसा समय अनुकूल वचन जो नहीं बोलना जानता, बोल नहीं सकता अथवा बोलने की उपेक्षा करता है उसको ज्ञानी पुरुष मूक (गूंगा) कहते हैं। उचित अवसर पर वहाँ एक भी वचन अमूल्य सिद्ध हो सकता है अर्थात् लाखों वचन की समता करता है जबकि "अवसर चूकया मेवला" की तरह सुअवसर जाने बाद कहें चाहे जितने और चाहे जैसे अच्छे वचन भी क्यों न हो पर वु सब निष्फल होते हैं। जिसके मूल से ही जीभ न हो अथवा जो जन्म से या किसी रोगादिकसे गूंगा हो गया हो और उससे बोल नहीं सकता हो उसका कोई अपराध नहीं है क्योंकि वह दैवहत हैं फिर भी उसके मनमें किसी अनुकूल प्रसंग पर अवसर उचित वचन बोलने की इच्छा तो होती है परन्तु वह बेचारा बोल नहीं सकता है। और जो जीभ के मोजूद होते हुए भी अवसर उचित नहिं बोल सकता परन्तु बिना सोचे-समझे अनुचित प्रतिकुल भाषण कर रंग में भंग करता है वह ही सचमुच अपराधी है। प्रिय, पथ्य और सत्य वचन स्वपर का हित कर सकता है, जबकि इसके विपरीत वचन उलटा नुकसान करता है। कटुक वचन बोलनेवाला प्राणी अन्य लोगों में

अपमानपात्र होता है, अत स्वपर दोनों का हितहो ऐसा मिष्ट एवं सत्य वचन ही बोलना आवश्यक है।

७७—सकल जगत जननी है दया, करत सभी प्राणी की मया—दया, रहम, जयणा और अहिंसा ऐकार्थरूप हैं। दया जगत्वत्सला जननी (माता) है। दुनिया म जो देव, मानव या पशु पर्यंत सुखी प्रतीत होते है यह दया काही प्रताप है। दया की महिमा अचिन्त्य अपार है। दया ही इन्द्र क, चक्रवर्ती क या ऐसे उत्तम ऐहिक सुख प्रदान करती है, और अन्त में दया ही आत्मा का शाश्वत सुख की भोक्ता बनाती है। देह लक्ष्मी प्रमुख जड़ वस्तुओं का मोह छोड़कर परमदयालु श्री वीर परमात्मा के पवित्र वचनानुसार निःस्वार्थ मन से अहिंसा धर्म का आचरण करने के लिये जो जो सद्उद्यम किये जाते हैं वे सब महाकल्याणकारी होते हैं। जगत के जीव जो जो सुखशान्ति का अनुभव करते हैं वह पूर्व जन्म मे किये अहिंसा धर्म का ही फल है। उसी प्रकार वर्तमान काल में भी जो अहिंसा धर्म का साक्षात् पालन करते हैं और भविष्य काल में जो उसका पालन करेंगे वे सब अहिंसा धर्म के कारण ससार में भी प्रकट सुख का अनुभव करेंगे व बाद में अनुक्रम से अक्षयसुख के भोक्ता बनेंगे। इस प्रकार सर्व प्रकार के सुखों को प्रकट करनेवाली, उसका पालनपोषण करनेवाली, और ऐकान्त अमृतवृष्टि करनेवाली जगद्वा जननी अहिंसा ही है। ऐसा समझकर सुखार्थी सब प्राणियों को उसीकी आराधना करने को अहर्निश उद्यत रहना चाहिये। उसकी कभी भी कुपुत्रवत् विराधना नहीं करना चाहिये। जो उक्त मार्ग का उल्लंघन नहीं करते वे अवश्य सुखी होंगे।

७८—पालन करत पिता ते कहिये, ते तो धर्म चित्त

मर्दहिये—जो हमारा पालनपोषण करता है वह पिता कहलाता है, यह तो केवल यह, भवाश्रो ही प्राय होता है, परन्तु जो हमारी भय भव म रक्षा करे हमारा समीहित साधे, हमको आनन्द म रक्खे, लेश मात्र भी दुःख का स्पर्श न होने दे और परिणाम में हमको दुर्गति के दाव में से बचाकर सद्गति म लाव और अनुक्रम से अक्षय सुख समाधि के भागी बनावे वह धर्म पिता का ही परम उपकार है। यह असीम उपकार कदापि भुलाया नहीं जासका। नीति अनीति का भेद बताकर अनीति-अन्याय के मार्ग से बचाकर हमको नीति-न्याय के मार्ग में लगाकर सत्य, अस्तेय, शील और सन्तोषादिक के उत्तम तत्त्व को समझा कर सर्व पापों से विमुक्त कर निर्मल चारित्रयुक्त बनाते हैं और उसी म हमारे उपयोग को ओतप्रोत मिला कर हमको परमानन्द म निमग्न कर देते हैं वे पूज्य धर्म पिता ही हमेशा शरण्य (आश्रय करने योग्य) हैं। संसार में कहलानेवाले पिता मातादिक सम्बन्धी स्वार्थी होते हैं। वे स्वार्थ सिद्ध होजाने पर या स्वार्थ म अन्तराय पड़जाने पर छोड़ देते हैं जब कि सच्चा धर्म और सच्चे धर्मीजनों का सम्बन्ध केवल निःस्वार्थ और एकान्त सुखदायी है। इस प्रकार चित्त म दृढ़ श्रद्धा रख कत्रिम सम्बन्ध से नहीं लुभा कर धर्म के स्थाई सम्बन्ध के लिये ही उद्योग करना उचित है।

७९ से १०१ तक के २३
प्रश्नों का उत्तर निम्न लिखित है—

मोह समान रिपु नहीं कोई, देखो सहु अन्तरगत जोई।
सुख मित्त सकल संसार, दुःख म मित्त नाम आधार ॥२५॥

हरत पापथी पंडित सोई, हिंसा करत मूढ सो होई ।
सुखिया सतोपी जगमाहीं, जाकु त्रिविध कामना नाहीं ॥२६॥

जाकु तृष्णा अगम अपार, ते म्होटा दुःखिया तनु धार ।
भये पुरुष जो विषयातीत, ते जगमाहे परम अभीत ॥ २७ ॥

मरण समान भय नहीं कोई, पंथ समान जरा नवि होई ।
प्रबल वेदना क्षुधा वखाणो, वक्र तुरंग इन्द्रि मन जाणो॥२८॥

कल्पवृक्ष संजम सुखकार, अनुभव चिंतामणि विचार ।
कामगवी वर विद्या जाण, चित्रावेली भक्ति चित्त आण ॥२९॥

संजम साध्या सवि दुःख जावे, दुःख सहु गया मोक्षपद पावे ।
श्रवण शोभा सुणीये जिनवाणी, निर्मल जिम गंगाजल पाणी॥३०॥

नयन शोभा जिनबिंब निहारो, जिनपडिमा जिन सम करी धारो।
सत्य वचन मुख शोभा सारी, तज तंबोल संत ते वारी ॥३१॥

करकी शोभा दान वखाणो, उत्तम भेद पंच तस जाणों ।
भुजाबले तरिये ससार, इण विध भुज शोभा चित्त धार ॥३२॥

निर्मल नव पद ध्यान धरीजे, हृदय शोभा इण विध नित कीजे।
प्रभुगुण मुक्तमाल सुखकारी, करो कंठ शोभा ते भारी ॥३३॥

७९–मोह समान रिपु नहीं कोई, देखे सहु अन्तरगत कोई—मोह समान कोई भी कट्टर (दुसरा) शत्रु दुनिया में नहीं यह बात आत्मा मे ही उंडा विचार करने से प्रकट हो सकता है। राग, द्वेष, कषाय, विषयलालसा, अहंता और ममतादिक सब मोह का ही परिवार है। यह जीव को भिन्न

भिन्न प्रकार से घेर कर उसको अनेक प्रकार से विडम्बन करते हैं। "मैं और मेरा" इस मंत्र ने मोह सब जगत को अंधा बना देता है और इसी मंत्र को सांसारिक जीव सुख बुद्धि से गिनते हैं, परन्तु इस से परिणाम में कितना अधिक दुःख होता है यह तो कोई विरले ही समझ सकते हैं यदि अनंत बार जन्ममरण के फेरा फिरनेका यदि कोई मैं मुख्य कारण हो तो वह राग, द्वेष और मोह ही है। इनका अंत (क्षय) हो जाने पर जन्ममरण सम्बन्धी सब दुःखों का सहज ही में अंत हो जाता है। यह बात शास्त्र से, गुरुगम से या जातिअनुभव से भलीभांति समझी जा सकती है। हमारी आत्मा जो प्रमादवश मोहादिक शत्रुओं के पाश में बंध गयी है उसको मुक्त करने की पूरी आवश्यकता है और यह उपेक्षा करने योग्य नहीं है। यदि हम को अपने शुद्ध स्वरूप का अर्थात् हमारी आत्मशक्ति का यथार्थ भान (ज्ञान) और यथार्थ श्रद्धान (प्रतीति) हो जाय तो हमको पूरा विश्वास हो जाता है कि हम हमारे कट्टर शत्रु के पाश में हमारी ही भूल से फंसे हुए हैं और अगर हम जाग्रत होकर हमारी भूल को सुधार कर उस शत्रु का सामना करें तो उसकी हिम्मत नहीं कि वह हमको अधिक काल तक कष्ट पहुँचा सके। अर्थात् हमको आत्मजागृति की बड़ी आवश्यकता है। हमको हमारा जीवन बहुत उच्च प्रकार सुधार लेने की जरूरत है और ऐसा होने पर मोहादिक शत्रु अपने आप हम से डर कर भग जावेंगे।

८० सुख में मित्र सकल संसार, दुःख में मित्र नाम अधारा—पूर्व पुण्य के योग से जब सकल सुखसामग्री प्राप्त हो जाती है तब तो बहुत से मित्र होने को उत्सुक रहते

हैं किन्तु जब किसी अन्तराय योग से सुखसामग्री का वियोग होजाता है तब आपत्तिकाल में आकर खडे रहनेवाले, उसमें सहायता देनेवाले या उस आपदा से मुक्त करने को अपने भरसक प्रयत्न करनेवाले जो मित्र निकले वे ही सच्चे मित्र हैं। प्रश्नोत्तर रत्नमालिका में दिये गये इस प्रश्न के उत्तर पर मनन करना अत्यन्त आवश्यक है और वह यह है कि 'जीव को भविष्य में भयङ्कर दुःख मिले ऐसे पाप से हमको अलग करे, सदुपदेश द्वारा पाप से होनेवाले दुःखों का विचार करा के हमको पापाचरण से अलग रक्खे और सन्मार्गगामी बनावे तथा सन्मार्ग में स्थित करे उसे ही अपना सच्चा मित्र समझना चाहिये।' जब दूसरे मित्र तो केवल इस भव में ही सहायभूत होते हैं तब उपरोक्त सन्मित्र परलोक मे भी सहायभूत होते हे, अत मोक्षार्थी जीव यदि मित्र करें तो ऐसे ही मित्र बनाने का लक्ष्य रक्खे। यतः किं मित्र यन्निवर्त्तयति पापात।

८१ डरत पापथी पडित सोई—जो पाप आचरण से डरता रहे और शुभाचरण में कदम उठावे वह ही पंडित है। प्रश्नोत्तरमालिका में इस प्रश्न का ऐसा खुलासा है कि "क पडितो? विवेकी अर्थात् पंडित कौन? जिसके हृदय में विवेक प्रकट हुआ हो और उस विवेक के बल से जिसको जीव, अजीव, (जड़, चैतन्य), पाप, आश्रव, संवर, बंध मोक्ष और निर्जरारूप नव तत्त्व का यथार्थ निश्चय हो गया है, यथार्थ तत्त्वनिर्णय होने की जिस के हृदय में निश्चल तत्त्वश्रद्धा हुई है और जिस से आगामी काल में आत्मा को अनर्थ हो ऐसी पापवृत्ति से जो अत्यन्त डरता रहता है, तथा आत्मा को भविष्य में एकान्त हितकारी मार्ग में

आनन्द से प्रवृत्त करता है और अन्य योग्य जनों का वैसाही सदुपदेश करता है वह ही सच्चा पण्डित है ।

८२ हिंसा करत मूढ सो होई—जगत मात्र को ऐकान्त सुख देनेवाली आप्त उपदिष्ट दया की विरोधिनी हिंसकवृत्ति को धारण करते हैं अर्थात् परम कृपालु परमात्मा द्वारा जगज्जंतुओं के ऐकान्त हित के लिये उपदेशित हितपूर्ण दया का मार्ग छोड कर जो स्वमति से विपरीत वृत्ति धारण करता है वह चाहे जितना विद्वान् हो परन्तु तत्त्वदृष्टि सन तो उसका महामूर्ख की कोटि में ही गिनते हैं, क्योंकि वह शुष्क ज्ञानी माहंधशास् इतना गहराभी विचार नहीं कर सकता कि " सब का जीवन प्यारा है कोइ भी मृत्यु की इच्छा नहीं करता । जैसा हमको दुःख होता है वैसा ही सब को होता है । " तो फिर जो हम को प्रतिकूल प्रतीत हो ऐसे दुःख का प्रयोग दूसरे प्राणी पर क्यों करना ? इतनी सी बात भी यदि कोइ क्षणभर के लिये साम्य भाव रख कर विचार करे तो वह निर्दय काम से पिछा हट सकता है और जैसे जैसे इस बात का अधिक दयार्द्र लक्ष से विचारा जाय वैसे वैसे निर्दय काम करने में कम्प वगैरे छूटने लगते हैं और अन्त में निर्दय काम हो ही नहीं सकता । जो मूढ मानव राक्षसों के समान रसना की लोलुपता से मांसभक्षण और आखेट (मृगया जीववध) करते हैं वे कठोर हृदय नरपशु अपने समीप मरण की शरण आये जानवरों की दुःखभरी आर्त्त क्या देख नहीं सक्ते ? क्या वे दीन अनाथ जानवर अपने बालबच्चों को रोते विलविलाते छोड़कर उन नरदैत्यों के लिये अपनी खुशी से मृत्यु की शरण लेना चाहते हैं ? जिस प्रकार इनको उनकी इच्छा विरुद्ध निर्दयता

से घेर कर मार दिया जाता है, उस प्रकार यदि इन नर दैत्यों को, इनके बालबच्चों को, या इनके अन्य प्रिय सम्बधियों का मार दिया जाय तो उनको कितना बड़ा दुख होगा। उतना ही दुख या उससे भी अधिक दुख उक्त पशुओं को निर्दयतापूर्वक मारने में होता है। इसकी दयाजनक अपील किसके पास आकर करें? यह भारतभूमि दया के प्रताप से पहिले जितनी दयार्द्र और पवित्र थी उतनी ही अब नीच ससर्ग से निर्दय और अपवित्र हो गई। केवल निर्दयता (निरपराधी प्राणियों पर घनता क्रूर शासन-घातकीपन) ही यहा नियामक है। उसीको दूर करने के लिये भरसक पुरुषार्थ किया जाय तो पुन यह आर्यभूमि जैसी की तैसी बन सकती है। ऐसा समझ कर अपनी मातृभूमि के उद्धार निमित्त प्रत्येक भारतवर्षी जन को हिंसा प्रतिबध निमित्त दृढ़ प्रतिज्ञा करनी चाहिये।

८३—सुखिया सतोषी जगमाही, जाको त्रिविध कामना नाहीं—जिसको किसी प्रकार की विषयवाछा नहीं ऐसे सुसाधु सतोषी सतजनों को ही ससार मे सच्चे सुखी समझना चाहिये। विषयवाछा ही दुखरूप है। जिसप्रकार क्षुधा, तृषा आदि दुखरूप है और उसे शान्त करने का अन्नपानादिक का उपचार किया जाता है। वह उपचार यदि लक्ष्यपूर्वक किया जाय तो वह दुख उपशात हो जाता है, परतु यदि उसमे अतिमात्रादिक अविधिदोष हो जावे तो व्याधि प्रमुख से उल्टी नई उपाधि खड़ी हो जाती है और उसको दूर करने के लिये अनेक प्रकार के उपचार करने पड़ते हैं, इसी प्रकार भिन्न भिन्न प्रकार की विषयवाछा

भी दुःखरूप हो है और उस दुःख को मिटाने के लिये उसका योग्य प्रतिकार शास्त्रोक्ति से सावधानतया करनेकी आवश्यकता है और यदि उसम अतिचार हो जाय तो उस दुःख का मिटने के स्थान में अधिक बढ़ना ही संभव होता है। मन, वचन और काया के निखिल विकारों का वश में करने के लिये शास्त्रकारने समिति गुप्तिरूप मुनि धर्म और स्वदारासंतोषादिरूप गृहस्थधर्म बताया है। उसको सद्गुरु समीप भलिभांति ज्ञान प्राप्त कर उसके अनुसार आचरण करनेवाले आत्मार्थी जन अवश्य अनुक्रम से त्रिविध कामना से मुक्त हो सकते हैं और यह ही सुख-संतोष की पराकाष्ठा होने से शाश्वत सुख के अर्थीजनों को ग्रहण योग्य हैं। कहा भी है कि 'न तोषात् परमं सुखं' अर्थात् संतोष जैसा श्रेष्ठ सुख नहीं और 'न तृष्णायाः परो व्याधि' विषयतृष्णा समान कोई व्याधि नहीं। इसीसे शास्त्रकारने कहा है कि "विषयइंद्रियों का स्वतंत्र छोड़ना आपदा का मार्ग है और उनको वश में रखना सुख-संपदा का मार्ग है अच्छा लगे उसे ग्रहण करो।'

८४—जाको तृष्णा अगम अपार, ते म्होटा दुःखिया-वनुधार—जिनकी तृष्णा का पार नहीं अर्थात् जिनकी तृष्णा अनन्त अपार है उनके दुःख का भी पार नहीं है याने उनका दुःख भी अनन्त अपार होता है। ज्ञानी पुरुषों ने लोभ को अग्नि की और तृष्णाको उसकी ज्वाला की उपमा दी है अर्थात् जैसे जैसे इंधनादिक योग से अग्नि प्रबल होती जाती है वैसे वैसे उसकी ज्वाला भी प्रसर परितापकारी होती जाती है। इस प्रकार लोभी पुरुष को जैसे जैसे लाभ मिलता जाता है वैसे वैसे लोभांधता बढ़ कर उसकी तृष्णा को अम-

यादित बना देती है और वह लोभाविष्ट को केवल दुःखी दुःखी ही बनाकर छोड़ती है। ऐसे अनन्त अपार दुःख दावानल के सतत परिताप से बचने के लिये जिसकी प्रबल इच्छा हो उसे लोभांधताको छोड़कर, तृष्णा को सकुचित (मर्यादित) कर संतोष वृत्ति धारणकरना ही उचित है।

८५—भये पुरुष जो विषयातीत, ते जगमाहि परम अभीत—जिन्होंने संतोषवृत्ति धारण कर अभ्यास द्वारा अनुक्रम से विषयवासना को निर्मूल बनादी है उनको संसार में कोई भय नहीं रहता। जिन्होंने रागद्वेषादिक विकार मात्र का विनाशकर दिया है उनको विषयवासना हो ही नहीं सकती, अत यह जीव मुक्त है, इससे उसको पुनर्जन्म लेना नहीं पड़ता। अन्त मे इस नश्वर देह को यहीं छोड़कर देहातीत हो अक्षय, अनन्त और अविचल मोक्षसुख को प्राप्त करता है अर्थात् जन्म, जरा और मरण सम्बन्धी सर्व भय से सर्वथा मुक्त हो जाता है। जबतक जीव में राग द्वेषादिक विकारों के वश मे होने से विषयवासना जागृत रहती है तबतक जन्म, जरा, मरण सम्बंधि भय उसके सिर पर मंडराते रहते हैं जबकि विषयातीत को किसी भी प्रकार का भय नहि रहता, ऐसा समझकर प्राज्ञ जनों को मन और इन्द्रियों को ज्ञानी पुरुषों के वचनानुसार दमकर, शुद्ध संयम का पालन कर विषयातीत निर्भय पद को प्राप्त करने के लिये विषयवासना से दूर रहने को प्रतिदिन उद्यम करना चाहिये।

८६—मरण समान भय नहीं कोई—जगत के जीवों के मन मे जो बड़े से बड़ा भय बना रहता है वह मृत्यु का है और वह वास्तविक भी है क्योंकि उसके साथ दूसरे भी जन्म, जरा, संयोग, वियोग, आधि, व्याधि और उपाधि के

भय साथ लगे रहते हैं । यदि मरण के महाभय से सर्वथा मुक्त हो सकें तो अन्य साथ लगे भय तो अपने आप पता समान हो जाते हैं । इस मरण के महाभय से मुक्त होने के लिये ही सबसे परमात्मा ने सम्यग् दर्शन, ज्ञान, चारित्र का उत्तम मार्ग बताया है कि जिन रत्नत्रय का यथाविध आराधन करनेवाले प्राणी अवश्य जन्ममरण सम्बन्धी सब भय से मुक्त हो सकते हैं । अतः निर्भय सुख की इच्छा करनेवाले प्राणी के लिये यह ही कर्तव्य है ।

८७–पंथ समान जरा नवि कोई—जिस प्रकार जरा अवस्था से शरीर जरजरित हो जाता है, इस से उसमें यौवन वय के समान सामर्थ्य एवं उल्लास नहीं रहता, इसी प्रकार बड़ी यात्रा कर लेने से मनुष्य इतना अधिक थक जाता है कि उससे कोई भी अगम्य का काम उत्साहपूर्वक नहीं हो सकता और जो परवशरूप से किया भी जाता है उस में भी उनको कठिनता मालूम होती है । अतः अनुभवी पुरुष कहते हैं कि चाहे जितनी लम्बी यात्रा पग चलकर करना हो लेकिन " चार चार कोस चलने पर लाखों मील आवागमन कर सकते हैं " इस वचन के अनुसार शरीर से हो सके उतना ही काम करना कि जिससे भविष्य में अधिक न सहना पड़े तथा हमारी व्यवहारिक एवं धार्मिक करणी में भी बाधा न पड़े ।

८८–प्रबल वेदना क्षुधा बखानो—अन्य सब वेदनाओं में क्षुधा वेदना अधिक प्रबल है । अन्य वेदनाओं से मन में वैराग्य उत्पन्न होता है, प्रभु का नाम-याद आता है या परमार्थ का साधन करने की मन में प्रेरणा होती है, तब क्षुधा के प्रबल उदय समय ये सब उपस्थित होने पर भी प्राय भग जाती हैं । इस क्षुधा परिसह को सहन करनेवाला कोई

वृक्षों में कल्पवृक्ष उत्तम वृक्षतर गिना जाता है और उसकी छाया, मूल, पत्र पुष्प और फल सब उत्तम हैं, उसीप्रकार "संयम सुख भंडार" मयत्न देदित संयम सर्व सुख का निधान है। वीतराग प्रभु के निष्पक्षपाती वचनों पर अचल आस्था रखना संयम का मूल है, यम नियम आदि उसके पत्र हैं, सहज समाधिरूप उसकी शीतल छाया है, उत्तम देव मनुष्य गति उसके सुगंधित पुष्प हैं और मोक्षरूप उसका सर्वोत्तम फल है। ऐसे एकान्त सुखदायी संयम की चाह किसे नहीं होती? परन्तु अनादि काल से आत्मक्षेत्र में अंकुरित मिथ्यात्व, अज्ञान और अविरतिरूप (weeds demerits) दुर्गुणरूप निरर्थक हानिकारक पौधों को उखाड़ कर, सर्व प्रथम हृदयभूमि को शुद्ध करने के लिये अक्षुद्रतादिक योग्यता संपादन कर अनुक्रम से सर्वज्ञदर्शित संयम के या अध्यात्म के अवंध्य बीजरूप शुद्ध श्रद्धान रोप कर, उसमें निर्मल ज्ञानरूप अमृत का सिंचन किया जाता है, तो उसमें से परम सुखदायक यम नियमादिक संयम योग का प्रादुर्भाव होता है और उससे स्वर्ग के तथा मोक्ष के उत्तमोत्तम सुख प्राप्त हो सकते हैं। ऐसा समझ कर आत्मार्थी जनों को उक्त दिशा में विशेष उद्यम करना उचित है।

९१—अनुभव चिंतामणि विचार—अनुभवज्ञान चिंतामणिरत्न के समान अमूल्य है उससे चिंतित सुख साधा जा सकता है। उसका ग्रन्थकारने ऐसा लक्षण बताया है कि "वस्तु विचारत ध्यावत, मन पावे विश्राम रस स्वादत सुख उपजे, अनुभव याको नाम।" अर्थात् अमुक ध्येय वस्तु का विचार से या ध्यान करते मन को शीतलता प्राप्त हो और उस वस्तु के रस का आस्वादन करनेरूप सहज स्वाभाविक सुख जिसमें प्राप्त हो उसका नाम अनुभव है।

९५-श्रवण शोभा सुनिये जिनवाणी, निर्मल जैम
गंगाजल पाणी—जिस प्रकार गंगाजल निर्मल-मेल रहित
है, उसी प्रकार जिनेश्वर प्रभु की वाणी राग, द्वेष और मोह-
रूप मल से सर्वथा मुक्त है, क्योंकि सर्वज्ञ परमात्मा में उक्त
दोषों का सर्वथा अभाव ही रहता है और इसीसे उनकी
वाणी निर्मल कही गई है। ऐसी निर्मल वाणी का कर्णपुट
से पान करना श्रवण इंद्रिय की सच्ची शोभा है। अज्ञानी
जन कानों को कल्पित सुवर्णादिक भूषणों से भूषित
करने का प्रयत्न करते हैं, जब कि तत्त्वरसिक अपने कर्ण
को ज्योतिराधिक सुवर्ण (उत्तम वर्ण-अक्षरात्मक वचन
से) सुशोभित करते हैं, और इस प्रकार अपनी
शोभा वृद्धि करते हैं।

९६-नयन शोभा जिनबिंब निहारो, जिनपडिमा

की भी प्राप्ति हो सकती है। अन्य साधनों से भक्ति का साधन सुलभ है इतना ही नहीं परन्तु सहीत सुख देनेवाला भी है। ज्ञानादिक अन्य साधन में मद आने का भय है जबकि भक्ति में ऐसे भय का अवकाश भी नहीं रहता। भक्ति से तो नम्रतादिक सद्गुणश्रेणी दिनप्रतिदिन बढ़ती ही जाती है। भक्ति की धुन में मस्त भद्रिक जीव अपना भान भूल कर भगवन के साथ एकरूप हो जाते हैं। इससे अनेक भक्तजनोंने भक्ति के सुलभ मार्ग में ही प्रयाण किया है।

९४ संजम साध्या सब दुःख जाय, दुःख सब गया मोक्षपद पाय—संयम अर्थात् आत्म निग्रह करना। यह इसलिये कि अनादि अविद्या के कारण जीव जो उन्मार्गगामी हो गया है-हिंसा, असत्य, अदत्त, अब्रह्म और परिग्रह में लुब्ध हो गया है, पांचों इन्द्रियों के परवश बन गया है, क्रोधादिक कषाय का सुखबुद्धि से सेता है और मन, वचन तथा काया के यथेच्छ व्यापार में ही सुखबुद्धि मान बैठा है। उसकी उस अनादि भूल का सुधार कर उसे सन्मार्ग गामी बनाना चाहिये अर्थात् अहिंसा, असत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और असंगता (निःस्पृहता) रूप महाव्रत का यथा विधि सेवन करना चाहिये। विषय-इन्द्रियों को वश में रखना अर्थात् शब्द, रूप, रस, गंध और स्पर्शरूप इन पांच विषय में होनेवाली विकारबुद्धि को टालना क्षमा, मृदुता, सरलता और ज्ञान, ध्यान, तप, जप द्वारा मन, वचन तथा काया के दुष्ट व्यापार को रोकना, इस प्रकार १७ प्रकार के संयम के यथार्थ पालन करनेवालों के भवभ्रमण सम्बन्धी सकल दुःख दूर हो जाते हैं अर्थात् उसको भवभ्रमण नहीं करना पड़ता और सकल कर्ममल का सम्पूर्ण क्षय कर के वह अजरामर सुख को प्राप्त करता है।

भाव से मिल जाने पर प्रभु सदृश असाधारण पुरुषार्थ कर लेने पर हम भी प्रभुरूप हो सकते हैं। ऐसी सर्वोत्तम पदवी प्राप्त करने का श्रेष्ठ साधन जिनवाणी तथा जिनमुद्रा है और इसीलिये उसका साक्षात् जिनेश्वरतुल्य गिना जाना सम्भव है।

९७—सत्य वचन मुखशोभा भारी, तज तबोल सबते वारी—जिस प्रकार नयन की शोभा जिनबिंब देखना कही है उसी प्रकार मुख की शोभा मिष्ट, पथ्य और सत्य वचनोच्चारण में है। कितने ही मुग्ध जन तम्बाल चाबने में मुख की शोभा समझते हैं और करते हैं परन्तु वह शोभा केवल कृत्रिम पर क्षणिक है। जब कि सत्शास्त्रानुसार सत्य वचनोच्चार से होनेवाली मुखशोभा सहज और चिरस्थायी है। इसीलिये उपदेशमाला के लेखकने वचन बोलते समय यह बात ध्यान में रखना कहा है कि " मधुर वचन बोलना परन्तु कटुक नहीं, बुद्धियुक्त बोलना परन्तु मूर्खवत् नहीं, थोड़ा बोलना पर विशेष नहीं, प्रसग युक्त बोलना परतु अति प्रसग युक्त नहीं, नम्र वचन बोलना परन्तु गर्वयुक्त नहीं उदार वचन उच्चारण करना परन्तु तुच्छ नहीं, इन वचनों का क्या परिणाम होगा इसका प्रथम विचार कर बोलना परन्तु बिना विचार नहीं, और जिस से स्वपर का हित हो ऐसा सत्य वचन बोलना परन्तु असत्य-अहित कर, अधर्मयुक्त नहीं। " विवेकी पुरुष ऐसे ही वचन बोलते हैं और यह ही मुखमडन है। प्रश्नोत्तर रत्नमाला के कर्त्ताने भी कहा है कि ' किं वाचा मडन सत्य ' अर्थात् वाणी की शोभा क्या ? उत्तर सत्य। यह बात विशेष जोर से कहने का कारण यह है कि आजकल कारण या अकारण ही लोग पर प्रहार करते हैं या उन में, प्रहार करने की टेव

पड़ गई है। उनको स्वपरहित निमित्त असत्य पक्ष छोडकर सत्य पक्ष अंगीकार करने का यत्न करना चाहिये। ऐसा करने मात्र से ही स्वपर का उदय होगा अत सत्यमेव जयति।

९८–कर की शोभा दान बखानो, उत्तम भेद पच तस जानो–जिस प्रकार मुख की शोभा सत्य भाषण है उसी प्रकार हाथ की शोभा दान देने मे है। उस दान के शास्त्र मे पांच भेद बताये है। अभयदान, सुपात्रदान, अनुकम्पादान, कीर्ति दान और उचितदान। इन के भी द्रव्य भाव से दो दो भेद और हो सकते है। लक्ष्मी प्रमुख द्रव्य साधन मे दान करना द्रव्यदान और ज्ञानादिक भाव साधन मे दान करना भावदान कहलाता है। जिस लक्ष्मी प्रमुख का दुर्व्यसनो मे व्यय करना दुर्गति का कारण है, उसी लक्ष्मी प्रमुख का सप्त क्षेत्रादिक शुभ मार्ग मे व्यय करना सद्गति का कारण है। इस में भी सद् विवेक द्वारा जिस जिस स्थान पर द्रव्य व्यय करने की अधिक आवश्यकता है उस उस स्थान पर उसका व्यय करना अधिक लाभदायक है। ज्ञान, दर्शन, चारित्र प्रमुख का दान भावदान कहलाता है और ऐसा भाव प्रधान दान द्रव्य दान से बहुत बढ़कर है अत ये दोनों प्रकार के दान अनुक्रम से आराधने योग्य है और यह ही सद्भाग्य द्वारा प्राप्त हुई शुभ सामग्री का उत्तम फल है।

९९–भुजाबले तरिये ससार, इण विध भुज शोभा चित्त धार—भुजा द्वारा अर्थात् निज पराक्रम से–पुरुषार्थ ही से ससारसमुद्र तैरा जा सकता है। ऐसी उत्तम भुजा पा कर यदि अपना पराक्रम सम्यग् ज्ञान, दर्शन और चारित्ररूप रत्नत्रयी के प्राप्त करने म लगाया जाय तो इस से प्रगट-

समुद्र का तैरना सुलभ हो जाता है। इस संसार में स्पर्धा द्वेष, ईर्षा और मोह के वश हो कर रण-संग्राम आदि में अपने भुजाओं को अजमानेवाले तो अनेकों प्राणि होते हैं किन्तु पूर्वोक्त दोषसमूह का नाश कर पवित्र रत्न की प्राप्ति में इनवीय का उपयोग करनेवाले तो कोई विरले ही नर-रत्न देखे जाते हैं और यह ही सच्चा भुजाबल शोभाकारी एवं प्रशंसनीय है। आत्मार्थी जनों को अपने भुजबल का सदुपयोग करना आवश्यक है।

१०० निर्मल नवपद ध्यान धरीने, हृदय शोभा इण विध नित कीजे—हृदय विवेकका स्थान है। जो इस हृदय का सदुपयोग करना जानते हैं उन्हीं में सद्विवेक जागृत होता है और उसीमें व हिताहित का निश्चय कर अहित का त्याग कर हित ही में प्रवृत्ति करते हैं। जब मोहवश अगत असत् प्रवृत्ति पसन्द करता है तब विवेकी हृदय सत् प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति ही पसन्द करता है। वह सत् प्रवृत्ति को भी निवृत्ति के लिये ही ग्रहण करता है। निवृत्ति में ही सच्चा सुख, शांति या समाधि का स्वाभाव रहती है ऐसे अरिहतादिक नवपद का विनययुत नित हृदय में अपूर्व शांति का साक्षात् अनुभव करने के लिय एकाग्ररूप से चिंतवनरूप ध्यान करते हैं और दृढ अभ्यास द्वारा अरिहंता दिक निर्मल नवपद में तल्लीन होकर आत्मा की अपूर्व शांति का साक्षात् अनुभव कर सकते हैं। हृदयकमल ध्यान करने निमित्त एक निर्मित स्थान है, उसमें अरिहंतादिक ध्येय का विवेकपूर्वक ध्यान करने से अनुक्रम से दृढ अभ्यास द्वारा उस ध्यान की सिद्धि हो जाती है। अर्थात् ध्याता, ... और ध्यान का भेदभाव मिटकर उसमें से समरसी

छोड़कर सत्संग मे प्रभु का स्वरूप यथार्थरूप मे पहचान कर प्रभुभक्ति म अपना मन लगाकर परमात्मा के गुणों का स्मरण, चिंतवन, रटन करने का दृढ़ अभ्यास कर वैसे ही अनन्त अपार सद्गुण अपने म प्रवेश करने का अथक प्रयत्न करना चाहिये ।

१०८ से ११५ तक (१३) प्रश्नों का उत्तम निम्न लिखित है—

सतगुरु चरण रणु शिर धरिये, माल शामा इणविध मनि करीए ।
मोहनाल मोटी अति कहिये, ताकु तोड अक्षय पद लहीये ॥३४॥
पाप मूल लोम जगमाही, रोग मूल रस दुजा नाही ।
दु ख मूल सनेह पियारे, धन्य पुरुष तिन हू ते न्यारे ॥३५॥
अशुचि वस्तु जानों निज काया, शुचि पुरुष जो वरजित माया ।
सुधा समान अध्यातमवाणी, विष सम कुकथा पाप कहाणी ॥३६॥
जहा बैठा परमार्थ लहीए, ताकु सदाय सुसगति कहीए ।
जहा गया अपलक्षण आवे, ते तो सदाय कुसग कहावे ॥३७॥
रग पतग दुरजनका नेहा, मध्यधार जो आपत छेहा ।
सज्जन स्नेह मजीठी रग, सर्व काल जे रहत अमग ॥ ३८ ॥
प्रश्नोत्तर इम कही विचारी, अतिसक्षेप बुद्धि अनुसारी ।
अति विस्तार अरथ इणकेरा, सुनत मिटे मिथ्यात अंधेरा ॥३९॥

कलश

रस पूर्णनद सुचन्द सवत (१९०६) मास कार्तिक जानिए,
पक्ष उज्जवलतिथि त्रयोदशी, वार अचल वखानिए ।

आदीश पास पसाय पामी, भावनगर रही करी,
चिदानन्द जिणद वाणी, कही भवसागर तरी ॥ ४० ॥

इति प्रश्नोत्तररत्नमाला समाप्त

१०२–सतगुरु चरण रेणु शिर धरिये, भाल शोभा इण विध भवि करिये–सद्गुरु की चरणरज मस्तक पर धारण कर गुरुआज्ञा प्रमाण करना सुज्ञजनों का कर्त्तव्य है। भाल (ललाट) पर तिलक करने का भी यह ही उद्देश्य होना सम्भव है। स्वयतत्व के जानकार होते हुए भी जो भव्यजनों के हित निमित्त सतत उद्योगवंत हों, निष्पापवृत्तिवाले हों और अन्य आत्मार्थी जनों को भी निष्पाप मार्ग बतानेवाले हों, स्वय भवसमुद्र से तैरनेवाले और अन्यजनों को भी तार सकनेवाले हों ऐसे सद्गुरु की ही आत्महितैषी जनों को सेवा करनी योग्य है। कहा भी है कि–" पवित्र करिये जिहा तुझ गुणे शिर वहिये तुझ आण, मन से कभी भी रे प्रभू! न विसारिये, लहिये परम कल्याण।" ऐसे परम गुरु के गुणग्राम से जिहा पवित्र होती है, उनकी पवित्र आज्ञाओं का पालन करने से हमारा उत्तमाग चमक पड़ता है और उनका सदैव स्मरण करने से अन्त करण उज्ज्वल हो जाता है, अपितु उससे जन्ममरण की सब व्यथाओं का नाश हो कर अक्षय अनन्त मोक्षसुख की प्राप्ति होती है।

१०३–मोहजाल मोटी अति कहिये, वाकु तोड अक्षयपद लहिये—हमको मोहित करे सो मोह। उत्तमप्रकार के ज्ञान दर्शन को आच्छादन करनेवाला, और अशुद्ध वृत्तिको पैदा करनेवाला मोह ही है। राग, द्वेष, ईर्षा, खेद मत्सर

प्रवेश कर नहीं करने योग्य काम करने की प्रेरणा करता है और इस प्रकार आत्मा को पाप से मलिन बनाता है। स्त्री लक्ष्मी प्रमुख के लोभ के लिये तो लोग कई प्रकार के युद्धादिक अनर्थ करते हैं, परन्तु यश-कीर्ति के लाभ से भी किसी प्रसंग पर अज्ञ जन अनेकों अनर्थ कर डालते हैं, फिर लोभान्धता से अपनी भूल स्वयं नहीं समझ सकते। अपितु दुनिया में भी बहुधा यह दोष व्याप्त है। अतः भाग्य से ही कोई किसी की भूल सुधारने को कह सकता है। केवल निःस्पृही संत साधु जन ही ऐसी भूल सुधार सकते हैं। उनका अवसरोचित हित वचन लोभी ऊपर भी अच्छा असर कर सकता है। अतः जिनका लोभ से निवृत्ति की प्रबल इच्छा हो उनको ऐसे निःस्पृही की सेवा करनी चाहिये।

१०५—रोगमूल रस दूजा नाही—"रसमूलाश्च व्याधयः" भिन्न भिन्न प्रकार के रोग पैदा होने का मुख्य कारण विषय वृद्धि-विषयासक्ति-विषयलोलुपता ही है। प्रत्येक इन्द्रियों के विषय में अत्यासक्ति अवश्य दुःखदाई है। इस भव में प्रगट व्याधि प्रमुख आपदा मिलती है और परभव में नरकादिक यातना सहनी पडती है, अतः ज्ञानी पुरुषों विषयसुख को विषवत् समझ कर उस विषयसुख से विमुख रहते हैं और जो विषयासक्ति से दूर रहते हैं वे ही सच्चे ज्ञानी हैं। ज्ञानी पुरुषों के पवित्र मार्ग में चलना ही हमारा परम कर्तव्य है ऐसा विचार कर जैसे हो सके वैसे विषयासक्ति से दूर रहने का प्रयत्न करना चाहिये।

१०६—दुःखमूल स्नेह पियारे, धन्य पुरुष [illegible] से न्यारे—" स्नेहमूलानि दुःखानि " दुःख

ये सब इसीकी सतति है। भिन्न भिन्न रूप धारण करने वाले क्रोध, मान, माया और लाभरूप इसका बड़ा परिवार है। दुर्गति के कारणरूप १८ पापस्थानों में प्रवृत्ति कराने वाले मोहही है। यह सबसे बड़ा जगत् प्रसिद्ध चोर है। यह दिन दहाड़े धाडा पटक कर प्राणियों का सर्वस्व हर लेता है। जो कोइ आत्मसाधन करने का इच्छुक होता है। तो उसकी भी कठिन परीक्षा लेता है तथा अपने परिवार को भी उसकी कठिन परीक्षा करने का आदेश करता है। किसी धर्मात्मा का तो छिद्र देख कर यह बहुत खुश होता है। मोह ऐसी विविध प्रकार से जगत विडंबना करता है। "मैं और मेरा" ऐसा मंत्र पढा कर सब को अंधा बना देता है। ऐसे अति दुष्ट एवं प्रबल मोह का नाश किये बिना कोइ भी मोक्ष प्राप्ति नहीं कर सकता, और उस मोह का क्षय होनेपर मोक्ष प्राप्त सुलभ हो जाती है। उसका अमोघ उपाय आत्मश्रद्धा और आत्मरमणरूप रत्नत्रय का यथार्थ आराधन करना है। आत्मज्ञानद्वारा अपना स्वरूप-सामर्थ्य यथार्थ रूप से जाना जा सकता है अथात् अपनी शक्ति का यथार्थ भान हो सकता है। आत्मश्रद्धा से अपनी पूर्ण शक्ति प्रकट करने में बाधक भूत राग, द्वेष, मोह, प्रमुख अन्तरंग शत्रुओं को दूर करने साधकरूप सत्संग प्रमुख अनेक सद्गुणों को प्राप्त करने के लिये स्वयं सावधान हो जाता है। इस प्रकार उज्वल रत्नत्रय का यथाविधि आराधन कर अन्त में सर्व कर्म मल का क्षय कर आत्मा अविचल मोक्ष पदवी प्राप्त कर सकता है।

१०४–पाप मूल लोभ जग माहि—दुनियां मे सब पाप का मूल लोभ है। लोभ कई प्रकार का होता है। कभी एक प्रकार का तो कभी दूसरी प्रकार का, लोभ अंतर में

प्रवेश कर नहीं करने योग्य काम करने की प्रेरणा करता है और इस प्रकार आत्मा को पाप से मलिन बनाता है। स्त्री लक्ष्मी प्रमुख के लोभ के लिये तो लाग कई प्रकार के युद्धादिक अनर्थ करते हैं, परन्तु यश-कीर्ति के लोभ से भी किसी प्रसग पर अज्ञ जन अनेकों अनर्थ कर डालते हैं, फिर लोभान्धता से अपनी भूल स्वय नहीं समझ सकते। अपितु दुनिया में भी बहुधा यह दोष व्याप्त है। अत भाग्य से ही काइ किसी की भूल सुधारने को कह सकता है। केवल नि स्पृही सत साधु जन ही ऐसी भूल सुधार सकते हैं। उनका अवसरोचित हित वचन लोभी ऊपर भी अच्छा असर कर सकता है। अत जिनका लोभ से निवृत्ति की प्रबल इच्छा हो उनको ऐसे नि स्पृही की सेवा करनी चाहिये।

१०५–रोगमूल रस दूजा नाही—"रसमूलाश्च व्याधय" भिन्न भिन्न प्रकार क रोग पैदा होने का मुख्य कारण विषय वृद्धि-विषयासक्ति-विषयलोलुपता ही है। प्रत्येक इन्द्रियों के विषय में अत्यासक्ति अवश्य दु खदाइ है। इस भव में प्रगट व्याधि प्रमुख आपदा मिलती है और परभव में नरकादिक यातना सहनी पडती है, अत ज्ञानी पुरुषों विषयसुख का विषवत् समझ कर उस विषयसुख से विमुख रहते हैं और जो विषयासक्ति से दूर रहते हैं वे ही सच्चे ज्ञानी है। ज्ञानी पुरुषों के पवित्र मार्ग में चलना ही हमारा परम कर्तव्य है ऐसा विचार कर जैसे हो सके वैसे विषयासक्ति से दूर रहने का प्रयत्न करना चाहिये।

१०६–दुःखमूल स्नेह पियारे, धन्य पुरुष तिन्हु से न्यारे—" स्नेहमूलानि दुःखानि " दु ख का मूल स्नेह है।

स्नेह करना सहज है परन्तु उसका निर्वाह करने में कष्ट का अनुभव होता है। स्नेह करने में भी बहुधा धोखा खाना पड़ता है। अस्थानपर स्नेह करने से उल्टी उपाधि उपस्थित हो जाती है। यदि अच्छे स्थान पर स्नेह हो गया हो तो भी इस बात की चिन्ता बनी रहती है कि कहीं इसका वियोग न हो जाय और कहीं दैववशात् वियोग हो गया तो अत्यन्त क्लेश होता है। अतः सांसारिक स्नेहमात्र सोपाधिक है। जिसको निरुपाधिक सुख की चाहना हो उसको ऐसा स्नेह करना चाहिये कि जिसे बढ़ाना उचित न हो। इसके लिये तो श्रीमद् उपाध्यायजी के वचन अति उपयोगी हैं। श्रीमान् का कहना है कि 'राग न करजो कोई नर कोईसुं रे, नवि रहवाय तो करजो मुनिशुं रे। मणि जेम फणी विषनो तेम तेहो रे, रागनुं भेषज सुजस सनेहो रे।' इसका यह अर्थ है कि 'कृत्रिम सुख के लिये तो किसी के साथ राग करना ही अनुचित है और यदि किसी के साथ राग करने की ही इच्छा हो तो शम दमादिक सद्गुणसम्पन्न मुनिराज के साथ ही करना उचित है। जिस प्रकार मणि से फणीधर का चढ़ा हुआ विष दूर हो जाता है उसी प्रकार मुनिजन के प्रशस्त निःस्वार्थ राग से अनादि अप्रशस्त राग का विष दूर हो जाता है।' ऐसा सदुपदेश हृदय में अंकित कर अप्रशस्त राग को दूर करने निमित्त उक्त उपाय को काम में लाने की विशेष आवश्यकता है। इस प्रकार दृढ़ अभ्यास से आत्मा को अधिक लाभ होना संभव है। अपितु जिन्होंने सम्पूर्ण राग को जीतकर वीतरागदशा प्रगट की है उनकी तो बलिहारी है।

१०७–अशुचि वस्तु जाणो निज काया—अशुचि में अशुचि वस्तु अपनी काया है। इस बात की प्रतीति हो-

पुरुष के शरीर में से निकले दुर्गंधित पदार्थों से हो सकती है। एक अन्न का कवल तक अल्पकाल मे सड़ जाता है तो जिसमें प्रतिदिन अन्न प्रक्षेपन हो उस शरीर का तो कहना ही क्या ? यह बात मल्लीकुमारीने अपने पूर्वभव के मित्र राजाओं को प्रतिबोध देने के लिये युक्तिपूर्वक सिद्ध कर बताई है और हम हमारे स्वानुभव से जान सकते है कि प्रथम तो यह शरीर अशुचि से ही उत्पन्न हुआ है। पिता का वीर्य और माता का रुधिर इन दोनों का जब मिश्रण होता है तब इस शरीर की उत्पत्ति होती है। पश्चात् भी इस शरीर का माता द्वारा भक्षण किये रस बनाये और अशुचिरूप पदार्थों से ही प्रतिदिन पोषण होता है। इस प्रकार अशुचि से उत्पन्न हुए अशुचि से बढे हुए और पवित्र वस्तु को भी अपवित्र कर देनेवाले अशुचिमय देह को जल प्रमुख से शुद्ध करना चाहिये ऐसा झूठा भ्रम केवल मूढ पुरुष को ही होता है। तत्त्वज्ञ को ऐसा भ्रम कभी होता ही नहीं है। इस अशुचिरूप देह में कर्मवशात् व्याप्त चेतन-रत्न युक्ति से निकाल कर समता रस से धोकर साफ कर लेना उचित है। कहा भी है कि जो समतारस के कुंड में स्नान कर पापरूपी मल को धोकर फिर मलिनता को प्राप्त नहीं होते वह अन्तरआत्मा परम पवित्र है। इस अशुचिमय देह में से उपरोक्त आगमयुक्ति से आत्मतत्त्व खोजकर लेने की आवश्यकता है। फिर पुनर्जन्म मरण का भय होने का कोई कारण नहीं रहता।

१०८–शुचिपुरुष जे वरजित माया—जो मोहमाया रहित निर्मायी–निर्दंभी है वह ही सच्चा पवित्र पुरुष है। मोह माया से ही जीव मलिन हो गया है। इस मोह माया का

हटाने का सच्चा उपाय आत्मज्ञान, आत्मश्रद्धा और आत्म रमणरूप चारित्र है। बिना नींव का इमारत के समान तत्व ज्ञान और तत्वश्रद्धा रहित लोकरंजन निमित्त पूजे जाने-मान किये जाने अथवा स्वदोष छुपाने के लिये आडम्बररूप में की हुई मायामय धर्मकरणी किसी प्रकार से हितरूप सिद्ध नहीं हो सकती है। अतः प्रथम आत्मा की उन्नति में केवल अन्तरायरूप ऐसी मोहमाया को तोड़ने के लिये भरसक प्रयत्न करना चाहिये। आत्मज्ञान और आत्मश्रद्धा द्वारा बढ़प्रयत्न सफल हो सकता है। सरलाशय निर्मोही का ही कल्याण हो सकता है। जिसकी मन, वचन और काया की प्रवृत्ति सरल-माया रहित है वह ही प्रभु की पवित्र आज्ञा का आराधन कर अक्षयसुख प्राप्त कर सकता है अतः जिसको जन्ममरण के अनन्त दुःख से भय हो और अक्षय, अनन्त, निर्भय मोक्षसुख की सच्ची चाह हो उसे माया-कपट छोड़ कर निष्कपटवृत्ति धारण करने का पूरा प्रयत्न करना चाहिये। उदयरत्न कहते हैं कि "मुक्ति पुरी जावा तणाजी रे, ए मारग छे शुद्ध रे प्राणी! म करीश माया लगार।" जिस प्रकार काजल से चित्र काला हो जाता है उसी प्रकार माया से चारित्र मलिन होजाता है, ऐसा समझ कर बुद्धिमान आत्मार्थी जनों को मोहमाया का सर्वथा त्याग करने का पूरा लक्ष्य रखना चाहिये।

१०९—सुधा समान अध्यातम वाणी—अध्यात्म शास्त्र का उपदेश अमृत समान है। उससे आत्मा को परम शांति का अनुभव होता है और अनुक्रम से मोक्ष सुख की प्राप्ति हो सकती है। अध्यात्म मार्ग बतलावे वह अध्यात्म वचन है। जो वचन एकांत आत्महित ही के लिये है, जो वचन राग द्वेषादिक विकारवर्जित वीतराग प्रभु की अमृतमय वाणी के

अनुवादक हैं, जो वचन ज्ञान या क्रिया का एकान्त पक्ष नहिं खींचते हैं, जिन वचनों से ज्ञान और क्रिया की साथ ही साथ पुष्टि होती है और जिन वचनोद्वारा शुद्ध समझ-पूर्वक शुद्ध क्रिया करने की इच्छा होती है उन्हें अध्यात्म वचन कह सकते हैं। जिस प्रकार पक्षी दो पखद्वारा ही उड़ सकता है और जिस प्रकार रथ दो पहियोंद्वारा ही चल सकता है उसी प्रकार अध्यात्म भी शुद्ध ज्ञान क्रिया के संमेलन से ही होता है। उसके बिना अध्यात्म नहीं कहा जा सकता। वस्तुतत्व की यथार्थ शिक्षा प्राप्त कर हिता-हित का यथार्थ विवेक कर जो स्वहित साधन में प्रवृत्त हो और अहित कार्य से निवृत्त हो वह ही अन्त में स्वइष्ट सिद्धि कर सकता है। उसके बिना एकान्त ज्ञान या क्रिया के पक्ष में पड़ स्वपर को बड़ा भारी नुकशान किया जाता है। अध्यात्म मार्ग अध्यात्म कल्याण का अमोघ उपाय है, अत इस में जो कोई कर्तव्य किया जाता है वह लोकदेखाव के लिये नहीं है परन्तु केवल अपने ही आत्मा का लक्ष्य लेकर केवल उसीकी शुद्धि व उसीकी उन्नति के लिये किया जाता है। ऐसी अन्तरदृष्टि जिसकी हो गई है वह "अध्यात्मदृष्टि" या "अध्यात्मी" कहलाता है। इसका विशेष वर्णन "प्रशम रति" में अध्यात्म सम्बन्धी उल्लेख से जाना जा सकता है।

११०—विषसम कुकथा पाप कहाणी-राजकथा, देश कथा, स्त्रीकथा और भत्त(भोजन)कथा ये चार विकथा के नाम से प्रसिद्ध है। जिस कथा के करने से न तो कोई स्वहित हो सक्ता है और न कोई परहित ही हो सकता है ऐसी नकामी निन्दात्मिक पापगर्भित या शास्त्रविरुद्ध स्वक-पोलकल्पित कुकथा करना केवल पाप की ही पुष्टि करनेवाली और दुर्गतिदायक होने से विष समान जानकर वर्जना ही

योग्य है। स्वपरहित इच्छुक भव्यजनों को ऐसी विकथा में अपना अमूल्य समय न खोकर उसका सदुपयोग ही इस प्रकार हित आचरण प्रति उद्यम करना उचित है। विकथा द्वारा ता हित आचरण से विमुख हो जाते हैं और प्रमाद की पुष्टि होती है। प्रमाद की पुष्टि से अनेक प्राणी आपदा में फस जाते हैं, अतः प्रमाद के अंगभूत विकथा को छोड़ कर जिससे स्वपरहित में अधिक वृद्धि हो ऐसा कार्य करना उचित है।

१११—जहाँ बैठा परमारथ लहीये, ताहुँ सदाय सुसंगति कहिये—जिसकी संगति से परमार्थ-तत्त्व मिले वही सच्ची सत्संगति है, और ऐसी सत्संगति ही सदैव करना योग्य है। सत्संगति को शास्त्रकारोंने "शीतल सदा सत सुरपादप" आदि पदों से कल्पवृक्षादि की उपमा दी है और वह उसके बिलकुल उपयुक्त है। जैसे कल्पवृक्ष की छाया शीतल होती है उसके नीचे बैठनेवाले को शांति मिलती है, उसी प्रकार सुसाधु जनों की संगति से भव्यजनों का त्रिविध ताप मिट जाता है, और सहज शान्ति समाधि का लाभ होता है। "कथय किंन करोति पुसाम्?" इस वचन के अनुसार सत्संगति से कौन कौन से लाभ नहीं होते? सत्संगति से सब उत्तम होते हैं 'बुद्धि की जड़ता का हरण करती है, वाणी में सत्य का सिंचन करती है अर्थात सबको प्रिय जान पड़े ऐसा मिष्ट और हितकर सत्य सिख जाती है, प्रतिष्ठा की वृद्धि करती है और पाप पुण्य दूर करती है' आदि अनेक उत्तम लाभ सत्संगति से होते हैं ऐसा समझ कर कुबुद्धि पैदा करनेवाली कुसंगति का त्याग कर, सुबुद्धि जागृत कर, सदाचरण सीख कर सद्गति प्राप्त

करानेवाली सत्संगति को ही प्राप्त करने का हमेशा लक्ष रखना चाहिये।

११२–जहा गया अपलक्षण आवे, ते तो सदाही कुसंग कहावे–जिस की संगति से कोई न कोई अपलक्षण अवगुण प्राप्त हो उसे शास्त्रकार कुसंग कहते हैं और वैसे कुसंग का सदैव त्याग करने का उपदेश करते हैं। कुसंग मे कौन२ से अवगुण जीव को प्राप्त नहीं होते? सब अवगुण मात्र कुसंग से ही पैदा होते हैं और इसी लिये शास्त्र कार सर्वथा उसका त्याग करने को फरमाते हैं। जो निकटभवी जन कुसंगति का सर्वथा त्याग कर सत्संगति का आदर करते हैं वे अन्त में सर्व उपाधि से मुक्त हो कर निरुपाधिक, निर्द्वंद्व मुक्तिसुख प्राप्त करते हैं। अत विचारशील प्राणियो को नीच, नादान, जनों की संगति तथा बुरे कामों से दूर रहने को सर्वदा सचेत रहना चाहिये।

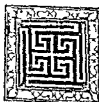
११३–रंग पतंग दुर्जन का नेहा, मध्यधार जो आपत छेहा–जो उत्तम पुरुषों के भी छिद्र ढूंढता है, सब का अनिष्ट चाहता है, प्रसंग के उपस्थित होने पर दूसरों का अपाय-अहित करने के लिये चाहे जैसी मुसिबत सहने को तैयार रहता है, यदि उसमें सफल हो जाता है तो फूला नहीं समाता है और कदाच असफल होता है तो दिनरात उसी की चिन्ता कर तंदुलिया मच्छ के सदृश दुर्गति के कर्म बंधन करता है, ऐसे कनिष्ट कोटि के जीव क्षुद्र-दुर्जन कहलाते है। उनका स्नेह केवल कृत्रिम-पतंग के रंग सदृश होता है। स्व इच्छित कार्य की सिद्धि के लिये हैं वे उपर से राग बतलाते हैं, खुशामद करते हैं, सेवा करते हैं, और हर प्रकार से खुश करने का प्रयत्न करते हैं परन्तु अपना

कल्पितस्वार्थ सिद्ध करने का यह प्रत्यक्ष अवसर ढूंढते रहते हैं और उसको सिद्ध करने में किसी को कूएँ या नदी में फेंक देने में भी नहीं डरते। अर्थात् ये अपनी क्षुद्र स्वार्थ बुद्धि के पोषण निमित्त हरएक नीच कार्य करने को तत्पर रहते हैं, और ऐसा करने में उन्हें मन में कोई लज्जा उत्पन्न नहीं होती ऐसे पुरुषों पर विश्वास करना काले नाग पर विश्वास करने से भी अधिक खतरनाक है। विषधर सर्प के तो दो जीभें होती हैं लेकिन दुर्जन पुरुष की जीभ की संख्या कोई नहीं बतला सकता। अर्थात् वे मौका पड़ने पर अनेक उत्तम पुरुषों को अनेक रीति से अनेक बार कष्ट पहुंचाने का प्रयत्न करता रहता है। यद्यपि दुर्जन जन की विषमय उर्मियें सज्जन पुरुषों के शुद्ध चैतन्य को हरने—नष्ट करने में असमर्थ ही रहती हैं। सज्जन पुरुष सदैव स्वकर्तव्य कर्म में सावधान होते हैं इस से उनको दुर्जन लोगों का कोई डर नहीं रहता। उनमें तो अपूर्व अपूर्व जागृति से उनको नया नया चैतन्य बल उत्पन्न होता जाता है। सज्जनों के दिल को दुखाने का यदि कोई सबल कारण हो तो वह यह है कि दुर्जन निष्कारण ही अपने आत्मा को मलिन कर के दुरत दुर्गतिगामी बनता है। सज्जन और दुर्जन का सच्चे एव झूठे स्नेह की तुलना करने को श्रीपालकुमार और धवल सेठ का दृष्टांत प्रसिद्ध है।

११४—सज्जन स्नेह मजीठ रंग, सर्व काल जो रहत अभंग—जिस प्रकार दुर्जन स्नेह पतंग के रंग के समान फीका अचिरस्थायी और कृत्रिम है उसी प्रकार सज्जन का स्नेह चोल मजीठ के रंग के समान उमदा, अविहड़ और अकृत्रिम अर्थात् स्वाभाविक है। अत यह चाहे जैसे सम

विषम संयोगों में चाहे जैसी कसौटी पर भी नहीं बदलता, तथा फीका नहीं पड़ता। सज्जन पुरुषों का स्नेहसमागम गंगा नदी के प्रवाह के सदृश पवित्र है, उनकी दृष्टि अमृतमय होती है, उनकी वाणी मधुर होती है इससे वे योग्य जीवों का अनेक प्रकार से उपकारक सिद्ध होती है। अत्यन्त अयोग्य जनों का यदि हित न हो सके तो इसमें सज्जनों का लेश मात्र भी दोष नहीं है, क्योंकि उनकी दृष्टि तो सब का हित करना चाहती है परन्तु वे जीव अपने दुर्भाग्य से सज्जनों से लाभ प्राप्त नहीं कर सकते। जैसे प्रकाशमय सूर्य तो अपने प्रकाश से दश दिशाओं को प्रकाशित कर जगतमात्र का सभी हित साधता है परन्तु उस समय भी उल्लू की आंखें बन्द हो जाती है, वर्षा में जब सब वृक्ष नवपल्लवित हो जाते हैं तब जवासा सूख जाता है, वसन्त ऋतु में जब सब वनश्री खिल उठती है तब करीर का वृक्ष मुर्झा जाता है और जब चन्द्र से सब को शीतलता प्राप्त होती है तब विरही जनों को विरहाग्नि जलाया करती है तो इसमें किसका दोष? क्या सूर्य, वर्षा, वसन्त या चन्द्र का इसमें दोष है? कदापि नहीं, किन्तु उन दुर्भागियों का ही दोष है। इसी प्रकार यदि सज्जन पुरुषों से हम उत्तम लाभ नहीं उठा सकते तो इसमें सज्जनों का लेशमात्र भी दोष नहीं है परन्तु हमारा ही दोष है। सज्जन पुरुष तो पूर्वोक्त उपमा के ही योग्य हैं। उनका स्वभाव, उनका समागम और उनकी कृति तो जग ज्जन्तुओं के एकान्त हित के ही लिये है। उनका स्नेह-प्रेम-वात्सल्य अभंग और अलौकिक होता है। केवल उनके उत्तम समागम का लाभ लेने के लिये हमको योग्यता प्राप्त करने की आवश्यकता है। यदि हम क्षुद्रतादिक दोषों को छोड़ कर अक्षुद्रतादिक उत्तम योग्यता प्राप्त कर सकें तो सब

समीहित की सिद्धि हो सकती है और सज्जनों की कृपा का भी पूर्ण लाभ मिल सकता है। ऐसी सद्वृत्ति सब कोई आत्महितैषी जनों के अन्तःकरण में अंकुरित हो और उसका यथेष्ट लाभ उठाने में वे भाग्यशाली बनें।

उपसंहार

अब ग्रन्थ की समाप्ति करते हुए श्रीचिदानन्दजी महाराज कहते हैं कि—यह प्रश्नोत्तररत्नमाला ग्रन्थ संक्षेप रुचिवंत जनों के लिए उचित समझ कर स्वबुद्धि अनुसार संक्षेप में रचा है। इसका अर्थ अत्यन्त गम्भीर है। उसको विस्तार से रुचिपूर्वक गुरुमुख से सुनने से हृदय में विवेकरूप दीपक पैदा होता है जिससे अनादि अज्ञानरूप अंधकार अपने आप नाश हो जाता है।

यह ग्रन्थ विक्रम १९०६ के कार्तिक मास की उज्ज्वल त्रयोदशी के दिन अचल (शनी) वार को श्री आदीश्वर तथा पार्श्वप्रभु की कृपा से भावनगर मे रह कर भवसागर से तरने के लिये नौका समान श्री जिनवाणी के अनुसार रचा गया है।

इस ग्रन्थ के विवेचन में यदि कोई बात वीतराग की वाणी से विरुद्ध लिख दी गई हो अर्थात् कर्त्ता का आशय नहीं समझने से मतिकल्पनापूर्वक लिखा गया हो तो उसके लिये सज्जनों से क्षमा याचना करता हूँ।

श्री चिदानन्दपदरसिक

इति श्री कपूरचन्दजी अपरनाम चिदा
नन्दजी कृता प्रश्नोत्तर रत्नमाला
विवेचन सहिता समाप्ता

जैन दर्शन में
तत्त्व-मीमांसा

न-सत्य-नीति-हर्षसूरि जैन ग्रंथमाला पुष्प ६ ॥

श्रीमद् चिदानंदजी महाराजकृत ॥

प्रश्नोत्तर रत्नमाला

२६०

[विवेचनसमेता]

प्रकाशक

श्री वर्धमान-सत्य-नीति-हर्ष

अमदाव

जैन दर्शन में तत्त्व-मीमांसा

